Feroz Ahmad

İttihat ve Terakki

(1908 - 1914)

Sander Yayınları

Feroz Ahmad İttihat ve Terakki

SANDER YAYINLARI

TÜRK TARİHİ DİZİSİ : 3

İTTİHAT ve TERAKKİ

1908 - 1914

(JÖN TÜRKLER)

FEROZ AHMAD

İTTİHAT VE TERAKKİ 1908 - 1914

(JÖN TÜRKLER)

Çeviren :
NURAN ÜLKEN

SANDER YAYINLARI İSTANBUL

Bu kitabın Türkiye'de yayın hakkı Necdet Sander'e aittir.

SANDER YAYINLARI

İSTANBUL

Halâskârgazi Cad. 275-277 Osmanbey — İstiklâl Cad. 178 Beyoğlu

Copyright: Oxford University Press 1969

Eserin orijinal adı :

THE YOUNG TURKS

The Commitee of Union and Progress in Turkish Politics 1908 - 1914

Dizgi ve baskı : Hilâl Matbaacılık Koll. Şti. İstanbul, Ocak 1971

Bu eseri babama ve annemin
aziz hatırasına ithaf ediyorum.

F. A.

ÖNSÖZ

Bu kitap, İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı siyasal bir kuruluşu, 1908 - 1914 dönemi içinde ele alan bir incelemedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan Abdülhamit'i* 1876 Anayasası'nı geri getirmek zorunda bırakan Jön Türkler hareketinde oynadığı rol nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğunun siyaset hayatında hâkim bir grup olarak ön plâna çıkmıştı. Ancak, bu durum uzun sürmemiş, muhalif gruplar derhal Cemiyet'e karşı cephe almaya girişmişlerdi. Böylece, Saray'a karşı girişilen mücadele yüzünden önemlerini yitiren siyasal güçler yeniden sivrilmekte, ve yavaş yavaş çağdaş Türkiye tarihinde görülmedik bir siyasal faaliyetler, sosyo-ekonomik değişiklikler ve tartışmalar dönemi başlamaktaydı.

Bu incelemenin amacı, Cemiyet'in, yaptığı ihtilâlden en güçlü grup olarak çıktığı halde, siyasal gücü otomatik olarak tekeline almak garantisine sahip olmadığını ortaya koymaktır. Gerek iç, gerekse dış siyasal ve toplumsal koşullar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, iktidarı, ordu ve Babıâli'nin temsil ettiği bürokrasi gibi geleneksel müesseselerle paylaşmaya zorlamıştır. Dahası, yekpare bir siyasal kuruluş olmayan Cemiyet,

* Kitabın sonundaki «Biografya»da, metinde adı geçen kişilerin çoğu hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

içerideki hizipleşme ve çatışmalar yüzünden, görünüşte olsun birleşmiş bir bütün niteliği kazanamamakta, dolayısıyle de iktidara sahip çıkamamaktaydı. Cemiyet, ancak 1913 - 1914 yıllarında, bünyesi içindeki anlaşmazlık ve çatışmaları çözümleyebilmiştir. Ele aldığımız altı yıllık dönem boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplumsal ve siyasal nitelikleri de sürekli bir değişim içindeydi. Cemiyet, ancak 1914'de ilişkilerini sınırlayabilmiş ve Enver, Talât, Cemal üçlüsünü kuracak duruma gelebilmiştir. Bu üçlünün her biri, Cemiyet içindeki başlıca hizipleri temsil ediyordu.

Bu kitap, Londra Üniversitesi tarafından kabul edilen bir doktora tezine dayanılarak hazırlanmıştır. Kitabın hazırlanışı sırasında tez yeni baştan ele alınmış, yeni malzeme eklenmiştir. Profesör Bernard Lewis'in rehberliğiyle gerçekleştirilen bu çalışma, onun sürekli teşvik ve ilhamına çok şey borçludur. Burada, Profesör Lewis'e olan teşekkürlerimi belirtmek benim için zevkli görev olacak. Doktora tezini, 1966 - 7 öğrenim yılı içinde, New York Columbia Üniversitesine bağlı Uluslararası Sorunlar Okulunda Araştırma Uzmanı olarak görevli bulunduğum sırada yeniden ele aldım. Burada geçirdiğim güzel bir yıl ve bana gösterilen konukseverlikten ötürü Dekan Andrew Cordier ile Okul'a teşekkür etmek isterim. Columbia'da şanslı bir rastlantı sonucu Profesör Dankwart A. Rustow ile birlikte çalışmak imkânına sahip oldum. Bu incelemede Profesör Rustow'un fikirlerinden ve zengin bilgisinden çok yararlandım. Bana, gerek zamanını ayıran, gerekse yıllar boyu biriktirdiği notları kullanmama izin veren Profesör Rustow'a en candan teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, müsveddeyi okuyan ve üzerinde yürüttüğü fikirlerden çok yararlandığım Profesör J. C. Hurewitz'e ve teknik konulardaki yardımından ötürü Profesör Charles Issawi'ye de teşekkür etmek isterim. Türkiye'deki araştırmalarımızı birlikte sürdürdüğümüz kıymetli meslektaşım ve arkadaşım Aligarh Üniversitesinden Dr. Mohammed Sadık'a, araştırma konusundaki

yardımlarından ötürü teşekkür borçluyum. Ayrıca, Londra'daki Public Record Office, Oriental and African Studies Okulu kütüphanesi ve Senate House kütüphanesi ile İstanbul'daki Belediye ve Beyazıt kütüphanelerine de teşekkür ederim. Ve, son olarak da, yardımları ve iyi niyeti sayesinde bu kitabı gerçekleştirebildiğim karıma en candan teşekkürlerimi sunarım.

BİRİNCİ BÖLÜM

1908 İHTİLÂLİNDEN ÖNCEKİ DURUM

1908 Şubatının başlarında Selânik Hukuk Mektebi öğrencilerinden bir genç, Manastır'daki akrabasına, Okulda bazı arkadaşları tarafından gizli bir cemiyete üye olmaya dâvet edildiğini yazıyordu. Kabul ederse Kur'ana el basarak and içmesi ve yasak yayınları izlemesi gerekecekti. Öğrencinin akrabası adliyede küçük bir memurdu ve mektubu hemen ilgili makamlara teslim etti. Bu olayı izleyen soruşturma sonucu on kadar hukuk öğrencisi ile Selânik'deki Üçüncü Kolordu'ya mensup bir o kadar küçük rütbeli subay tutuklandı. Tutuklular uzun uzun sorguya çekildi, arkasından da ayrıntılı bir soruşturma açıldı. Birkaç hafta sonra tutuklular serbest bırakılıyor, ancak, soruşturmayı yürüten Selânik polis müdürü Nâzım Bey, küçük rütbeli subaylardan birkaçını alakoyuyordu.[1]

İlgililerin bu gizli cemiyeti ortaya çıkarmakta bir başarı sağlayamamaları, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yeni üye kabul ederken gösterdiği aşırı titizlik ve dikkatin kanıtıdır. Cemiyet'in ayrıca, Nâzım Bey'in yönettiği soruşturmanın örtbas edilmesinde yardımcı oldukları öne sürülen Makedon-

1 Sir Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e Beyoğlu, 17 Şubat 1909 tarih ve «gizli» 105 sayılı yazının eki. (İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıt No. 371/768/7053.) Bu belge İngiliz Dışişleri Bakanlığının 1908 Yıllık Raporunda yer almıştır. Bu tutuklama olayı gizli tutulmuş ve Türk kaynaklarında söz konusu edilmemiştir. Kısa bir süre sonra Nazım bey'e yapılan suikast teşebbüsünü bu olaya bağlamak mümkün olabilir. Bkz. s. 16.

ya'da görevli bazı yüksek rütbeli subaylar arasında da hayli etkili olduğu anlaşılmaktadır. Faal ve nüfuz sahibi bir İttihatçı olan, ve sonraları Kâmil Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı yapan Manyasîzade Refik Bey'in Hukuk Mektebi'nin bellibaşlı müderrislerinden olması, Mektep müdürü Azmi ve yine müderrislerden Gümrük Müdürü Hacı Adil Bey'lerin İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden bulunması sadece birer rastlantı değildir. Tutuklu Hukuk öğrencilerinin soruşturmalarının gevşek tutulması bu kişilerin nüfuzlarına bağlanabilir.

1908 Mayısında İttihat ve Terakki Cemiyeti çalışmalarını gizli olarak sürdürmekten vazgeçip, Makedonya'daki duruma hâkim olmak üzere açığa çıkmayı düşünmeye başlamıştı. Selânik'de yapılan toplantıda, Avrupa'nın Büyük Devletlerine (Düvel-i Muazzama) Cemiyet'in varlığını ve nüfuzunu açıklamak kararı alındı. Büyük Devletlere Makedonya'daki karışıklığı ancak Cemiyet'in düzeltebileceği ve Avrupa'nın sonuç vermeyen ıslahat çabalarından vazgeçmesi gerektiği söylenecekti. İttihatçılar bir bildiri (manifesto) hazırlayarak Büyük Devletler'in konsoloslarına gönderdiler.[2] Büyük Devletler'den bir ses çıkmadı: Ne derece güclü olduğunu bilmedikleri kanun dışı gizli bir kuruluşun manifestosuna cevap vermeleri beklenemezdi zaten. Ancak, Cemiyet'in her şeye rağmen eylcme geçmeye kararlı olduğu, Temmuz'da başlayan isyanı yönetecek hale gelmiş olmasından anlaşıldı.[3]

Haziran - Temmuz 1908'deki isyanların ilk ve kısa vadeli amacı, Cemiyet'in varlığını korumaktır. Abdülhamit'in hafiyeler ağının başarılı çalışmaları karşısında telâşa düşen Cemi-

2 Başkonsolos Lamb'dan T. P. Grey'e Selânik, 23 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25634); Ali Cevat, **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi** (1960); s. 158, ve E. F. Knight, **The Awakening of Turkey** (1909) s. 130.

3 Olaydan sonra yazılanlar Cemiyet'in bir hükûmet darbesi yapmaya kararlı olduğunu belirtmektedir. Bkz. Knight, **Turkey**, s. 133; 1908 Yıllık Raporu; C. R. Buxton, **Turkey in Revolution** (1909) s. 53-4; Sir Edwin Pears, **Forty Years in Constantinople** (1916), s. 287.

yet, Saray'ın Makedonya'daki hafiyelerine karşı kesin ve kıyıcı davranmak kararını almıştı. Hafiyeleri sindirmeyi başaramamak, gizli örgütün yok olmasına göz yummak demekti. Şubat soruşturmasını yöneten ve bu konudaki raporunu Saray'a gönderen Albay Nâzım Bey, öldürülecek hafiyeler listesinin başında geliyordu. Nâzım Bey 11 Haziran'da vuruldu; ancak, aldığı yara hafif olduğu için yine de ertesi gün İstanbul'a hareket edebildi.[4]

Nâzım Bey'i öldürme teşebbüsü İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nicholas'ın Reval'de buluştukları güne rastlamıştı. Bu görüşme, İngiliz - Rus ilişkilerini gözden geçirmek amacıyle yapılıyor ve bu arada Makedonya'daki kargaşalığa bir son vermek için iki ülkenin birlikte etraflı bir ıslahat hareketine girişmesine karar veriliyordu. Ancak, belirli bir ıslahat programı hazırlanmış değildi.[5] Osmanlı İmparatorluğu'nda bu görüşme Makedonya konusunda İngiliz - Rus işbirliğinin ve müdahalesinin başlangıcı olarak yorumlandı. Heyecanlı ve tedirgin bir hava esmeye başlamıştı; Temmuz isyanını başlatan Niyazi Bey'in Reval görüşmelerinden sonra üç gece gözüne uyku girmediği söylenir.[6] Şu halde, Reval görüşmelerini hükûmeti devirmek ve Büyük Devletler'den önce davranıp Makedonya'da bir ıslahat hareketine girişmek için mevcut nedenlerden biri olarak gösterebiliriz. Bu olay, Abdülhamit'in gittikçe artan baskısına zaten karşı olan meşrutiyet taraftarlarını bir an önce harekete geçmeye zorluyordu.

4 Halil Menteşe, «Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları», **Cumhuriyet,** 17 Ekim 1946; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** cilt IV, ikinci baskı (1961), s. 361; A. Sarrou, **La Jeune Turquie et la révolution** (1912), s. 16-7; E. E. Ramsaur, **The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908** (1957), s. 132-3

5 C. P. Gooch ve H. W. V. Temperley, (hazırlayanlar) **British Documents on the origins of the War, 1898-1914,** cilt V (1928), s. 232-46. Ayrıca bkz. A. W. Ward ve C. P. Gooch, (hazırlayanlar) **The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919,** cilt III (1923), s. 399-401.

6 Knight, **Turkey,** s. 153; Ward ve Gooch, cilt III (1923), s. 400; **Wolt des Islams,** cilt VI (1961), s. 265-6; Danişmend, **Kronoloji,** cilt IV, s. 360.

Avrupa'da ise Reval görüşmeleri ihtilâli başlatan olay olarak yorumlandı. Bunun nedeni, Avrupa'da, hattâ Makedonya'da, çok az kimsenin İmparatorluk içindeki gizli cemiyetlerin faaliyetlerinden haberi olmasıydı. Çoğunluk, isyanlar ile Reval görüşmelerinin tarihlerinin çok yakın olmasından ve birincinin ikinciyi izlemesinden, görüşmelerin isyanlara yol açtığı sonucunu çıkarmıştı.[7] Oysa, neredeyse «tarihsel bir gerçek» niteliğini kazanan bu yorum, isyanların biricik nedeni olmaktan çok uzaktı. Olayların gelişimini yakından izleyen Makedonya Malî Komisyonu Fransız delegesi M. Steeg şöyle yazıyordu:

Islahat sorununun ikinci derecede önem taşıdığı, hareketin her şeyden önce Abdülhamit rejimine, bir başka deyimle, mutlakiyete ve Saray'daki yozlaşmaya (corruption) karşı olduğu kanısındayım. Makedonya'da ıslahat yapılmasının Cemiyet üyelerini en fazla ilgilendiren sorun olmadığı muhakkaktır.[8]

Aynı nedenle, Avrupalılar meşrutiyet hareketinin Avrupa'da sürgünde olan, dolayısıyle yakından tanıdıkları Osmanlılar tarafından yönetildiğini sanmaktaydılar. Oysa, bu kanıda en küçük bir gerçek payı bile yoktu.[9] Reval'in ıslahat taraftarları üzerindeki psikolojik etkisi inkâr edilemez. Ancak, isyanların başlangıç nedenlerini bambaşka yerlerde aramak gerekir.

7 Yukarıdaki eserler. Ayrıca bkz. Goschen'den Grey'e, Viyana, 22 Temmuz 1908 ve gizli 94 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bakanlığı kayıt no. 371/544/26021) ve özellikle ilişikte olan Avusturya ve Alman basınından kupürler. İngiliz Dışişleri 1908 Yıllık Raporundan alınmıştır.

8 M. Steeg'den M. George Louis'ye Üsküp, 30 Temmuz 1908 tarihli yazı. Fransız Dışişleri Bakanlığı, **Documents Diplomatiques Français, 1817-1914,** (1950-6), Seri II, cilt XI, no. 419, s. 719-22. Ayrıca bkz. İtalyan Jandarma Kumandanı General di Robilant'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti ve asayiş üzerine raporu, Barclay'den Grey'e Tarabya, 16 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 392 sayılı yazının 3 no.lu eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25303). Ayrıca bkz. Ramsaur, **Young Turks,** s. 143.

9 Ali Haydar Mithat, **Hatıralarım** (1946), s. 189; Ramsaur, **Young Turks,** s. 129-30.

11 Haziran'da Selânik'te yaralanan Nâzım Bey İstanbul'a dönerek, edindiği bilgileri Saray'a iletmişti. Padişah Nâzım'ın raporunu dinledikten sonra başka bir heyetin, sözde Üçüncü Ordu'nun teçhizat depolarını teftiş etmek, aslında ise gizli cemiyetler konusunda daha fazla bilgi edinmek üzere Selânik'e gönderilmesini emretti.[10] Mahir Paşa'nm başkanlığındaki heyetin Selânik'e ayak basmasıyle olayların akışı daha da hızlandı. Üçüncü Ordu Başkumandanı Esat Paşa ile Kurmay Başkanı Ali Rıza Paşa İstanbul'a çağrıldılar. Bu iki paşanın Üçüncü Ordu'daki hoşnutsuzluğun başlıca sorumluları olduklarını düşünen Saray, onların yerine, daha sıkı disiplin kuralları uygulayacak, Saray'a sadık kumandanlar atamayı, böylelikle skerler arasındaki hareketi engellemeyi tasarlamıştı.[11] Esat Paşa'nm yerine getirilen İbrahim Paşa ötedenberi gerici olarak tanınırdı. Oysa, Üçüncü Ordu Kumandanı olduktan sonra, liberal eğilimli olarak bilinen Makedonya Umumî Müfettişi Hilmi Paşa ile işbirliği yapmaya başladı. Birlikte, Saray'a birkaç kere sözcüler göndererek heyetin geri çağırılmasını istediler. Nihayet, Temmuz başında Mahir Paşa'ya İstanbul'a dönme emri geldi.[12] Geride heyetten sadece birkaç görevli kalmıştı ki, bunlar da Cemiyet'in şiddet politikasına karşı pek bir şey yapamadılar.

Mahir Paşa gizli cemiyetleri ortaya çıkarma konusunda pek başarı sağlayamamıştı. Dolayısıyle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'deki örgütü de olduğu gibi kaldı. Buna karşılık, İstanbul'a döndükten sonra, Hilmi Paşa'nm ve diğer yüksek rütbeli subayların Saray'a ihanet ettiklerini iddia ederek ortalığı karıştırmakta hayli başarı gösterdi. Daha da ileri giderek, Sadrâzam Avlonyalı Ferit Paşa'nın damadı Ali Paşa

10 Ahmet Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele** (1959), s. 466; Ramsaur, **Young Turks**, s. 134; Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 158; İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu.

11 İng. Dışişleri Bakanlığı 1908 Yıllık Raporu. Bu olaylardan başka kaynaklarda söz edilmemektedir.

12 İng. Dışişleri Bak. 1908 Yıllık Raporu.

hakkında bile aynı iddiada bulunmaya kalktı. Mahir Paşa belki de büsbütün haksız değildi; ama bu boşboğazlığının mükâfatını Bursa'ya sürülmek şeklinde gördü.[13]

Oysa, Makedonya'nın başka bir kesiminde Padişah'ın hafiyeleri daha iyi çalışmaktaydılar. Manastır'daki ordu birliklerinin alay müftüsü Saray hafiyelerindendi ve Kolağası Niyazi'nin liderliğinde gizli çalışmalar yapan gruba dahil olmayı başarmıştı. Niyazi, gizli polisçe tanınan bir subaydı. Bir ara Harp Divanına da verilmiş, ancak delil yetersizliğinden serbest bırakılmış ve bir süre sonra, Manastır valisinin araya girmesiyle Resne'deki görevi başına dönmesine izin verilmişti. Alay müftüsünün aralarına karıştığını farketmesi Niyazi'yi bir an önce harekete geçmeye zorladı. Tasarladığı isyanı vakit geçirmeden gerçekleştirmek amacıyle 28 Haziran'da gizli bir toplantı düzenledi. 12 Temmuz'da da raporunu vermek için İstanbul'a dönmeye hazırlanan müftü vuruldu ve ağır yaralandı.[14]

Niyazi'nin 28 Nisan'da düzenlediği toplantı, «Hacı Ağa» olarak bilinen birinin evinde yapılmıştı. Toplantıda Niyazi Saray'a karşı başkaldırmak ve meşrutiyetin yeniden ilân edilmesi için savaşmak niyetinde olduğunu açıklıyordu. Konu tartışıldı ve isyan tarihi olarak 3 Temmuz Cuma günü seçildi.[15] Toplantı sona erince Niyazi, Cemal Efendi'yi «tasarısı konusunda bilgi vermek ve uygulanması için izin istemek üzere Manastır'daki Merkez Komitesi'ne gönderdi... Cemal iki gün sonra Merkez Komitesi'nden gerekli izni almış olarak döndü...

13 Barclay'den Grey'e Tarabya, 16 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 392 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25303).

14 Menteşe, **Cumhuriyet**, 17 Ekim 1946; Danişmend, **Kronoloji**, cilt IV, s. 361; Barclay'den Grey'e Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 400 sayılı yazıya ilişik olarak Konsolos yardımcısı Heathcote'den Barclay'e Manastır, 13 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649); Knight, **Awakening of Turkey**, s. 151. Menteşe, yukarıda adı geçen yazısında Müftü'nün 7 Temmuz'da öldürülmesine karar verildiğini yazmaktadır.

15 Kuran, **Osmanlı**, s. 465; Menteşe, **Cumhuriyet**, 17 Ekim 1946; Knight, **Awakening of Turkey**, s. 154.

ve Niyazi tarihsel Cuma için hazırlıklara başladı.»[16] Niyazi ayrıca, çevredeki diğer gizli örgütleri de tasarısından haberdar edip, gerekli emirleri verdi.[17]

3 Temmuz'da garnizondaki subayların Cuma namazında olmalarından yaralanan Niyazi ve adamları gerekli silâh, cephane ve parayı alarak dağa çıktılar. Dağ çıkanlar 200 kadar asker, bir o kadar da başıbozuk ve sivildi.[18] Aralarında Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Maliye Müfettişi Tahsin Efendi ve Polis Müdürü Tahir Bey de bulunmaktaydı.[19] Niyazi'nin yanına sivilleri de almasının nedeni, dağda vergi toplayacak ve adaleti yerine getirebilecek bir idare kurmayı düşünmüş olmasıydı ki, bu da Saray'a karşı giriştiği isyanı uzun süre devam ettirmeyi tasarladığını gösterir.

Resne'den dağa çıkışının ilk gününde Niyazi civar kasabaların idarî makamlarına, Manastır valisine ve Hilmi Paşa'ya

16 Knight, **Awakening of Turkey**, s. 157; Ahmet Niyazı **Hatırat-ı Niyazi** (1910), s. 236. 1908 İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresinde Merkez Komitesi, Niyazi'nin hatıralarını tefrika halinde yayınlamaya devam etmek, diğer üyelerin hatıralarının yayınlanmasını yasaklamak kararı almıştı. Bkz. T. Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952** (1952), s. 207, madde 4. Bu hatıralar o dönem için yararlı bir kaynak olmakla birlikte, taşıdığı siyasal tarafgirlik unutulmamalıdır: İsyanda Cemiyet'in oynadığı rol abartılır ve hareketin her safhasının, İttihat ve Terakki tarafından yönetildiği iddia edilir. Bu tutum, diğer İttihatçıların hatıraları için de söz konusudur. Cemiyet, tarih konusunda aşırı hassas davranmaktaydı. Hattâ, özel olarak hareketin resmî bir tarihini yazdırmayı bile düşünmüşlerdi. Ancak, zamanın karışık olması bu tasarının gerçekleşmesini engelledi. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Talât Paşa** (1943), s. 8.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, «1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar», **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 107-8.

18 Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi**, s. 236; Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 107-8; Danişmend, **Kronoloji**, cilt 4, s. 361; Kuran, **Osmanlı**, s. 465 ve sonrası; Barclay'in Grey'e gönderdiği Tarabya, 9 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 378 sayılı yazıya ilişik olarak Ataşemiliter Surtees'den Barclay'e İstanbul, 9 Temmuz 1908 tarihli yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/24315); Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 159; Knight, **Awakening of Turkey**, s. 153'ten itibaren.

19 Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 108; Barclay'in Grey'e gönderdiği «gizli» 378 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'den Barclay'e Manastır, 5 Temmuz 1908 tarihli yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/24315).

bildiriler gönderdi.[20] Bu bildirilerin ilginç yönü, Niyazi'nin kendisinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir temsilcisi olarak değil, kısaca «200 adamı» nın lideri olarak söz etmesidir. Bu davranış daha henüz Cemiyet'in isyanın yönetimini ele almadığı ve Niyazi'nin kendi inisiyatifi ile hareket ettiği anlamına gelebilir. Cemiyet bu dönemde bir şehir örgütü olmaktan ileri geçmiyor ve isyanı şehir içlerinde desteklemekle yetiniyordu.

Ohri makamlarına gönderilen 3 Temmuz tarihli bildiride isyanın nedeninin «son yıllarda anavatanımızda sürmekte olan haksızlıklar ve eşitsizlikler» ile savaşmak, ve hükûmeti 1293 (1876) Anayasası'nı geri getirmeye zorlamak»[21] olduğu söylenmekteydi. Ertesi gün gönderilen ikinci bir bildiride ise, bu makamlara «milletin meşrutiyeti geri getirmek gibi kutsal bir dava uğruna çalışanları beslemek ve desteklemekle görevli olduğu»[22] ihtar ediliyor, yerli halk, savaş zamanlarında olduğu gibi, Niyazi'nin adamlarının temel ihtiyaçlarını karşılamaya çağrılıyordu. Ohri halkına hitaben yazdığı bir başka bildiride Niyazi halktan, hükûmete ödediği vergiyi bundan böyle kendi adamlarına ödemelerini istiyor, karşılığında can, mal ve namuslarını korumak görevini üzerine alacağını söylüyordu.[23] Ve nihayet, 6 Temmuz'da Resne civarındaki Bulgarlar'a çağrıda bulunuyordu. Onlardan, ırk ve din farkı gözetilmeksizin herkesin yararlanacağı meşrutiyetin yeniden ilân edilmesi için işbirliği ve yardım istemekteydi.[24] Dağa çık-

20 Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi**, s. 83-8; Bernard Lewis, **Emergence of Modern Turkey**, üçüncü baskı (1965), s. 202; Kuran, **Osmanlı**, s. 465.

21 Niyazi'den Ohri makamlarına, 3 Temmuz 1908. Aslından Fransızcaya çevrilmiş ve Barclay'den Grey'e Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarihli ve «gizli» 400 sayılı yazıya ilişik olarak. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649).

22 Niyazi'den Ohri makamlarına, 4 Temmuz 1908, yukarıdaki kaynaktan.

23 Niyazi'den Ohri halkına, 4 Temmuz 1908, yukarıdaki kaynaktan.

24 Niyazi'den Resneli Bulgarlar'a, 5 Temmuz 1908, Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi**, s. 104-8; Bulgarca aslından İngilizceye çevirisi, Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 408 sayılı yazıya ilişik olarak. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25912).

tığının akşamı Niyazi, ailesini emanet ettiği akrabasına, «Aşağılık bir hayat sürmektense ölmeyi seçtim. Onun için mavzerlerle silâhlı 200 vatanperver adamımla birlikte, vatanım için ölmeye gidiyorum,»[25] diye yazıyordu. Niyazi'nin bu sözlerini melodramik olarak nitelememek gerekir. Böyle bir maceranın vatanın kurtarılmasıyle değil, Niyazi'nin ölmesiyle sonuçlanmasını beklemek daha akla yakındı.

Dağa çıkmakta, Niyazi'yi Sadık Bey, Yüzbaşı Habip, Ziya, Fahri ve İbrahim Şahir gibi bir sürü küçük rütbeli subay izledi. Bunların arasında en önemlisi Hilmi Paşa'nın kurmay heyetinden Binbaşı Enver adındaki gençti.[26] Hareketin kahramanlarından olarak isim yapan Eyüp Sabri adlı subayın ise, Niyazi'ye Temmuz başlarında katıldığı söylenir. Aslında, Eyüp Sabri 20 Temmuz günü, yani Meşrutiyet'in ilânından yalnız üç gün önce dağa çıkmıştır.[27] Bu küçük çaptaki askerî başkaldırma olaylarının önemli yönü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir an önce harekete katılmasına sebep olmalarıdır. Bu başkaldırma olayları olmasa, dolayısıyle Padişah karşı harekete geçmeye zorlanmasa, Cemiyet daha bir süre ayaklanmaya faal olarak katılmayabilirdi. Cemiyet'in hareket-te faal bir rol alması, Manastır'daki «kanun-dışı hükûmetin valisi» ne gönderdiği 6 Temmuz tarihli bildiriyle başladı.[28] Bu tarihten itibaren meşrutiyet hareketinin yönünü tayin etme

25 Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi**, s. 73; 20 Haziran 1334 (3 Temmuz 1908) tarihli mektup, B. Lewis, **Emergence**, s. 204.

26 Niyazi, **Hatırat-ı Niyazi**, s. 236; Kuran, **Osmanlı**, s. 466; Knight, **Awakening of Turkey**, s. 183; Barclay'den Grey'e Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarihli ve «gizli» 400 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'dan Barclay'e yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649). Ayrıca bkz. Ramsaur, **Young Turks**, s. 134 ve Enver'in 8 Temmuz 1908 tarihli **Neue Freie Presse**'de çıkan ve 16 Temmuz 1908 tarihli **The Times** gazetesinde yayınlanan mektubu.

27 Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 161-4.

28 Bildirinin metni, Tunaya, **Partiler**, s. 137-9; aslından Fransızcaya çevrilmiş olarak Barclay'e gönderilen Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve 408 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25912); Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 159.

görevini Makedonya kasabalarındaki İttihat ve Terakki kuruluşları üzerlerine aldılar.

Niyazi'nin dağa çıktığı haberinin İstanbul'a ulaşmasıyle Saray, Meşrutiyet hareketinin tahmininden çok daha fazla yayıldığını anladı. Başlangıçta, Padişah ve çevresindekiler Rumeli'deki kargaşalığı, durumdan hoşnut olmayan sınırlı bir grubun yarattığı kanısındaydılar ve fesatçıları gizli polis aracılığıyle sindirebileceklerini düşünmüşlerdi. Oysa, şimdi olaylar bir isyana dönüşmüş, orduya baş vurmak kaçınılmaz olmuştu. Saray'ın ilk işi, bir araştırmaya girişip, Manastır çevresinde olup bitenleri ayrıntılı olarak öğrenmek oldu.[29] Bu arada Şemsi Paşa'ya da isyanı bastırmak üzere elindeki bütün imkânları kullanmak emri verildi.[30] Bu emri yerine getirmek üzere yola çıkan Şemsi Paşa, 7 Temmuz'da Manastır'dan geçiyordu. Hareket plânı üzreinde bilgi vermek amacıyle Saray'a telgraf çektikten sonra, postanenin kapısı önünde bekleyen arabasına binmek üzereydi ki, öldürüldü.[31] Bu olay, haklı olarak, meşrutiyet hesabına atılmış olumlu bir adım olarak nitelenir. En güvendiği paşalarından birinin öldürülmesi Padişah'ın despotluğuna indirilen bir darbeydi. Öte yandan, Niyazi'nin ortadan kaldırılması önleniyor ve meşrutiyet hareketinin tabanı daha genişlemiş oluyordu. Eğer Şemsi Paşa Niyazi'ye karşı harekete geçebilseydi, isyan, büyük bir ihtimalle, bastırılırdı.

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin belki de çaresizlik içinde attığı, tehlikeli bir adımdı. Bir Saray hafiyesinin öldürülmesi ile Osmanlı Ordusu paşalarından birinin öldürülmesi başka başka şeylerdi. Böyle bir harekete

29 Kuran, **Osmanlı**, s. 466; Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 108.

30 Kuran, **Osmanlı**, s. 466; Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 159.

31 Kuran, **Osmanlı**, s. 469; Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 154; Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 109-10; Lewis, **Emergence**, s. 204; Süleyman Külçe, **Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet** (1944), s. 37-45 ve Ali Hamdi, «Fedai Atıf Bey ve Şemsi Paşa'nın Katli», **Resimli Tarih Mecmuası**, cilt XIV (Mayıs 1955), s. 3828-31.

kalkışmak, her şeyden önce Şemsi Paşa'nın adamlarıyle çatışmayı göze almak demekti. Suikastten sonra Manastır'daki İngiliz konsolosu şöyle yazıyordu:

Bir süre etrafta hayli heyecanlı bir hava hüküm sürdü. Özellikle, öldürülen paşanın adamlarının karşı harekete geçmeleri bekleniyordu. Bunlar mavzerlerle donanmış, askerî üniforma giyen, ancak, ısrarla söylendiğine göre, orduya mensup olmayan otuz kadar Arnavuttu. Bu başıbozuk takımının efendilerinin öcünü almaya kalkmasını beklemek için hayli sebep vardı...[32]

İttihat ve Terakki, Saray'ın hareketi bastırmak için ne gibi tedbirler alacağı konusunda hayli endişeliydi. Saray, askere Resne'deki isyanı bir Sırp ayaklanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de hıristiyanlık taraftarı ve islâmiyet düşmanı bir kuruluş olarak tanıtmaktaydı.[33] Öte yandan, Büyük Avrupa devletlerine, Cemiyet'in hıristiyanlık ve Avrupa aleyhtarı olduğu söylenmekteydi.[33] Cemiyet, Saray'ın Şemsi Paşa'nın nüfuzundan yararlanarak başıbozuk takımını Makedonya'daki halka karşı kullanmasından korkuyordu. Şayet başıbozuklar hıristiyanları toptan ortadan kaldırmak ya da bir iç savaş çıkartmak için kullanılırsa, dış güclerin müdahalesi kaçınılmaz olacaktı.[34]

İttihat ve Terakki kurulduğu günden itibaren hıristiyanlık ve yabancı aleyhtarı bir kuruluş damgasını üzerinden atmaya uğraşmıştır. 12 Temmuz'da Cemiyet üyelerinden bir yüzbaşı Manastır'daki İngiliz Konsolosunu ziyaret edip;

Hıristiyanlara karşı düşmanca davranılmayacağını söyledi. Beni ziyaretinin nedeni, İngiliz hükümetinin bu durum karşısında, özellik-

32 Barclay'den Grey'e Tarabya, 15 Temmuz 1908 tarihli ve «gizli» 388 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'dan Barclay'e Manastır, 8 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25086).

33 Knight, **Awakening of Turkey**, s. 196.

34 Cemiyet'in Manastır'daki Avrupa devletleri konsoloslarına gönderdikleri bu ithamları reddeden bildirisi için bkz. Barclay'e gönderilen Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve 408 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649).

le mahallî bir meşrutî hükûmet kurulması halinde, tutumunun ne olacağını öğrenmekti. Arkadaşlarının İngiltere ile eskiden beri sürdürülen dostluk politikasına dönülmesine taraftar olduklarını tekrar tekrar belirterek, bu meyanda, buradaki diğer büyük devletlerin konsoloslarıyle, benimle yaptığı görüşmeye benzer görüşmeler yapılmayacağını açıkladı.[35]

Aynı gün Cemiyet Manastır'daki büyük devletlerin konsolosluklarına Fransızca yazılmış bildiriler gönderiyordu. Bu bildirilerde, Saray hafiyelerinin İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların birbirlerine olan güvenini yıkmaya uğraştığı, İttihat ve Terakki'nin ise bu davranışa karşı olduğu söylenmekteydi. Cemiyet'in başlıca amacı, 1876 Anayasası'nı geri getirmekti. Cemiyet, müslüman olmayanlara karşı düşmanca duygular beslememekte, aksine, onların haklarını Anayasa altında garantiye almaya söz vermekteydi. Eğer şiddete baş vurmuşsa, bunu yalnız hürriyet düşmanlarına karşı ve kendini savunmak amacıyle yapmıştı. Kan dökülmesine taraftar değildi ve İstanbul'daki hükûmetin gayrimüslümlere karşı bir katliam hareketine girişip, sorumluluğu Cemiyet'e yüklemeye kalkışmasından korkmaktaydı. İttihatçı çeteleri köylere saldırmadıkları gibi, onları diğer çetecilerin saldırılarından korumakta ve sürekli olarak İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurlar arasında bir kardeşlik havası yaratmaya uğraşmaktaydılar. Hükûmet, Şemsi Paşa'nın başkanlığındaki başıbozukları göndermekle ne kadar vicdansız olduğunu ispat etmişti. Kanun dinlemeyen ve yağmadan başka bir şey düşünmeyen başıbozukların işe koşulması, Büyük Devletler'in Babıâli'ye dostça davranmakla ne büyük bir yanlışlığa düştüklerini ortaya koyuyordu.[36]

Şemsi Paşa'nın yerine tayin edilen Müşir Osman Paşa

35 Barclay'den Grey'e Tarabya, 20 Temmuz 1908 tarihli ve «gizli» 400 sayılı yazıya ilişik olarak Heathcote'den Barclay'e Manastır, 13 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25649).

36 Bildiri, Barclay'e gönderilen Tarabya, 22 Temmuz 1908 tarih ve 408 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25912).

12 Temmuz 1908'de Manastır'a geldi. Ama asker artık emir dinlemiyor, silâh arkadaşlarının üzerine ateş açmıyordu. Dolayısıyle, Osman Paşa da İttihatçılar karşısında etkisiz kaldı. Öte yandan, hükûmet taraftarı mahallî idarecilerin de maneviyatı gittikçe bozulmaktaydı.[37] Cemiyet ise gün geçtikçe durumunu sağlamlaştırıyordu. Rumeli'deki Bulgarlar'ın hemen hepsi Cemiyet taraflısıydılar. Müslümanlar da yavaş yavaş kazanılmaktaydı. Temmuz ortalarında Cemiyet Rumeli'de sırtını kolay kolay yıkılamayacak bir çoğunluğa dayamış bulunuyordu. İkinci Meşrutiyetin ilânından on gün önce Hilmi Paşa Saray'a Üçüncü Ordu subaylarının hemen hepsinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilintisi olduğunu yazıyor, Padişah'a Saray aleyhine faaliyette bulunmaktan tutuklu iki subayı serbest bırakmasını salık veriyor, aksi halde Makedonya'daki durumun daha da kötüleşebileceğini söylüyordu. Kısa bir süre sonra bu iki subay serbest bırakıldı.[38] Cemiyet, Saray'a sadık kalan güçleri, güttüğü şiddet politikasıyle dizginlemekteydi. 6 Temmuz'da Mahir Paşa'nın araştırma heyetinden Hakkı Bey Selânik'de öldürülmüş, 10 Temmuz'da Manastır alay müftüsüne İstanbul'a hareket etmek üzereyken ateş edilmişti. İki gün sonra da Padişah'ın yaverlerinden Sadık Paşa yine İstanbul'a gitmek üzereyken, binmiş olduğu *Sidon* vapurunda öldürülüyordu. Manastır garnizon kumandanı Osman Hidayet Paşa'ya ise, Padişah'ın bir iradesini okurken ateş ediliyordu.[39] Durum Padişah'ın kontrolü dışına çıkmış sayılırdı artık. 15 ilâ 24 Temmuz tarihleri arasında Rumeli'ye gönderilen Saray'a bağlı 1800 Anadolu askeri de

37 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 17 Şubat 1909 tarih ve «gizli» 105 sayılı yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/768/7053); Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 159.

38 Hilmi Paşa'nın mektubu, Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 135. Diğer görevliler de Saray'a Makedonya'daki durumun ciddiyeti hakkında yazılar göndermekteydiler, Bkz. Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 159.

39 Menteşe, **Cumhuriyet**, 17 Ekim 1946; Danişmend, **Kronoloji**, cilt IV, s. 361; Barclay'den Grey'e, 28 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 425 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26958).

isyancılara karşı Makedonyalı birliklerden daha etkili olamamıştı.[40]

20 Temmuz'da Manastırlı müslümanlar meşrutiyet istediklerini söyleyerek ayaklandılar ve askerî depoları ele geçirdiler.[41] Bu olaydan bir süre önce Manastır valisi Hıfzı Paşa, meşrutiyet taraftarlarına karşı direnmenin anlamsız olduğunu, Padişah'ın meşrutiyeti geri getirmesini gerekli gördüğünü Saray'a yazmıştı. Ancak, bu mektubundan ötürü kınanmış ve bunun üzerine istifasını vermiş bulunuyordu.[42] Manastır'dan sonra, Gribava, Elasma, Kizano, Köyler ve Şerifiye'de de yer yer isyanlar başladı. Arnavutlar Kosova eyaletine bağlı Firzovik'de toplanarak meşrutiyeti geri getirmek için and içmişler, Padişah'a bir ültimatom göndererek 1876 Anayasası'nı geri getirmediği takdirde İstanbul'a yürüyerek onu tahttan indireceklerini söylemişlerdi.[43]

Meşrutiyet hareketinin önemli nirengi noktalarından sayılan Firzovik olayının hikâyesi hayli gariptir. Olay, Avusturya-Alman Demiryolları Okulu'nun, doğal güzelliğiyle ün yapmış Sarayiçi köyüne yapmaya hazırlandığı bir gezintiyi protesto amacıyla girişilen bir gösteri olarak başlamıştır. Kır gezintisi yapılacak alanı hazırlamak üzere önden gönderilen işçilere karşı yapılan gösteriler gelişerek çevredeki Osmanlı

40 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 159; İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu; Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 111; C. R. Buxton, **Turkey in Revolution,** s. 52 ve Pears, **Forty Years,** s. 203. Cemiyet tarafından İzmir'e gönderilen Nazım Bey'in orada bir tütün tüccarı (ya da hoca) kisvesi altında askerin arasına karışıp onların fikirlerini çeldiğini yazmaktadır.

41 İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu; Knight, **Awakening of Turkey,** s. 218-9.

42 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 160; Barclay'den Grey'e İstanbul, 23 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 176 sayılı yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25618); Knight, **Awakening of Turkey,** s. 192-5.

43 Külçe, **Firzovik,** s. 160-1; Tunaya, **Partiler,** s. 139-41. Ayrıca bkz. Tunaya, **Hürriyetin İlânı** (1959), s. 7; Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 124-5; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 160.

idarecilerine karşı bir harekete dönüşmüştü.[44] Avusturya - Alman Demiryolları'nın gezisi yapılmadı, ama Firzovik'deki gösterilerin haberi Kosova valisi Mahmut Şevket Paşa'nın kulağına gitti. Mahmut Şevket Paşa, Galip Bey adındaki Kosova Jandarma Kumandanını bilgi almak üzere olay yerine gönderdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Galip Bey ise, durumu Cemiyet merkezine bildirerek bu olaydan, meşrutiyet lehine yararlanmanın yollarını aramalarını istedi. Arnavutlar örgütlenmiş değillerdi. Ne var ki aralarında Hacı Şaban Efendi adında bir İttihat ve Terakki taraftarı bulunuyordu. Hacı Şaban Efendi bu düzensiz ayaklanmaya meşrutiyet lehinde bir gösteri havası vermeyi başardı. Sonuç, meşrutiyetin geri getirilmesi için yapılan gösteri ve Padişah'a gönderilen ültimatom oldu.[45]

Makedonya'daki durum artık tümüyle Saray'ın kontrolü dışına çıkmıştı. Hilmi Paşa, Padişah'a gönderdiği 22 Temmuz tarihli şifreli telgrafta durumun ciddî olduğunu, Müşir Şükrü ve Birinci Ferik Rahmi paşaların Rumeli'ye gönderilmelerinin hiç bir yararı olmadığını bildiriyordu. Ayrıca, Padişah'tan durumu inceleyip bir çare bulmak üzere Makedonya'ya birkaç nazır ve vezir göndermesini istiyordu.[46] Ancak, 22 Temmuz, bu gibi tedbirler için çok geç bir tarihti: Cemiyet meşrutiyeti ilân etme kararını almış bulunuyordu. Eğer Makedonya'da meşrutiyeti ilân etmeyi başarırlarsa, bunu, bütün İmparatorluğa yaymak için çalışmaya ve gerekirse bu yolda kuvvet kullanmaya kararlıydılar. Sessiz sedasız ilân etmeyi

44 Barclay'den Grey'e Tarabya, 17 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 393 sayılı yazıya ilişik olarak Konsolos yardımcısı Satow'un Başkonsolos Lamb'a (Selânik) gönderdiği Üsküp, 11 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/25304). Ayrıca bkz. Külçe, **Firzovik,** birkaç yerde; ve Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 124-5.

45 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 125-6; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 160.

46 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77, (1956), s. 135-6.

tasarladıkları Meşrutiyet'e uygun bir başlangıç olarak Eyüp Sabri ve adamları Müşir Osman Paşa'yı Manastır'dan kaçırdılar,[47] ertesi gün de (23 Temmuz) Meşrutiyet ilân edildi.[48] Aynı gün, birkaç saat arayle Preşova, Köprülü, Üsküp, Serez gibi diğer kasabalarda da Meşrutiyet ilân olundu. Olayın Drama'da nasıl cereyan ettiğini zamanın İngiliz konsolos yardımcısı şöyle anlatmaktadır:[49]

Öğleden sonra saat bir buçuk sularında her zamanki Selânik treni ile Drama'ya Ruşen Bey adında genç bir kurmayın başkanlığında 100 kadar asker ve 20 kadar subay geldi... Ruşen Bey bir konuşma yaparak Türk İmparatorluğunun yok olmaması için meşrutî bir hükûmetin gerekli olduğunu söyledi ve Osmanlı hükûmetinin din ve ırk ayrımı gözetmemesi gerektiğini belirtti. Ayrıca, ilkelerinin **«la patrie, liberté, égalité, fraternité»** kelimeleri olduğunu açıkladı. Sonra askerlere dönerek, «Şimdi kasabaya giderek meşrutî bir idare ilân edeceksiniz. Direnen, rütbesi ve makamı ne olursa olsun, derhal öldürülecek...» dedi.

Bu arada, Konak'ta, Cami'de ve Rum Kilisesi'nde toplanmış olan Rum ve Müslüman halk, Meşrutiyet'e bağlılık yeminleri etmekteydi... Nihayet, saat dörtte Meşrutiyet'in kabul edildiği ilân olundu ve Padişah'a Mutasarrıf Ziya Paşa'nın istemeyerek imzaladığı telgraflar yollandı...

Selânik, Meşrutiyet hareketinin ideolojik merkezi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karargâhı olmasına rağmen, Meşrutiyetin ilân edildiği son önemli Makedonya kenti oldu. Cemiyet, durum elverişli olursa Selânik'te 27 Temmuz'da Meşrutiyet ilân etme kararı almıştı. Ancak, olaylar o kadar hızlı

47 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77, (1956), s. 161-4; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 160.

48 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77, (1956), s. 161-4; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 160; Tunaya, **Partiler,** s. 141-2.

49 Barclay'den Grey'e Tarabya, 28 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 423 sayılı yazıya ilişik olarak Bonham'dan Barclay'e Drama, 23 Temmuz 1908 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26956). Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 168-70.

gelişmekteydi ki, bu tarih 25 Temmuz olarak öne alındı. 24 Temmuz'da Sadrâzam'ın Hilmi Paşa'ya çektiği telgrafta Padişah'ın halkın isteğine uyarak meşrutî idareyi geri getirmek kararını aldığı bildiriliyordu. Sabah saat dokuzda Hilmi Paşa Meşrutiyetin ilân edildiğini açıklayan iradeyi okudu ve haber 101 pâre top atışı ile kutlandı.[50]

Başkentte ise, olayların gelişim çizgisi hayli değişikti. Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve Anadolu'dan gönderilen birliklerin isyanı bastırmayı reddetmeleri üzerine Saray'ın maneviyatı hayli bozulmuş ve izlenmekte olan baskı politikasının yerine bir uzlaşma politikasına geçme kararı alınmıştı. Bu politika değiştirme kararı, alışılageldiği gibi, Sadrâzam'ın değiştirilmesi şeklinde ortaya çıktı. Ancak, bu kez, Sadrâzam'la birlikte «Harbiye Nazırı» da değişiyordu. 22 Temmuz'da Ferit ve Rıza paşalar makamlarını Sait ve Ömer Rüştü paşalara bıraktılar. Ömer Rüştü'nün «Serasker» değil, «Harbiye Nazırı» tayin edilmesi, Abdülhamit'in kendi isteğiyle yeni bir hükûmet şekli getirdiği kanısını uyandırmak içindi.[51] Böylelikle, Padişah karşı tarafın isteklerini kabul ederken küçük düşmemiş olacak, şimdiye dek meydana gelmiş çatışmaların suçu Ferit Paşa'ya yüklenebilecekti. Abdülhamit, geri getirilir getirilmez Meşrutiyete sahip çıkarak, Mithat Paşa'nın oğluna, «(1876) Meşrutiyetin(in) vatanın ve milletin iyiliği için ilân edildiğini... ancak, vatan hainlerinin Meşrutiyeti kaldırarak kendisine ihanet ettiklerini» söylüyordu.[52] 23 Temmuz

50 Sait Paşa'nın Hilmi Paşa'ya gönderdiği telgraf, Barclay'den Grey'e Tarabya, 29 Temmuz 1908 tarih ve «gizli» 430 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/545/26961). Ayrıca bkz. Steeg'in Louis'ye gönderdiği Üsküp, 30 Temmuz 1908 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** cilt XI, no. 419, s. 719-22.

51 Sait Paşa'nın Sadrâzam tayin edildiğini bildiren Hatt-ı Hümayun, **Sabah** gazetesi, 23 Temmuz 1908. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 136-8; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 160.

52 Mithat, **Hatıralarım,** s. 197.

gecesi Saray'da tartışmalar sürüp gitti; Makedonya'dan gelen ve Meşrutiyetin ilân edildiğini bildiren telgrafların okunmasına devam edildi. Bir olup bitti ile karşılaşan Padişah, isyancıların isteklerini kabul etmeye karar vererek, bu kararını Hilmi Paşa'ya bildirdi. Aynı gün İstanbul'da yayınlanan bir irade ile 1876 Anayasası Osmanlı İmparatorluğuna geri getiriliyor ve yeni bir çağ başlıyordu.

İKİNCİ BÖLÜM

MEŞRUTİYET İDARESİ VE 1909 KARŞI İHTİLÂLİ

23/24 Temmuz 1908'de[1] Meşrutiyet'in yeniden ilân edilmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti için beklenmedik bir başarıydı.[2] Ancak, Parişah'ın anî olarak direnmekten vazgeçip teslim olmaya karar vermesi, gerek ülkeyi, gerekse idareci kadroyu büyük bir kargaşalığa düşürmüştü.[3] Hükûmetin maneviyatı bozulmuş, idarî mekanizma hemen hemen tümüyle çalışmaz hale gelmişti. Nüfuz ve güclerinin nereye kadar işlediğini ölçemez olan kabine üyeleri, bütün inisiyatiflerini kaybetmişlerdi.[4] Hürriyetin ne anlam taşıdığını bilmeyen halk ise, bunca yıldır işleyen kanun ve nizam müesseselerinin yıkıldığını düşünmekteydi ve uzun süredir uğradığı haksızlıkları göz önüne alarak, bundan böyle kendi meselesini kendisi halletmeye karar vermişti. Trabzonlular valilerine işten el çektirilmesini, aksi halde zorla makamından indireceklerini söylüyorlardı. Reddettiği halde, ortaya çıkacak olaylardan çekinen Dahiliye Nazırı Memduh Paşa halkın isteğini kabul ederek, va-

1 Meşrutiyeti ilân eden ve Millet Meclisi'ni toplantıya çağıran iradenin metni, A. S. Gözübüyük ve Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri** (1957), s. 59-60. **Sabah** gazetesi, 25 Temmuz 1908.

2 Hüseyin Cahit Yalçın, **Talât Paşa** (1943), s. 16; ayrıca, Alfred de Bilinski, «The Turkish Revolution», **The Nineteenth Century,** cilt LXIV (1908), s. 353. «Abdülhamit'in meşrutiyeti geri getirmesi herkesi, ve bu arada çabalarının bu kadar çabuk meyve vermesini beklemeyen Jön Türkler'in ileri gelenlerini hayli şaşırttı».

3 Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim** (1951), s. 1-4. Yalçın, **Talât Paşa,** s. 16-7.

4 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 2-3. Yalçın, **Talât Paşa,** s. 18.

linin işine son verdi. Konya ve Bursa'da Abdülhamit'in hafiyeleri hapsedilmekte, kovulmakta, rüşvetçi, ehliyetsiz memurların listeleri valilere sunulmakta, işten atılmaları istenmekteydi. İnisiyatifi ele alan, genellikle Abdülhamit tarafından uzak köşelere sürülmüş politikacılar oluyordu.[5] Bunlardan bazıları İttihatçı dernekler kurup, sürgün bulundukları eyaletleri Meclis'te temsil etmekteydiler. Başkentte ise eski rejimin mensuplarını cezalandırmaya karar vermiş olan halkı kontrol altına alabilecek gücte bir otorite yoktu.[6] Bu durumda, kısa bir süre içinde bir otorite kurulmazsa, ülkenin anarşiye sürüklenmesi ihtimali hayli büyüktü.

Yeterli otorite ve itibara sahip olan biricik unsur, İttihat ve Terakki idi. Cemiyet, İhtilâl'den hemen sonra Saray çevresindeki grubu ve Abdülhamit'in casusluk ağını ortadan kaldırmak için harekete geçmişti.[7] Padişah ise Sadrâzam Sait Paşa'nın tavsiyesine uyarak bütün siyasî suçlular ve sürgünler için genel af ilân etti.[8] Kısa bir süre içinde Cemiyet idarî kadrodaki yozlaşmış memurları ayıklayıp yerlerine daha açık fikirli adamlar getirmeyi başarmıştı.[9]

Durum, Cemiyetin isterse hemen iktidara geçebileceğini göstermekteydi. Padişah'ın geleneksel otoritesi yıkılırken, İttihat ve Terakki'nin hem gizli cemiyetlere özgü bir mistiği vardı, hem de ihtilâli başarıyle sonuçlandırmasından ötürü itibarı artmıştı Ama Cemiyet bunu yapmadı. İktidarı işbaşın-

5 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 4; Gilbertson'dan H. C. A. Eyres'e Bursa, 28 Temmuz 1908 ve Konsolos Yardımcısı Dought-Wylie'den Barclay'e Konya, 27 Temmuz 1908 tarihli yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2280). Öğrenciler arasında disiplinin bozulmasıyle ilgili olarak bkz.: Kenan Akyüz, **Tevfik Fikret** (1947), s. 89-90.

6 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 17.

7 Mithat Şükrü Bleda, «Bir Canlı Tarih Konuşuyor», **Resimli Tarih Mecmuası**, (Haziran 1953), s. 2392 ve Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 172-4, Saray hafiyeliğinin sona erdiğini bildiren iradenin metnini vermektedirler. Barclay'den Grey'e İstanbul, 29 Temmuz 1908 tarih ve «gizli telgraf» 199 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26307). 544 no.lu dosya, Meşrutiyetin ilk günlerine ait ayrıntılı raporlarla doludur.

8 Uzunçarşılı, **Belleten**, cilt XX/77 (1956), s. 172-4.

9 İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu, s. 5-7.

da bulunan kabineye bırakarak, elindeki gücü yalnızca gerektiğinde kullanan, Anayasayı korumakla görevli bir denetleyici komite olarak kenara çekildi. Cemiyet'i eleştirenler onu, hükûmetin işlerine karışmak, sorumluluğu üzerlerine almadan güclerini kullanmakla suçlarlar.[10] Bu suçlamada gerçek payı olsa da, Cemiyet'in neye böyle davrandığını açıklamaya yeterli değildir.

Bu davranışın nedenini, Jön Türkler'in toplumsal geçmişlerinde ve temelde tutucu olan yapılarda aramak doğru olur. Jön Türkler'in çoğunluğunu, toplumsal bir değişiklik yapmak hevesinde olmayan tutucu bir kitle meydana getirmek teydi. 1908 hükûmet darbesi devrimci bir hareket olarak nitelenemez, çünkü değildi. Amaç, otuz iki yıl önce kabul ettirilmiş olan bir Anayasayı geri getirmek ve bu yoldan devleti kurtarmaktı. Hareketin devrimci yönü daha sonraları, uygulanan siyasetin başarısızlığa uğraması sonucu girişilen ıslahat ve bu ıslahatın sebep olduğu toplumsal değişiklikle ortaya çıkmıştır.[11] İttihat ve Terakki, ondokuzuncu yüzyıl ıslahat hareketlerinin ve özellikle Genç Osmanlılar'ın çizgisinde bir uzantıdan ibarettir. İttihatçılar da Genç Osmanlılar[12] gibi yalnızca İmparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorunu ile ilgilenmişlerdir.[13] Temelde Jön Türkler 1860-70 yıllarında Genç Osmanlılar'ın getirdikleri çözüm yolundan başka bir yol bulmuş değillerdi; bu da meşrutî bir hükûmet kurarak Padişah'ın yetkisini kısıtlamak ve azınlıklara kanun önünde eşitlik tanıya-

10 Kâmil Paşa'yla yapılan ve 18 Şubat 1909 tarihli **Nene Freie Presse**'de yayınlanan röportaj, **Fortnight Review**, cilt LXXXIV (1909), s. 397-8. Ayrıca bkz.: Yalçın, **Talât Paşa**, s. 20; Bleda, **Resimli Tarih Mecmuası**, s. 2392.

11 Bleda, **Resimli Tarih Mecmuası**, s. 2392; Yalçın, «1908 İnkılâbı İnkılâpçı Değildi», **Yakın Tarihimiz**, cilt II/19, s. 179-80; Lewis, **Emergence**, s. 208 ve sonrası ve A. H. Mithat, **Hatıralarım**, s. 229-33.

12 Genç Osmanlılar üzerine yapılan en iyi araştırma Şerif Mardin'in **The Gonesis of Young Ottoman Thought** (1962) adlı eseridir. Bu konuda ayrıca bkz.: Ramsaur, **Young Turks** ve Tunaya, **Partiler**, s. 89-157.

13 Tunaya, **Partiler**, s. 167-74'de «bu devlet nasıl kurtarılır?» sorusuna verilen cevaplar kısaca incelenmektedir. Ayrıca bkz.: Lewis, **Emergence**, s. 208-9.

rak, onların isteklerini yerine getirmekti.[14] Toplumsal açıdan bakıldığında Genç Osmanlılar, Padişaha Meşrutiyeti kabul ettirdikleri anda iktidara geçme olanağına sahip olmuşlardı. «Emir vermek ve devlet idare etmek üzere yetiştirilmiş yönetici bir seçkin zümre»[15] ye mensuptular. Jön Türkler Genç Osmanlılar'la aynı toplumsal değerleri paylaşmakla birlikte, toplumda aynı yere sahip değildiler. Abdülhamit'in baskı rejimi sırasında ıslahat hareketinin tabanı çok daha genişlemişti. Bunun nedeni bizzat Abdülhamit'in girişmiş olduğu birtakım ıslahat idi.[16] Genç Osmanlılar'ın devlet müessesesinin mensupları ve ürünleri olmalarına karşılık, Jön Türkler yeni kurulan devlet okullarındaki müderrisler, Batı hukuku okumuş avukatlar, gazeteciler, küçük memurlar, bürokratlar ve Batılı anlayışa uygun harp okullarındaki ikinci derecedeki görevliler gibi yeni doğmakta olan meslek sınıflarına mensuptular. Bunlardan çoğu devlet okulunda okumuş ve tahsilini tamamlamamıştı.[17] İyi tahsil görmüş olanlarının ise devlet idaresi konusunda tecrübeleri yoktu. Aralarında tek bir tecrübeli devlet adamı bulunmuyordu.[18]

İdareci sınıftan olan Genç Osmanlılar devleti yönetme hakkı kendilerine verilse İmparatorluğu kurtarabileceklerine inanmışlardı.[19] Onlardan bir nesil sonra gelen Jön Türkler

14 Jön Türkler, İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların şikâyetlerinin kötü idare, baskı ve hürriyetsizlikten ileri geldiğini düşünüyorlar, bu hoşnutsuzluk sebepleri, Anayasa ve parlementer rejimle ortadan kaldırılınca Türk milletinin kurtulacağını sanıyorlardı. Bu, toy, saf olarak nitelenecek bir mantıktı. Yalçın, **Talât Paşa**, s. 14. Yalçın şu sonuca varmaktadır: «Hayatlarında bir kere olsun bir meclis nasıl toplanır, neler tartışır görmemişlerdi. Ama Anayasa'ya ve Meclise, bir muskaya inanır gibi, gizliden gizliye inanıyorlardı.»

15 Lewis, **Emergence**, s. 201; Mardin, **Genesis**, Genç Osmanlıların toplumsal geçmişlerini incelemektedir. Ayrıca bkz.: Mardin'in yazısı, **Middle East Journal**, cilt XIV (1962), s. 169-92.

16 Abdülhamit'in ıslahatları için bkz.: Lewis, **Emergence**, s. 179-90.

17 Kemal H. Karpat, **Turkey's Politics** (1959); s. 14, n. 31; Yalçın, **Talât Paşa**, s. 13-14.

18 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 14.

19 Lewis, **Emergence**, s. 201.

ise, kendilerini yönetici olarak yetenekli görmüyorlardı.[20] Dolayısıyle, hiç bir zaman yüksek idarî makamları ele geçirmeyi düşünmediler. Ayrıca, Jön Türkler içinde bulundukları toplumsal ortamın ne denli tutucu olduğunun da farkındaydılar. İttihat ve Terakki'nin İstanbul mebuslarından gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın) Cemiyet'in bu konudaki endişelerini şöyle anlatır:

«Rütbesiz, nişansız, şan ve şöhretsiz bir gencin Vezaret ünvanıyle Sadrâzamlığa çıkmasını bu memleketin havsalası almazdı. Hükûmetin başına çıkmayı onların zihinleri almadığı gibi, memleketin de hazmedebilmesi imkânsızdı... 1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir posta başkâtibi olan Talât Efendiyi Sadrâzam ilân edemezdi; buna şartlar ve haller imkân vermezdi... Eğer böyle bir şey olsaydı, memlekette muhakkak anarşi çıkardı... İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları da bunu farketmişler ve yüksek makamlara geçmeye kalkışmamışlardı.»[21]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'dakine benzer bir toplumsal sınıf yapısı bulunmadığından, siyasal hayattaki güdücü güclerin din ve ırk olduğu kabul edilir. Bu varsayım, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemleri için geçerli olmakla birlikte, ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlangıcında ortaya çıkan toplumsal değişiklikler yüzünden eski geçerliliğini yitirmiştir. Şu halde, Jön Türkler dönemi üzerine yapılan araştırmalarda toplumsal sorunların yeterince önemsenmediğini, hattâ tümüyle bir yana bırakıldığını ve toplumsal çatışmaların dinsel ve ırksal semboller altında gizli kaldığını söyleyebiliriz.

Gene de bütün gözlemciler bu yanlışlığa düşmemişlerdir. 24 Ağustos 1908 tarihli *Times*'de gazetenin İstanbul muhabiri, Avrupa'daki toplumsal sınıf yapısının Osmanlı toplumuna uygulanamayacağını kabul etmekle birlikte, Jön Türk hareke-

20 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 14.
21 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 34-35.

tini genel çizgileriyle bir orta sınıf (burjuvazi) hareketi olarak nitelemekteydi. «Yüksek makamlardaki idarecilerin çoğu harekete karşıydılar... Alt tabaka ise lâkayıttı. Hareketten en çok etkilenen kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar, orta ve küçük memurlar, serbest meslek sahipleri ve ulemâydı,» diye yazıyordu. Cemiyet'e karşı olanlar ise çok genç ve Sultanlık, Halifelik gibi Osmanlı geleneklerinden yoksun olan İttihatçılar'ın, yönetici olamayacaklarını iddia etmekteydiler. Bu gerekçe bile, toplumsal sınıf kavramını açıkça belirtmektedir. Mesele, yaştan ve geleneksel bir durumdan doğan üstünlüğün yanısıra, İttihatçılar'ın bürokrasinin yüksek kademelerine çıkmak için gerekli tecrübe ve toplumsal geçmişten yoksun oluşlarıydı. Bu açıdan bakıldığında İttihatçılar'ın zaten yüksek memuriyetlerde bulunan ve başlıca şikâyetleri daha yükselmelerine izin verilmemesi olan Genç Osmanlılar'dan ayrıldıkları görülür. Ünlü bir İttihatçı olan ve sonraları Maliye Nazırlığı da yapan Mehmet Cavit, İngiliz Büyükelçisinin Birinci Sekreterine Jön Türkler'in, «Devlet idaresi konusunda tecrübesiz gençler olduklarını ve yaşa gösterilen saygının burada, diğer ülkelerden fazla önem taşıdığını»[22] söylüyordu. Bu tecrübesizliğin yersiz bir korkudan başka bir şey olmadığı daha sonraları, yüksek mevkilere geçtikleri zaman, davranışlarında gösterdikleri olgunlukla ortaya çıktı.

Cemiyet'in iktidara geçmesini engelleyen başka nedenler de vardı. Bunlardan biri merkezî, düzenli, memleket çapında bir örgüte sahip olmamalarıydı. Cemiyet'e bağlı bütün örgütler Makedonya eyaletlerinde merkezlenmiş, Selânik'e bağlı kuruluşlardı.[23] Ayaklanma başarı ile sonuçlandığında, İmparatorluğun geri kalan bölgelerindeki kuruluşlar mahallî idare-

22 Mr. Hohler'in Cavit'le konuşması, Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 26 Mayıs 1909 tarih ve «gizli» 384 sayılı yazıda. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/772/20299). Ayrıca bkz.: A. N. Mandelstam, **Le Sort de L'Empire ottoman** (1917), s. 24.

23 Birinci Bölüm'e bkz.

leri devralmaya hazır değillerdi.[24] İstibdat sırasında birçok gizli cemiyet kurulmuştu. Ancak, gerek istibdat, gerekse cemiyetlerin gizli olmaları sonucu, dağınık, örgütlenmemiş ve birbirini tanımayan kuruluşlar olarak kalmışlardı[25] Meşrutiyet ilân edilince hepsi açığa çıktılarsa da, ayrı siyasetler güdüyorlardı; ortak bir liderleri yoktu.[26] Bu şartlar altında Cemiyet'in açıktan açığa iktidara geçmeye kalkması doğru olmazdı. Onlar da iktidarı görünüşte Sait Paşa hükûmetine bırakmayı doğru gördüler. Ve zamanla bu iktidar Saray, Babıâli ve Cemiyet üçlüsünün arasındaki çatışmanın belkemiği haline geldi.[27]

Devletin yürütme organı ile Cemiyet ilk defa Ağustos başlarında, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının kimin tarafından tayin edileceğini görüşmek üzere karşı karşıya geldiler. 1876 Anayasasına göre bu hak Sadrâzama verilmişti ve tayinin Padişahın bir iradesiyle onaylanması gerekiyordu.[28] Padişah yalnızca Sadrâzam ve Şeyhülislâmı seçebiliyordu.[28] Oysa, 1 Ağustos tarihli Hatt-ı Hümayûnun onuncu maddesi her dört makama da tayin yapmak hakkını Padişaha vermekteydi.[29] Bu, Anayasayla ilgili bir sorun olmaktan öteydi. Silâhlı kuvvetlerin nazırlarını tayin edecek olan kimse aynı zamanda silâhlı

24 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 16.

25 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 12.

26 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 12, Sarrou, **La Jeune Turquie et la Révolution**, s. 34-5 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihtilâlden hemen sonra Padişaha bir heyet yolladığını anlatmaktadır. Abdülhamit'in yalnız heyetin başkanını göreceğini bildirmesi üzerine, kendisine heyetin başkanı olmadığı haberi gönderilmiştir.

27 Yalçın, «Kudretsiz Bir Hükûmet, Müvesvis Bir Padişah», **Yakın Tarihimiz**, cilt II/16, s. 75.

28 Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, s. 27.

29 Hatt-ı Hümayun'un metni, 2 Ağustos 1908 tarihli **Tanin** ve **Sabah** gazetelerinde. Fermanın diğer on dört maddesinde, vatandaşların mesken dokunulmazlığı, keyfî olarak tevkif edilmemesi, dış ülkelere gezi ve yabancı uyruklu vatandaşlarla ticarî şirketler kurma hakları garanti altına alınıyordu. Bütün Osmanlıların din ve ırk farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşit ve özgür olacakları bildiriliyordu. Ayrıca, bütün nezaretlerin, özellikle Harbiye Nezaretinin eyalet idarelerinin yeniden düzenlenmesi için hazırlanmakta olan projeler yakında Meclise sunulacaktı.

kuvvetleri denetimi altında tutabilecekti. Temel desteği kara ve deniz kuvvetlerindeki küçük rütbeli subaylar olan Cemiyet, Padişahın bu alana el atmasının, kendi durumunun zayıflaması demek olacağını düşünüyordu. Bu yüzden, Hatt-ı Hümayûnun onuncu maddesine şiddetle karşı çıkarak, Sait Paşa'yı bu Hattı hazırlamakla suçladılar. Sait Paşa ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, zaten, siyasal suçlularla birlikte adî suçluları da serbest bıraktıkları ve eski rejimin yozlaşmış memurlarının kaçmalarına göz yumdukları için Cemiyet'in kuşkuyla izlediği kişilerdi.[30] İttihatçılar bu davranışların, ihtilâli gözden düşürmek, karalamak amacıyle yapıldığından şüphe etmekteydiler. Onuncu madde bu kuşkularını doğrulamıştı.[31]

Sait Paşa'ya ve onuncu maddeye karşı çıkan sadece Cemiyet değildi. Seyhülislâm Cemalettin Efendi de bu maddeyi Anayasaya aykırı ve Abdülhamit'in Meşrutiyeti desteklemek üzere ettiği yemine karşı bulmaktaydı.[32] Kabine toplantısında Sait Paşa, maddeyi, Padişahın Silâhlı Kuvvetler Başkumandanı olduğu, dolayısıyle de her iki nazırı da seçmek hakkına sahip bulunduğu gerekçesiyle savunuyordu.[33] Ona karşı çı-

30 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, 3. Türkgeldi'ye göre, Memduh Paşa sadece siyasî suçluları serbest bırakmaya niyetliydi. Ama, **Malûmat**'ın sahibi Baba Tahir'in kışkırttığı âdi suçlular, eğer kendileri de serbest bırakılmazsa şiddete baş vuracaklarını söyleyerek Memduh Paşa'yı tehdit ettiler. Daha fazla kargaşalığın çıkmasından endişe eden Memduh Paşa da bütün suçluların serbest bırakılması için emir verdi. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 2 - 3, «Kanunu Esasi ve Yeni Hatt-ı Hümayun», **Tanin**, 3 ve 4 Ağustos, 1908. Yalçın, **Talât Paşa**, s. 17, olayı İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından anlatmaktadır. Ayrıca, Lowther'den Grey'e İstanbul,2 Ağustos 1908 tarih ve «gizli telgraf» 208 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544/26789).

31 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 3.

32 Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, **Hatırat-ı Siyasiye** (1336/190), s. 10-12.

33 Şeyhülislâm Cemalettin Efendi, **Hatırat-ı Siyasiye** (1336/190), s. 10-12. Sait Paşa, 10 Ağustosta görüştüğü Fitzmaurice'e, nazarî olarak, Padişaha ait olan kara ve deniz kuvvetlerine emir verme hakkının Sadrâzam tarafından tayin edilmiş nâzırlara devredilmesi için ısrar edip, Padişahı gücendirmekten çekindiğini söylemişti. Bkz.: Lowther'den Grey'e Tarabya, 10 Ağustos 1908 tarih ve «gizli» 459 sayılı yazı. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 377/544/28455). Sait Paşa'nın savunusu için bkz.: **Levant Herald** gazetesi, 25 Ağustos 1908.

kan kabine mensupları ise, bu makamların askerî değil, sivil makamlar olduklarını ve geçmişte Celâl Paşa gibi sivil görevliler tarafından işgal edildiğini söylüyorlardı.[34] Öte yandan, Sait Paşa'nın gerekçesini kabul etmeyen Şeyhülislâm istifasını göndermiş, ancak Padişah bu istifayı reddetmişti. Bu kadar şiddetli bir muhalefet karşısında Sait Paşa kendisinin istifa etmesinin gerekli olduğuna karar verdi.[35]

1 Ağustos'dan önce, Cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyle Padişahtan İstanbul'a bir temsilci heyeti gönderip, meseleyi görüşmek için izin istemişti.[36] Padişahın istemeyerek verdiği bu izin üzerine 1 Ağustos'da Talât, Cavit ve Rahmi beylerden kurulu bir heyet Edirne'den İstanbul'a gelmişti.[37] Heyet, Sait Paşa'yla uzun bir görüşme yaptı. Ancak, Sait Paşa bu görüşmede öyle kaba konuşmuş, öylesine sözünü esirgememişti ki, Dahiliye Nazırı Hacı Akif Bey bile hayretler içinde kalmıştı.[38] Heyet, daha sonra Kâmil Paşa ile görüşerek Trablus valisi Recep Paşa'ya, Kâmil Paşa'nın kuracağı kabinede Harbiye Nazırı görevinin verilmesini istedi.[39] Ve sonunda da Padişahı ziyaret ederek, Kâmil Paşa'nın başkanlığında bir diğer kabine kurulmasını ve bu kabineye Recep Paşa'nın Harbiye Nazırı tayin edilmesini, ayrıca, 1 Ağustos Hatt-ı Hümayûn'unun yeniden gözden geçirilip düzeltilmesini istediler. Kâmil Paşa Recep Paşa'yla ilgili teklifi kabul ettiği halde, Padişahın bu konudaki cevabı olumsuz olmuştu.[40] Abdülhamit, Recep Paşa'yı aşırı hırslı ve bağımsız buluyor ve Rıza Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak kalmasını tercih ettiğini söylüyordu.

34 Cemalettin, **Hatırat-ı Siyasiye,** s. 10-12.

35 Çemalettin, **Hatırat-ı Siyasiye,** s. 10-12; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 8.

36 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 148-9.

37 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 148-9; Lowther'den Grey'e Tarabya, 4 Ağustos 1908 tarih ve «gizli» 448 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/545/27644).

38 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 5.

39 Uzunçarşılı, **Belleten,** cilt XX/77 (1956), s. 148-9.

40 Cemalettin, **Hatırat-ı Siyasiye,** s. 12.

Ancak, Cemiyet'in ve Şeyhülislâm Cemalettin'in ısrarları sonunda Recep Paşa'nın tayinine razı oldu.[41]

Sait Paşa 5 Ağustos'ta istifasını verdi ve 6 Ağustos'ta Sadrâzam tayin edilen Kâmil Paşa'dan kabineyi kurması istendi.[42] Ertesi gün *Sabah* gazetesinde yayınlanan bir bildiriyle Cemiyet yeni kabineyi bütün gücüyle destekleyeceğini söylüyor ve halktan yabancıların eleştirilerini önlemek üzere kanun ve nizamın yürütülmesi için işbirliği istiyordu.[43] Ve memlekette süregiden kargaşalığa bir çözüm yolu bulmak için girişilen ilk teşebbüs de böylece sonuçlanmış oluyordu. Cemiyet ile Babıâli arasındaki bu işbirliğiyle Sarayın iktidarı tekeline geçirme çabaları bir kez daha dizginleniyordu. Böylelikle iktidar Babıâli'nin eline geçiyor ve Cemiyet, İmparatorluğun yönetiminde faal bir görev almadan meşrutiyetin bekçisi rolünü oynamaya devam ediyordu.

Yönetim ve ıslahat sorunu Kâmil Paşa kabinesiyle ortaya çıktı. İki nazır dışında kabineyi meydana getirenlerin hepsi yeniydi ve İngiliz Başkonsolosunun deyimiyle, «Hepsi de tecrübeli, becerikli, enerjik, bütün toplum katlarınca sevilen» adamlardı.[44] Gene de aralarında tek bir Cemiyet üyesi yoktu.

Kâmil Paşa'nın programı 16 Ağustas'da basında yayınlan-

41 Cemalettin, **Hatırat-ı Siyasiye,** s. 12; Abdülhamit'in Recep Paşa hakkındaki görüşü için bkz.: Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 8-11.

42 Sait Paşa'nın istifası ve Kâmil Paşa'nın tayini için bkz. 6 ve 7 Ağustos 1908 tarihli **Tanin** ve **Sabah** gazeteleri; Cemalettin, **Hatırat-ı Siyasiye,** s. 12-13; Cevat, İkinci Meşrutiyet, s. 8. Hattın Fransızca çevirisi, Lowther'den Grey'e Tarabya, 12 Ağustos 1908 tarih ve «gizli» 473 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/455/28469).

43 Lowther'den Grey'e Tarabya, 12 Ağustos 1908 tarih ve «gizli» 473 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/455/28469); **Sabah** gazetesi, 6 Ağustos 1908.

44 Lowther'den Grey'e Tarabya, 12 Ağustos 1908 tarih ve «gizli» 473 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/455/28469). Kâmil Paşa'nın Sait Paşa kabinesinden alıkoyduğu iki kişi Şeyhülislâm Cemalettin Efendi ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa idi. Kabinenin tam listesi için bkz.: Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 5 ve Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 190-1.

dı.[45] Programda Kâmil Paşa'nın İmparatorluğu Anayasaya uygun olarak yönetmek kararı aldığı bildiriliyordu. Ancak, programın uygulanmasına geçmek için Mebusan Meclisi'nin toplanmasını beklemeye imkân olmadığından, Sadrâzam eski rejimin Anayasaya aykırı bazı kanunlarını değiştirecekti.

Malî durumun bozukluğu göz önüne alınarak, mevcut malî kanunlar düzeltilecek, yeni yıl için rasyonel bir bütçe hazırlanacaktı. Bütün nezaretlerde ıslahat yapılacak, fazla memurlar emekliye ayrılacaktı. Kara ve deniz kuvvetleri de yeni baştan örgütlenecekti.

Islahat bazı harcamalar gerektireceği için mevcut vergi sistemi de ıslah edilerek gelir kaynakları daha rasyonel bir şekle sokulacaktı. Ticarî andlaşmalar yeniden gözden geçirilecekti.

(Terakki) ruhuna uygun olarak, ticaret, endüstri, kamu işleri ve tarımın geliştirilmesi için programlar hazırlanmaktaydı. Bilimsel çalışmalar ve eğitim teşvik edilecek, mülkiyet haklarını garanti altına alan bir kanun yürürlüğe girecekti. Meşrutiyetin vaadettiği eşitliğe uygun olarak askerî hizmet mecburiyeti, müslüman olmayanlar da dahil olmak üzere bütün Osmanlılar'ı içine alacak şekilde geniş tutulacaktı.

Halen bütün ülkelerle iyi ilişkileri olan hükûmet, dış politikasını bu dostça ilişkileri devam ettirme ve İmparatorluğun şeref ve bütünlüğünü sürdürme temeli üzerine kuracaktı. Hükûmet, ilgili büyük devletlerin rızasıyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancılara, uluslararası kanunların dışında, kapitülâsyonlarla tanınan imtiyaz ve haklara bir son vermeye çalışacaktı. Bu yolda hükûmet idarî mekanizmanın bütün dalları arasında, yabancılara tanınan imtiyazları gereksiz kılacak kadar güclü bir dayanışma ve güven yaratmak için büyük çabalar gösterecekti.

45 «Meclisi Vükelânın Programı», **Sabah** gazetesi, 16 Ağustos 1908; İngilizceye çevirisi, Lowther'den Grey'e Tarabya, 18 Ağustos 1908 tarih ve «gizli» 494 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/29298).

Kâmil Paşa'nın programı, Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş bir merkezî devlet haline getirmek için ıslahat yapmak niyetinin beyanıydı.[46] Bu niyet, daha önceleri, özellikle 1839, 1856 ve 1876'da da belirtilmiş, ancak pek bir şey yapılmamıştı. 1908'de ise gerek İmparatorluğun içinde, gerekse dış dünyada durum çok değişmiş bulunuyordu. İçeride, Türk olmayan unsurların İmparatorluk'tan ayrılarak kendi başlarına birer devlet kurma tehditleri gün geçtikçe artıyor ve beraberinde dış güclerin müdahalesi ihtimali de kuvvetleniyordu. Bu tehlikenin en fazla hissedildiği Makedonya'da ortaya çıkan yeni bir toplumsal grup, ıslahatı, seçkin bir zümrenin iktidarı elinde tutabilmesine yardımcı bir araç değil, devleti kurtaracak ve onu çağdaş dünyayla aynı düzeye getirebilecek bir unsur olarak görmekteydi. Tabanı hayli geniş olan bu grup, geleneksel unsurlarla onların değerlerini paylaşmak için direniyor, çağdaş bir düzeye erişmek için kültürel ve toplumsal değişikliğin gerekliliğine inanıyorlardı. Dış dünyada ise, Japonya'nın çağdaş bir güc olarak kendini dünyaya kabul ettirmedeki başarısı çağdaşlaşma konusunda Türk umutlarını alevlendiren en etkili unsur olmuştu, diyebiliriz.[47]

Jön Türkler bütün idarî mekanizmaya bir akıcılık kazandırmak üzere kolları sıvadılar. Merkezî devlet sistemine aykırı olan, «kişilerin nereye giderlerse gitsinler kendi özel kanunlarına göre yargılanmalarını» öngören geleneksel «millet»

46 Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 resmî programı için bkz. Tunaya, **Partiler**, s. 208-10.

47 Jön Türkler kendilerini Orta Doğu'nun Japonya'sı olarak görmeye başlamışlardı bile ve 1908 Kasımında İngiliz - Japon ittifakını örnek alarak, İngiltere'ye ittifak teklifinde bulundular. Ahmet Rıza ve Nazım Bey'in Grey'le görüşmeleri için bkz. Grey'den Lowther'a Londra, 13 Kasım 1908 tarihli «özel» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/185 A, **Grey belgeleri**). Jön Türkler, çağdaşlaşma sorununda yardımcı olmak üzere Avrupalı uzmanlar yerine, Japon uzmanlar getirtmeyi de düşünmüşlerdi. Bu gerçekleşmedi. Bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 6 Eylül 1908 tarih ve «gizli» 546 sayılı yazıda sözü edilen **Yeni Gazete**. (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/559/31790). Sir Charles Hardinge, «böyle bir şeye Avrupalı büyük devletlerin çoğu şiddetle karşı koyar,» demişti.

sistemine son verildi.[48] Irk ve din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar'a eşit hak ve görevler tanındı. Yabancılara tanınan «ez-harici memleket» hakları «herkese aynı kanun» fikriyle bağdaşmadığından eleştiriliyordu. Ancak, programın başarıya ulaşması, yeni rejimin malî meseleleri düzenleyebilmesine bağlıydı ki, bunu da en iyi Jön Türkler biliyorlardı.

Kâmil Paşa'nın programı bir iyimserlik havasının esmesini sağlamış, bütün iş, Meclis'in bu havayı sürdürebilmesine kalmıştı. Bu arada hükûmet yarı-faal durumda çalışıyor, ancak günlük işlere bakıyordu. O güne kadar Saray, gerek muhaliflerini susturmak, gerekse taraftarlarını mükâfatlandırmak için onlara, karşılığında hizmet beklemeksizin aylık bağlamak politikası gütmüştü. Sonuç olarak da, idarî mekanizma hiç bir işe yaramayan, yozlaşmış bir alay memurla doldurmuştu.[49] Kâmil Paşa hem verimi artırmak, hem de giderleri azaltmak amacıyle idarî mekanizmanın hemen hemen her dalında büyük bir temizleme faaliyetine girişti.[50] Bu tedbirler hayli hoşnutsuzluk yarattı; bazı kabine üyeleri bile buna karşıydılar.[51] Oysa, Jön Türkler işe yaramayan, yozlaşmış memurları işte tutarak verimin düşmesine göz yummanın birkaç bin altın harcayarak onları emekliye ayırmaktan daha pahalıya mal olacağını düşünüyorlardı.[52] Bu politikanın uygulanması için uzun yıllar gerekti. 1910 Mayıs'ında, «Devlet

48 R. E. Ward ve D. A. Rustow, **Political Modernisation in Japan and Turkey** (1964), s. 3-4.

49 Howard'dan Grey'e Budapeşte, 14 Mayıs 1910 tarih ve «gizli» 40 sayılı yazıya ek olarak, Nazım Bey'le yapılan ve 12 Mayıs 1910 tarihli **Pester Lloyd**'da çıkan röportaj (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/19028). Ayrıca bkz. İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu, s. 58-9.

50 İşten el çektirilen görevlilerin listesi, 10 Ağustos 1908 tarihli **Levant Herald** gazetesinde yayınlanmıştı. Ayrıca bkz. İng. Dışişleri 1908 Yıllık Raporu, s. 58-9.

51 Evkaf Nâzırı Ekrem Bey (sonraları Maarif Nâzırlığı da yapmıştır, aynı zamanda ünlü bir yazar, şair ve eleştiricidir), geniş çaptaki temizleme hareketlerine karşı olduğu gerekçesiyle istifa etmiştir. Bkz. Fahir İz. «Ekrem Bey», **İslâm Ansiklopedisi**, ikinci baskı.

memuriyetlerinin yüzde sekseninde ıslahat yapılmış bulunuyordu.»[52]

Yeni rejim ilk büyük buhranını 1908 Ekim'inde yaşadı. 5 Ekim'de Bulgaristan tam bağımsızlığını ilân ediyor, bir gün sonra da Avusturya-Macaristan, Bosna ve Hersek'in kendi İmparatorluğu'na katıldığını açıklıyordu. Ve aynı gün Girit Yunanistan ile birleşmek kararına vardığını duyuruyordu.[53] Babıâli'nin yapabileceği pek bir şey yoktu. 1878 Berlin Kongresine iştirak edenlere baş vurarak durumu protesto etti, çünkü ilk iki karar, bu kongre sonucu imzalanan andlaşmayı ihlâl etmekteydi; Girit için ise, büyük devletler garanti vermiş bulunuyorlardı.[54] Büyük devletler cevap vermekte gecikmediler: Türkiye lehinde duruma müdahale etmeyeceklerini açıkladılar.[55]

Bu saldırgan davranışlar Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde büyük öfke ve kızgınlık uyandırdı. Basın ateş püskürüyor, iğneli sözlerle dolu makalelerin sonu gelmiyordu, ama bu arada yapılan yegâne olumlu davranış, Avusturya'dan gelen malların boykot edilmesi oldu. Buhran, Ramazan ayına rastladığından Meclis tatildeydi; dolayısıyle olaylar resmî ola-

52 Howard'dan Grey'e Budapeşte, 14 Mayıs 1908 tarih ve «gizli» 40 sayılı yazıya ek olarak, Nazım Bey'le yapılan ve 12 Mayıs 1908 tarihli **Pester Lloyd**'da yayınlanan röportaj (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/19028).

53 Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi,** cilt I (1940), s. 245 ve sonrası, bu sorunları Türkler'in açısından incelemektedir. İng. Dışişleri Bakanlığının yazışmalarında da bu konular ayrıntılı olarak ele alınmaktadır, özellikle İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/550 ve sonrası ve 371/747 ve sonrası.

54 Lowther'den Grey'e, İstanbul, 5 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 294 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/550/34514).

55 Grey'den Lowther'e Dışişleri, 5 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 284 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. 371/551/34595). İngiliz hükümeti, diğer Büyük Devletler arasında Babıâli'ye en müsait davrananıydı ve Babıâli de onun öğütlerine uygun hareket ederdi. Grey, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya İngiltere'nin andlaşmayı imzalayan diğer ülkelerin ve özellikle Türkiye'nin bu konuda ne düşündüğünü öğrenmeden ne Bulgarlar'ın, ne de Avusturyalılar'ın hareketlerini tanıyacağını söylemişti. Babıâli'nin savaşa girmemesini öğütlemiş, Türkler'in tazminat konusundaki isteklerini desteklemeye söz vermişti.

rak görüşülmedi.[56] Kâmil Paşa evinde bir toplantı düzenleyerek kabine üyelerine Sırbistan, Romanya ve Yunanistan ile bir ittifak kurmak için çalıştığını açıkladı. Bu teklifi Sırbistan olumlu karşılamış, Romanya reddetmiş, Yunanistan'ın tavrı ise anlaşılamamıştı.[57] Kâmil Paşa bu açıklamayı yaptıktan sonra Harbiye Nazırına seferberlik ilân edilip edilemeyeceğini sordu. Ali Rıza Paşa'nın olumsuz cevabı üzerine, soruna politik bir çözüm yolu bulma kararı alındı.[58] Babıâli büyük devletlere protesto telgrafları çekerek, bir konferans toplanmasını ve Türkiye'nin çıkarlarının korunmasını istedi.[59] 7 Ekim'de Kâmil Paşa Makedonya eyaletlerine çektiği telgraflarla, İmparatorluk sınırları içinde oturan Bulgarlar'a karşı şiddet gösterilmemesini ve sınırda hadise çıkarılmamasını emredi yordu.[59] İstanbul'da ise bir basın toplantısı düzenleyerek basından ılımlı bir tutum benimsenmesini ve halk arasındaki gerilimin azaltılması için çalışılmasını istedi.[59] Babıâli de ılımlı bir politika benimsemişti ve buhran altı ay kadar sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun malî bir tazminat alması ile sonuçlandı. Asıl önemli olan, bu dış karışıklıkların memleketin içindeki duruma etkisiydi.

Balkan krizi durumdan hoşnut olmayanlara yeni rejime saldırmak fırsatını yaratmıştı. İlk tepki 7 Ekim'de ve biraz da beklendiği gibi, dinsel bir biçimde ortaya çıktı. Kör Ali adıyle tanınan Hoca Ali Efendi'nin liderliğinde büyük bir Ramazan kalabalığı Saray'a yürüdü. Hoca Ali Padişahı görmek istediğini söyledi ve Abdülhamit pencerede göründüğün-

56 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 10-11.

57 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 11.

58 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 12; Rıza Paşa'nın cevabı «askerin ayağına giyecek postalı bile yok,» olmuştu. İngiliz Büyükelçisi savaş açmamak için bir başka neden gösteriyordu: «Başgösterecek herhangi bir irtica hareketini bastırmak üzere burada yeteri kadar askerî birlik bulundurma zorunluluğu». Lowther'den Grey'e İstanbul, 6 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 296 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/551/34666).

59 Lowther'den Grey'e İstanbul, 7 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 301 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/551/34753).

de, ondan meşrutiyetin kaldırılmasını, Şeriat'ın geri getirilmesini, Padişahın yeniden ümmetinin başına geçmesini istedi.[60] Ayrıca, meyhanelerin kapatılmasını, fotograf çekiminin yasaklanmasını ve müslüman kadınların sokaklarda dolaşmasına bir son verilmesini istiyordu.[61] Bu arada, mürteciler şehrin diğer kesimlerinde de harekete geçmişlerdi. Ayasofya meydanına, Şeyhülislâmla alay eden ve gerçek müslümanları kendilerine emanet edilen dine aykırı nazariyatın temsilcisi olan Şeyhülislâmı öldürmeye çağıran pankartlar konulmuştu.[62] Camilerde, toplantı yerlerinde olaylar çıkartarak, yeni rejimin sonucu, gerektiği gibi örtünmedikleri bahanesiyle sokaklardaki müslüman kadınlara saldırdılar.[63] Bu arada, meşrutiyet öncesi döneminin tanınmış kişilerinden *Mizan* dergisi başyazarı Murat Bey, Nazif Sururî ve eski bir Şeyhülislâmın oğlu olan Cemil Molla ile birleşerek meşrutiyet aleyhtarı bir grup kurdu.[64] Bu fesat, Babıâli tarafından ortaya çıkarıldı; Murat Bey tutuklanarak sürüldü; yardakçıları da hapse mahkûm edildi.[65]

Ekim ayaklanmasının son ve en şiddetli olayı Taşkışla'da cereyan etmiştir.[66] Bu olayın başlamasına, Hassa Ordusu'nun

60 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 15-6; Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı** (1962), «Kör Ali Vak'ası», s. 129-30; Yalçın, «31 Martın Provası ve Kendisi», **Yakın Tarihimiz,** cilt I, s. 136-7; ayrıca, «Kör Ali», **Tanin,** 9 Ekim 1908.

61 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 16.

62 Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 670 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/560/36131). Ayrıca bkz. Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı;** Yalçın, **Yakın Tarihimiz.**

63 Lowther'den Grey'e, Tarabya, 14 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 670 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/560/36131); Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 11, Kör Ali'nin adamlarının nasıl Şeyhülislâm'ın arabasının camlarını kırdıklarını anlatmaktadır.

64 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 12. Bu kişilerin daha önceki faaliyetleri ve hazırladıkları komplo için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 670 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/560/36131). Ayrıca bkz. Celâl Bayar, **Ben de Yazdım,** cilt I (1965), s. 176-8.

65 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 12.

66 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 19-20; Yalçın, **Yakın Tarihimiz,** cilt I, s. 136-7; Knight, **Awakening of Turkey,** s. 264 ve sonrası, Jön Türkler açısından çağdaş bir yorum yapmaktadır. İng. Dışişleri Bakanlığının yazış-

ikinci fırkasının yedi ve sekizinci alaylarının Cidde'ye gönderilmesini bildiren bir emir sebep olmuştur.[67] Cidde'ye tayin edilen 86 asker gitmeyeceklerini söyleyip derhal ordudan çıkarılmalarını istemişler, kışlanın önünde silâh çatarak, kumandanları Şükrü Paşa'nın kışlaya dönme emrine karşı koymuşlardır.[68]

İttihat ve Terakki Cemiyeti 22 Ekim tarihli *Şurayı Ümmet*'de yayınladığı bir bildiride orduya bağlı olduğunu, dolayısıyle ortaya çıkacak herhangi bir irtica hareketini bastırabileceğini ilân etmiş bulunuyordu.[69] İsyanın çıktığı 31 Ekim'de İttihat ve Terakki bir ikinci bildiri yayınladı.[70] Bildiride isyancı askerlerin Saray tarafından şımartıldığı, bu yüzden disiplinin bozulduğu söyleniyor, emirlere karşı çıkarak askerî disiplini bozan seksen altı askerin en şiddetli cezaya çarptırılması isteniyordu.[70] Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa Makedonya taburlarından sadık birlikleri çağırdı, üç askerin ölümüne, bir o kadarının da yaralanmasına karşılık isyan bastırıldı.[71] Mahmut Muhtar Paşa öldürülenlerin cesetlerinin halkın görebileceği bir yere ibret olarak asılmasını istiyordu. Ancak, bu karar gerek Saray, gerekse Babıâli'de hayli telâş uyandırdı ve Kâmil Paşa Birinci Ordu Kumandanına ya bu karardan vazgeçmesini ya da istifa etmesini söyledi. Mahmut Muhtar Paşa kararını geri aldı.[72]

İsyan önceden hazırlanmış olmadığı ve belirli bir lider-

malarında da bu olaya geniş yer verilmiştir. Bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/544 ve 195/2290.

67 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 19; Albay Surtees'den Lowther'e İstanbul, 2 Kasım 1908 tarih ve «ataşemiliter» 54 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2290).

68 Yukarıdaki kaynaklar.

69 **Şurayı Ümmet**, 22 Ekim 1908.

70 31 Ekim Taşkışla olayı hakkında İttihat ve Terakkinin demeci için bkz. 1 Kasım 1908 tarihli **İkdam** gazetesi.

71 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 19.

72 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 19-20.

likten ve örgütten yoksun olduğu için bu kadar kolay bastırılabilmişti. Rejime karşı girişilen herhangi bir irtica gösterisinin başarıyle sonuçlanmasından sadece Saray'ın yararlanacağını hesaplayan Babıâli, böyle bir ihtimali ortadan kaldırmak için Cemiyet'in yanında yer almıştı. Bir yandan da Murat Bey gibi böyle bir irtica hareketine lider olup, yön verebilecek gücteki kimseleri etkisiz bırakmak için gerekli tedbirleri almaktaydı.[73] Kâmil Paşa kendi durumuna aşırı derecede güveniyor, İttihatçılar'ın ellerindeki gücü küçümsüyordu. Cemiyet'in «iktidarı mutlak olarak ele geçiremeyeceni düşünüyor... ve bunu Padişaha karşı bir silâh olarak kullanıyordu.»[74]

Cemiyet ile Kâmil Paşa arasındaki işbirliğinin tek nedeni, karşılıklı siyasal çıkarlardı. Denetimi açıktan açığa ele alamayan Cemiyet'in devleti kendi adına yönetecek, Saray'a bağlı olmayan ve aynı zamanda liberal görüşlü birine ihtiyacı vardı. Kâmil Paşa ise Saray'la kendi arasındaki dengeyi sağlayacak bir unsur olduğu sürece Cemiyet'e göz yummağa hazırdı. Ancak, bu denge süresiz olarak devam edemezdi, çünkü her iki tarafın da hâkim duruma gelebilmesi, diğerini alaşağı etmesine bağlıydı.

Cemiyet, bu duruma gelebilmek için seçimleri kazanıp, Mebusan Meclisinin çoğunluğunu ele geçirmeyi kuruyordu. Temmuz ihtilâlinden hemen sonra Cemiyet hareketin amacını açıklamak ve kendi adaylarının seçilmesini sağlayacak örgütler kurmak üzere bütün eyaletlere görevliler göndermişti.[75] Ayrıca, azınlıklarla da adaylarının kim olacağı konusunda anlaşmaya varmış, durumunu bu açıdan da sağlamlaştır-

73 Murat Bey sürgündeyken aylığının kesilmemesine karar verilmişti. **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim,** s. 12.

74 İsmail Kemal, **The Memoirs of İsmail Kemal Bey** (1920), s. 323.

75 İng. Dışişleri, 1908 Yıllık Raporu.

mıştı.[76] Adayların seçimi Cemiyet'in rıza ve desteğine bağlıydı ve bu destekten yoksun olanların Meclise girmeleri hayli zordu.[77] Aday gösterdiklerinin çoğu, şehirlerdeki serbest meslek sahipleri ile toprak sahibi ağalar arasından seçilmekteydi.[78] Ancak, Cemiyet'in 1908 seçimlerinde oynadığı faal role rağmen, belki de bu yüzden, İmparatorluğun bütün unsurları Meclis'te temsil edilmişti ve temsilcilerinden memnundular.[79] 288 mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü Museviydi.[80]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanısıra seçimlere giren biricik parti, liberal eğilimli Osmanlı Ahrar Fırkası idi.[81] Resmî

[76] Cemiyet'in Rumlar'la uzlaşması hakkında Fazlı Bey'in Rum Patriği ile yaptığı görüşme için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 1 Eylül 1908 tarih ve «gizli» 535 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/30971). Ermeniler de İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmaya karar vermişlerdi. Fitzmaurice'in Patrik İzmirliyan ile yaptığı görüşme için bkz. Fitzmaurice'den Lowther'e, 30 Kasım 1908 tarih ve «tercümanlar» 54 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2281). Makedonya'da yapılan anlaşmalar için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 9 Ekim 1908 tarih ve «gizli» 647 sayılı yazıya ilişik olarak Konsolos Lamb'dan Lowther'e (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/36109)

[77] Mandelstam, **Le Sort de l'Empire ottoman,** s. 17.

[78] Knight, **Awakening of Turkey,** s. 281. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki tarafından İstanbul'dan mebusluğa aday gösterilmişti. O zamana kadar Cemiyet üyesi değildi. Bkz. Yalçın, «İttihadı Terakki'ye nasıl girdim?», **Yakın Tarihimiz,** cilt I, s. 23-4.

[79] Müslüman olmayan Türkler'in çoğu seçimlerin yürütülüşünden memnun kalmışlardı. Bkz. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 23 Kasım 1908 tarih ve «gizli» 793 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/41691). Sadece Rumlar bunun dışında kalıyordu. Cemiyet'in bazı usule aykırı davranışları yüzünden kendilerinin zararlı çıktığından şikâyet etmekteydiler. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 24 Kasım 1908 tarih ve «gizli» 801 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/41699). Hüseyin Cahit, Cemiyet İstanbul'daki seçimlere müdahale etmeseydi, tek bir Türk mebusun bile çıkabileceğinden şüphe ettiğini yazmaktadır. Ayrıca, Rumlar'ın çok iyi örgütlenmiş ve seçim propagandası konusunda hayli tecrübeli olduklarına da işaret etmektedir. Bkz. «Türkiye'yi Yaşatmak ve Batırmak İsteyenler», **Yakın Tarihimiz,** cilt I, s. 214.

[80] Bu bilgiler, Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow'un hazırlamakta oldukları 1908-18 arası kurulan «Jön Türk» meclisleri üzerine bir incelemeden alınmıştır. Ayrıca bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 165, n. 4; Mandelstam, **Le Sort de l'Empire ottoman,** s. 16; H. K. Bayur, **Sadrâzam Kâmil Paşa - Siyasî Hayatı** (1954), s. 296.

[81] Tunaya, **Partiler,** s. 239 ve sonrası.

kuruluş tarihi 14 Eylül 1908[82] olan bu partinin seçimlere kadar örgütlenebilecek zamanı pek olmamıştı. Kasım sonu ile Aralık başında yapılan seçimlerde liberaller Prens Sabahattin ve Kâmil Paşa gibi tanınmış adaylara sahip oldukları halde İstanbul'dan tek bir mebus çıkaramamışlardı.[83] Ahrar Fırkasının çıkartabildiği tek mebus, Ankara'dan adaylığını koymuş olan Mahir Sait Beydi.[84] 1909 Mart'ında İttihat ve Terakki'nin İstanbul adaylarından Manyasizade Refik Bey'in ölmesi üzerine Meclis'de bir koltuk boşaldı. Ara seçimlerde her iki parti de bu koltuk için çekiştiler ve sonunda Ahrar Fırkasının adayı, tanınmış gazeteci Ali Kemal Bey, Rıfat Paşa'ya yenik düştü.[85] Cemiyet'in Mebusan Meclisi'ndeki egemenliği daha da kesinleşmişti. Şimdi sıra, her iki meclisteki durumunu daha da sağlamlaştırmak için, Padişahın Âyan Meclisi üzerindeki nüfuzunu azaltmaya gelmişti. Anayasanın 60 cı maddesi, Âyan Meclisi üyelerini seçme hakkını Padişaha veriyordu.[86] 1908 Aralığında Cemiyet Padişaha, eski rejim sırasında kötü ün yapmış kişileri Âyan Meclisi'nden çıkartmaya razı edecek kadar baskı yapmayı başardı.[87]

43 cü madde gereğince her iki meclisin de 1 Kasım'da ilk toplantılarını yapması gerekirdi.[88] Ancak, seçimlerin organizasyonu sırasında karşılaşılan güçlükler yüzünden bir buçuk aylık bir gecikme oldu. Meclis 17 Aralık'da nihayet açıldı-

82 Tunaya, **Partiler,** s. 239.

83 Tunaya, «Elections in Turkish History», **Middle Eastern Affairs** (Nisan 1954), s. 117 ve **Cumhuriyet,** 18 Şubat 1954. Ayrıca bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 241; R. E. Koçu, «Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1876-1950», **Tarih Dünyası,** cilt I (1950), s. 181.

84 Tunaya, **Partiler,** s. 241.

85 Tunaya, **Partiler,** s. 241, n. 8.

86 Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri,** s. 31.

87 Lowther'den Grey'e İstanbul, 10 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 873 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/45087). İlişik olarak Âyan Meclisi üyelerinin tam listesi.

88 Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri,** s. 29.

ğında, bazı mebuslar henüz gelmemişlerdi[89] «Majesteleri, alışılagelmişin ve biraz da beklenilenin aksine İstanbul'a kara yoluyle geldiler... Meclise girdiler ve Majestelerinin Başkâtibi Padişahın açış nutkunu okudu.»[90]

Bu nutukta, Padişahın 1878'de Meclisi kapatmasının nedeni açıklanıyordu. Abdülhamit, danışmanlarının meşrutî hükûmetin zorluklarına değinerek Anayasanın yürürlüğe girmesinin, halk hazır oluncaya kadar ertelenmesini salık verdiklerini söylemekteydi. Bu nedenle Meclis'i tatil etmiş ve yeniden toplanması için halkın daha iyi eğitilmesini beklemişti. Eğitimi geliştirmek için İmparatorluğun her yanında okullar açtığını ve bu sayede eğitim düzeyinin yükseldiğini öne sürüyordu. Halk yeniden meşrutiyet istediğini belirtince de, «Bu isteğin yerine getirilmesinin İmparatorluğumu ve memleketimi halihazırda ve gelecekte daha mutlu kılacağına kani olduktan sonra, karşı görüş ve fikirlere sahip olanlara rağmen, hiç tereddüt etmeksizin, meşrutiyeti lân ettim,» diyordu. Söyleve, memleketi Anayasaya uygun olarak idare etmek üzere mutlak ve değişmez bir karar aldığını açıklayarak son vermekteydi.[91] Abdülhamit'in geçmişteki yanlışlarının sorumluluğunu danışmanlara yükleyerek Meclis'le daha yakın bir ilişki kurmaya çalıştığı belliydi. Bu amacında hayli başarılı olduğunu söyleyebiliriz. 31 Aralık'da mebuslara Saray'da bir yemek verdi. Bir gözlemciye göre, aralarından birçoklarını, bu arada en şiddetli eleştiricisi ve muhalifi Ahmet Rıza Beyi dahi, kendi safına almayı başarmıştı.[92]

89 Babanzade İsmail Hakkı, «Tarihî Bir Gün», **Tanin**, 18 Aralık 1908. H. C. Yalçın, «Meşrutiyetin İlk Mebuslar Alayı», **Yakın Tarihimiz**, cilt I, s. 390. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 17 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 686 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/44631).

90 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 17 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 686 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/44631).

91 **Takvim-i Vekayi**, 18 Aralık 1908.

92 H. C. Yalçın, «Sultan Hamit'in İlk ve Son Ziyafeti», **Yakın Tarihimiz**, cilt I, s. 46-7; ayrıca Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 14 Ocak 1909 tarih ve «gizli» 29 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/2283).

Gerek Âyan, gerekse Mebusan Meclisleri Padişahın söylevine cevap verdiler.[93] Her ikisi de Anayasa rejimini geri getirmekle «hakîm ve inayetkâr» davrandığını söyleyerek Padişahı övüyor, onu yanlış yola sevkeden danışmanlarını ise yeriyorlardı. Gerek Padişah, gerekse Mebusan Meclisi'nin değinmeden geçtikleri Girit sorununun üzerinde sadece Âyan Meclisi durmaktaydı.[94] Bulgaristan ve Avusturya ile İmparatorluk arasındaki çatışma konusunda Mebusan Meclisi ulusal hak ve şerefe uygun bir çözüm yolu bulmakta kabineye yardımcı olup, destekleyeceğini söylüyordu. İç sorunlar konusunda, İmparatorluğun malî işlerini düzenlemek, güvenlik ve barışı sağlamak için uğraşacağını, böylelikle İmparatorluk halklarının refah ve mutluluğunu temine çalışacağını söylüyordu. Meclis, kanun önünde herkesi eşit tutan bir adalet anlayışının yanısıra, devlet okullarında parasız olarak vatanperverlik aşılayacak bir eğitimin gerekliliğini savunmaktaydı. Cavit Bey, Mebusan Meclisi'nin Padişahın açılış nutkuna cevabını şöyle bağlıyordu:

Kalplerimiz vatan ve millet sevgisi ile çarpmaktadır. Bütün emelimiz, devlet ve millet için iyi işler yapabilmektir. Kılavuzumuz eşitlik ve birlik meşalesi, amacımız adalet ve doğruluktur. 30 milyon kişinin haklarını savunmak görevini yüklenmiş bulunuyoruz. Bize verilen bu görevi yerine getirirken yegâne endişemiz vicdan sorumluluğu ve Allah korkusu olacaktır.[95]

Meclis'in açılması ve meşrutî rejimin yürürlüğe girmesiyle Padişah hesaba alınacak bir güç olmaktan çıkmıştı. Cemiyet

93 Âyan Meclisinin açılış konuşması, 26 Aralıkta okunmuş ve 27 Aralık 1908 tarihli **Takvim-i Vekayi**'de yayınlanmıştır. Mebusan Meclisinin açılış konuşmasıysa iki gün sonra okunmuş ve 29 Aralık 1908 tarihli **Takvim-i Vekayi**'de çıkmıştır.

94 **Takvim-i Vekayi**, 27 Aralık 1908. Lowther, bu konuya değinilmeme nedeninin Türkiye'nin Giritliler'in beyanını tanımamak ve sorunun Hami Devletler tarafından kendi çıkarlarına uygun bir şekilde çözümlenmesini beklemek niyetinde olduğu anlamına geleceğini düşünmüştü. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 17 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 686 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/44631).

95 **Takvim-i Vekayi**, 29 Aralık 1908.

artık onun muhtemel bir tehlike olmadığını düşünüyor ve meşrutî bir hükümdarın başta kalmasında bir sakmca görmüyordu.[96] İktidar, Babıâli ile Cemiyet tarafından paylaşılmıştı ve eğer Babıâli biraz daha sabırlı davransaydı, Cemiyet hizipleşmeler yüzünden kendi kendini dağıtacaktı. Oysa, Kâmil Paşa, Cemiyet'in özellikle kanunî bir sıfatı olmaması nedeniyle, hükûmetin işlerine karışmasına içerliyordu.[97] Ahmet Rıza ve Nâzım beylerin Avrupa başkentlerine yaptıkları gezilerde Osmanlı İmparatorluğu hükûmetini temsil edermişcesine konuşmaları Sadrâzamı çok sinirlendirmişti.[98] Cemiyet'in, kendisine danışmayı bile gerekli görmeden Balkan Komitesini ağırlamak görevini ona yüklemesini Kâmil Paşa bir hakaret saymıştı.[99] Aslında bu, yeni bir gücün geleneksel bir mevkiye meydan okumasıydı ve geleneksel mevkii temsil eden Kâmil Paşa'nın da kendi alanına müdahale edilmesine karşı koyması tabiîydi.

Kâmil Paşa hiç bir zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni önemsememişti. İstanbul seçimlerindeki başarılarından sonra bile, Cemiyet'in Meclis'teki çoğunluğa hâkim olabileceğini düşünmemişti.[100] Cemiyet'i «Padişah'a karşı kendini savuna-

96 Ahmet Rıza ve Nazım beylerin görüşmeleri. Grey'den Lowther'e Londra, 13 Kasım 1908 tarihli «özel» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/185 A.). Ayrıca bkz. Hüseyin Cahit'in McCullagh'la konuşması, McCullagh, **The Fall of Abd-ul-Hamid** (1910), s. 16.

97 Ahrar Fırkasının başlıca yayın organı **İkdam** gazetesi, İttihat ve Terakki'yi, hükûmetin işlerine karışan kanun dışı bir kuruluş olmakla suçluyor ve gizli bir cemiyet olmaktan vaz geçip, bir siyasal parti olarak ortaya çıkmaya çağırıyordu. Bkz. «Cemiyetler, Fırkalar», **İkdam**, 13 Şubat 1909. Cemiyet, parlamenter bir parti kurmaya karar vermişti ama, bu arada, gizli örgütünü de sürdürecekti. Bkz. 1908 Kongresinin üçüncü maddesi, Tunaya, **Partiler**, s. 206.

98 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 13 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 855 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/43987). Bkz. dipnot 47. İttihatçıların hükûmetin işlerine karışmasıyle ilgili olarak ayrıca bkz. Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/IV, s. 203-8 ve H. K. Bayur, **Sadâzam Kâmil Paşa**, s. 249-50.

99 Yukarıdaki kaynaklar ve İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadâzamlar** (1940-1953), s. 1404.

100 Kâmil Paşa'nın Lowther'la konuşması, Lowther'den Grey'e İstanbul, 12 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 415 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/557/43443).

cağı bir silâh» tan ibaret olarak görüyordu. Geçmişte Babıâli'nin karşısındaki biricik tehlike Padişah olmuştu; Kâmil Paşa gelecek için de biricik tehlikenin Padişah olduğunu düşünmekteydi. Cemiyet'i hiç bir zaman iktidarı ele geçirebilecek gücte görmemiş[101] ve anlaşılan Saray'ın gücünü kısıtlamakta kullandığı Cemiyet'in bu iş bittikten sonra bir mesele haline gelebileceğini de düşünmemişti. Bu arada, nezaretlerde bazı değişiklikler yaparak Cemiyet'i yatıştırmaya çalışıyordu. 30 Kasım'da Manyasîzade Refik Bey'i Adliye Nazırı tayin ediyor; böylelikle kabineye ilk defa bir İttihatçı girmiş oluyordu. Liberal olarak tanınan ve Makedonya Genel Müfettişiyken Jön Türkler'e yakınlık gösteren Hüseyin Hilmi Paşa ise Dahiliye Nazırlığına getiriliyordu.[102]

Öte yandan, Cemiyet de Kâmil Paşa'dan pek hoşnut sayılmazdı. Seçimlerin yapıldığı Kasım ve Aralık ayları boyunca Kâmil Paşa Ahrar Fırkasının yanında yer almıştı.[103] Bu yüzden, bu süre içinde Cemiyet taraftarı basın Sadrâzam'a vaadettiği iç ıslahatı gerçekleştirmediği gerekçesiyle saldırmış, onu «gevşeklik ve gerek iç, gerek dış siyasette beceriksizlik» le suçlamış ve «Saray'ın despot idaresini Babıâli'de devam ettirmeye çalıştığını» öne sürmüştü. Bulgaristan ve Avusturya ile bir andlaşmaya varamadığından ötürü[104] suçlamakta haklıydı, çünkü Kâmil Paşa bu görüşmeleri Meclis'teki durumunu güclendirmek ve kendi seçeceği adamlardan kurulu bir kabineye sahip olmak için bilhassa uzatmaktaydı.[105]

101 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 323.

102 Lowther'den Grey'e İstanbul, 30 Kasım 1908 tarih ve «gizli» 408 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/561/41872). Ayrıca, Lowther'den Grey'e İstanbul, 2 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 808 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/561/42605). Ayrıca, **The Times**, 1 Aralık 1908; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1165. Manyasizade Refik 1908 Ağustosunda Zaptiye Nâzırlığına tayin edilmiş ve bu görevi reddetmişti.

103 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 321 ve sonrası.

104 «Lân Atik Bir Sadrâzam», **Şurayı Ümmet**, 15 Aralık 1908 ve Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 29 Aralık 1908 tarih ve «gizli» 894 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/330).

105 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 324.

Bütün bu eleştirilere rağmen, gene de Cemiyet'in Kâmil Paşa'yı devirmek amacını güttüğünü gösteren herhangi bir belge ya da kanıt yoktur. Talât Bey, İngiliz Büyükelçisine Cemiyet'in «geniş tecrübe sahibi, görüşlerinde aşırılığa kaçmayan, biraz yaşlı olmakla birlikte, enerjik bir insan olan Kâmil Paşa'ya çok güvendiğini... onu iktidarda tutmak için ellerinden geleni yapacaklarını,» söylemişti.[106] Cemiyet'in Kâmil Paşa'yı iktidarda tutmak istemesi için birçok geçerli neden vardı. Her şeyden önce, liberal görüşlere ve bağımsız fikirlere sahip, yaşlı ve tecrübeli bir devlet adamıydı. Hemen herkes tarafından sayılıyor, İngiliz Büyükelçiliğince açıktan açığa destekleniyordu. İngilizler tarafından desteklenmesi önemliydi, zira bu dönemde, hattâ, Balkan savaşlarına kadar olan dönemde, Jön Türkler'in Büyük Devletler içinde en fazla sırtlarını dayadıkları güç İngiltere'ydi. Cemiyet'in Kâmil Paşa'yı eleştirmesi de, onun İngilizler'in politikasını yeterince önemsememesi ve müdahalelerini önlemeye çalışmasından ileri geliyordu. Cemiyet onu Sadrâzamlıktan indirmeye çalışmaktansa, iktidarı tekeline almasını önleyebildiği sürece başta bırakmayı tercih etmiştir.

13 Ocak 1909'da Kâmil Paşa'nın en çetin muhaliflerinden olduğu söylenen İstanbul mebusu Hüseyin Cahit, Sadrâzam'ın iş başına geleliberi izlediği politika hakkında gensoru açılmasını istedi. Kâmil Paşa'nın cevabı Meclis'te okundu.[107] Sadrâzam'ın açıklaması Hüseyin Cahit'i bile tatmin etmişti ve kabine güven oyu aldı.[108] Biga mebusu Dr. İsmet Bey'in sözleri Meclis'e hâkim olan genel duyguyu çok güzel özetliyordu: «Başvezir, Genç Türkiye'nin biricik tecrübeli veziri.»[109] Gen-

106 Lowther'den Grey'e Tarabya, 2 Eylül 1908 tarih ve «gizli» 541 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/559/31787).

107 12. toplantı, 2. oturum, 13 Ocak 1909, 16 Ocak tarihli **Takvim-i Vekayi**. Hüseyin Cahit, «Sadrâzam Paşanın İzahatı», **Tanin**, 14 Ocak, 1909. Ali Kemal, «Kâmil Paşa'nın Beyanatı», **İkdam**, 14 Ocak 1909.

108 **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim**, s. 17-8; Hüseyin Cahit, **Tanin**, 14 Ocak 1909.

109 **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim**, s. 18.

soru ve bunu izleyen güvenoyu, muhalefet için büyük bir başarı ve dolayısıyle Cemiyet'in yenilgisi olarak nitelendi. Bu olay Kâmil Paşa'yla Cemiyet arasındaki ilişkileri bozmuş ve ortada bir iktidar çekişmesi bulunduğu intibaını uyandırmıştı.

Kabinenin güvenoyu alması Kâmil Paşa'nın Meclis'te sağlam bir pozisyonu olduğu kanısını doğrular gibiydi. Ancak, bu olay onun Cemiyet'in gücünü aşırı derecede küçümsemesine de sebep oldu. Ahrar Fırkasının bu olayı İttihat ve Terakki Cemiyeti için bir yenilgi kabul etmesine karşılık, Cemiyet'in olayı Ahrar Fırkasının başarısı olarak görmediği de muhakkaktı. Cemiyet içinde bir hizip Kâmil Paşa'nın devrilmesini istiyordu. Ancak, İttihatçılar açılan gensoruyu bir parti sorunu haline getirmemek kararı almışlardı. «Enver Bey'le Meclis başkan yardımcısı Talât Bey'den kurulu bir heyet Sadrâzamı ziyaret edip, Cemiyet'in bir örgüt olarak, kendisine düşmanca bir tavır takınmış olan bazı üyelerle aynı tutulmaması gerektiğini»[110] söylediler. Kâmil Paşa bu ziyareti bir zaaf olarak değerlendirdi ve Meclis tarafından desteklendiği, Avusturya ve Bulgaristan ile görüşmelerin devam ettiği bu dönemin, Bahriye ve Harbiye Nezaretlerine kendi adamlarını getirerek durumunu daha da sağlamlaştırmak için uygun bir zaman olduğunu düşündü.[111]

Kâmil Paşa bu değişiklikleri 10 Şubat'da gerçekleştirdi. Edirne'de merkezlenmiş olan İkinci Ordu Kumandanı Nâzım Paşa, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın, Amiral Hüseyin Hilmi Paşa ise Bahriye Nazırı Arif Paşa'nın yerlerine getirildiler.[112] Yapılan bu değişiklikler Saray'a bildirilmiş ve Padişahtan

110 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 14 Ocak 1909 tarih ve «gizli» 29 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/2283).

111 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 324.

112 H. K. Bayur, **Sadrâzam Kâmil Paşa**, s. 293 ve sonrası; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 18-9; Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 35; McCullagh, **Fall**, s. 33 ve sonrası. Ayrıntılı olarak, Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 11 Şubat 1909 tarih ve «gizli» 93 sayılı yazıda (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/6295).

bunları derhal onaylaması istenmişti. Eğer Padişah yeni Harbiye Nazırı ile görüşmek isterse, zaten Saray'da bulunan Nâzım Paşa'yı görebilirdi.[113] Sadrâzamın bu âcil isteği üzerine derhal bir irade hazırlatan Abdülhamit, bu arada başkâtibine, «Kâmil Paşa'yı bilirim, diktatör olmak istiyor bu adam,» demekten de kendini alamadı.[114]

Kabinede yapılan bu değişiklikler ciddî bir buhrana yol açtı. 12 Şubat'da Hilmi Paşa, başkanmın meslektaşlarına danışmadan böyle değişiklikler yaptığı bir kabinede çalışamayacağını söyleyerek istifasını verdi.[115] Bunu Hasan Fehmi, Manyasîzade Refik ve Ziya Paşa'nm istifaları izledi.[116] Aynı gün bir Selânik gazetesi Abdülhamit'in tahttan indirildiğini ve yerine Yusuf İzzettin Efendi'nin Padişah olduğunu yazdı.[117] İstanbul'da ise böyle bir komplo hazırlandığına dair söylentiler dolaşmakta ve hazırlayanlar arasında eski Harbiye Nazırının da bulunduğu söylenmekteydi. Cemiyet hemen harekete geçerek bir bildiriyle bütün bunların asılsız olduğunu açıkladı.[118] Çıkartılan bu söylentilerin amacı, etrafı karıştırıp dikkati yapılan kabine değişikliklerinden uzaklaştırmak idiyse, bir başarı sağlanmadığını söylemek gerekir. Cemiyet, Kâmil Paşa'nın bu anî davranışı karşısında telâşa düşmüş,

113 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 36; Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 324, Nazım Bey'in o sıra bir raslantı eseri İstanbul'dan geçmekte olduğunu öne sürmektedirler.

114 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 36; McCullagh, **Fall**, s. 32.

115 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 324.

116 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 20 Ziya Paşa, çok güç bir görev olduğu gerekçesiyle Maliye Nâzırlığından istifa etmeye niyetliydi.

117 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 36.

118 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 36; Cemiyet'in bildirisinin metni için bkz. **İkdam**, 13 Şubat 1909, ayrıca bkz. **The Times**, 15 Şubat 1909. Bir komplo hazırlandığı söylentileri başkentte hayli yaygındı ve anlaşılan Lowther bu dedikoduları ciddiye almıştı. Bkz. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 11 Şubat 1909 tarih ve «gizli» 93 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/6295). Daha sonra, Kâmil Paşa bir komplonun hazırlandığına inanmadığını, ancak hükûmet başkanı olarak söylentileri ciddiye almayı gerekli gördüğünü söylemiştir. 18 Şubat 1909 tarihli **Neue Freie Presse**'de çıkan ve **Fortnightly Review**, cilt LXXXIV (1909), s. 397-8'de sözü edilen röportaj.

Tanin, yapılanı bir hükûmet darbesi, Meclis'in haklarına tecavüz ve Anayasa prensiplerini ihlâl olarak nitelemişti.[119]

Meclis, 13 Şubat'ta, Kâmil Paşa'dan kabinede yaptığı değişiklikler üzerinde bir açıklama istemek üzere toplandı. O Cumartesi günü Meclis'te heyecanlı bir hava ediyor, etrafta Kâmil'in gensoruyu cevaplandırmak üzere gelmeyeceğine dair söylentiler dolaşıyordu.[120] Sadrâzam açıklamada bulunmak üzere Meclis'e davet edildi. Kâmil Paşa Harbiye Nazırı'nın değiştirilmesi konusunun önemli dış sorunlarla ilgili olduğunu, bu yüzden hemen bir açıklama yapamayacağını yazıyla bildirerek gensorunun 17 Şubat Çarşamba gününe ertelenmesini istedi.[121] Cemiyet bu ertelemeyi kamu oyunu kendi tarafına çekecek ve durumunu daha sağlamlaştıracak kadar zaman kazanabilmek için girişilen bir politika oyunu olarak yorumladı.[122] Beşiktaş açıklarında demirlemiş olan donanma, Meclis'e gönderdiği iki dilekçe ile Sadrâzam'dan bir açıklama yapmasını ve Anayasanın tehlikede olmadığına dair garanti verilmesini istemekteydi.[123] Meclis, biraz da bu dilekçelerin etkisiyle, Kâmil Paşa'nın toplantıyı erteleme isteğini reddetti. Gönderilen bir ikinci davetin de geri çevrilmesi üzerine, Mec-

119 **Tanin,** 12 Şubat 1909 ve «Meşruti İdareye Mühim Bir Darbe», **Şurayı Ümmet,** 12 Şubat 1909.

120 21. oturum, 13 Şubat 1909, 18 Şubat 1909 ve 19 Şubat 1909 tarihli **Takvim-i Vekayi**'de. **İkdam,** 14 Şubat 1909, Yalçın, «Deniz Kuvvetlerinin Zoruyla Çekilen Sadrâzam», **Yakın Tarihimiz,** cilt II/14, s. 46-7. O günkü olaylar için ayrıca bkz. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 18-21 ve Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 15 Şubat 1909 tarih ve «gizli» 102 sayılı yazı (İng Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/7050).

121 Buhranın Kâmil Paşa açısından bir yorumu için bkz. H. K. Bayur, **Sadrâzam Kâmil Paşa,** s. 293 ve sonrası ve 301. Yalçın, **Yakın Tarihimiz,** cilt II/14, s. 46-7; Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey,** s. 325 Meclis'ten gönderilen pusula Kâmil Paşa'ya ulaştığında Avusturya Büyükelçisi ile görüşmekte olduğunu, dolayısıyle Meclis'e gidemediğini yazmaktadırlar.

122 Yalçın, **Yakın Tarihimiz,** cilt II/14.

123 Yalçın, **Yakın Tarihimiz,** cilt II/14. Yeni Harbiye Nâzırı Nazım Paşa kumandasındaki Birinci Orduya mensup subaylar da bir telgraf göndererek Nazım Paşa'ya kumandanları olarak saygı beslemekle birlikte, Harbiye Nâzırı tayin edilmesine karşı olduklarını bildirmişlerdi. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim, s. 19.**

lis Sadrâzam için güven oylamasına gidilmesi kararı aldı. Bunlar olurken, Kâmil Paşa gönderdiği üçüncü notta, Anayasanın 38 ci maddesi gereğince yapacağı açıklamayı 17 Şubat Cumaya erteleme yetkisi olduğunu yazıyordu. Bu ertelemenin dış politikayla ilgili olduğunu tekrarlıyor ve eğer Meclis direnmekte devam ederse Padişaha istifasını sunacağını söylüyordu. İstifa etmeye zorlandığı takdirde, açıklamasını basında yayınlayacağını söyleyerek, bu yüzden devletin uğrayacağı zarardan Meclis'in sorumlu tutulacağını hatırlatıyordu.[124] Bu tehdit notu Meclis'e ulaştığında güvenoyu 198'e 8 Kâmil Paşa'nın aleyhine sonuçlanmış bulunuyordu.[125] Bu arada Kâmil Paşa Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'ye danışmaya gitmiş ve ikisi birlikte istifalarını vermek kararını almışlardı. Ancak, olaylar öylesine hızlı cereyan ediyordu ki, bunun için bile geç kalınmıştı. Şeyhülislâm Padişaha istifasını sunduğunda, Padişah onun azlini onaylamıştı bile.[126] Güvenoyu sonuçlanınca Ahmet Rıza ve Talât Beyler, Saray'a giderek Padişaha Meclis'in aldığı kararı bildirdiler. Ertesi gün, yani 14 Şubat'da, Hüseyin Hilmi Paşa Sadrâzamlığa getirildi.[127]

Hüseyin Cahit Meclis'teki olayları 14 Şubat 1909 tarihli *Tanin*'de dramatik bir dille anlatıyordu:

Mebusan Meclisi kolay kolay unutulmayacak bir gün yaşadı... Otuz yıl süren baskı rejiminden sonra yeniden kurulan Meclis büyük bir buhranla karşı karşıya kaldı... Bir tarafta mutlakiyet, öte tarafta hürriyet vardı. Hangisini seçecekti? Eğer sorun açık seçik belirlenmiş olsaydı seçmek kolay olurdu: Mutlakiyete karşı direnilir,

124 Yalçın, **Yakın Tarihimiz,** cilt II/14, s. 47; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 15 Şubat 1909 tarih ve «gizli» 102 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/7050); Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 20.

125 Yalçın, **Yakın Tarihimiz,** cilt II/14, s. 47; **İkdam,** 14 Şubat 1909.

126 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 20-1. Talât'a göre bu önceden hazırlanmış karşılıklı bir pazarlık meselesiydi: Arap mebuslar Cemiyet'in Şeyhülislâm'a işten el çektirmesi şartıyle Kâmil aleyhine oy kullanmayı kabul etmişlerdi. Cemalettin bu konuda bir şey yazmamaktadır.

127 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 36-8; **Sabah,** 15 Şubat 1909; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1665.

hürriyet desteklenirdi. Ancak, bu kez, karşısında tecrübeli düşmanlar vardı... bu yüzden de Meclis'in bu sorunu nasıl çözümleyeceği haklı olarak endişe uyandırıyordu. Eğer dün Meclis yenik düşseydi bu talihsiz ülke öldürücü bir darbe yemiş olacaktı. Neyse ki mebusların çabuk ve kararlı davranmalarıyle gerek millet, gerekse Anayasa kurtarıldı.

Kâmil Paşa'nın iktidarı ele geçirmek için kalkıştığı bu hareketle, İttihatçıların ilk defa olarak ciddî bir tehlikeyle karşılaştıklarını farkettikleri anlaşılıyordu ve bu belâdan sağ salim kurtulmaları üzerine rahat bir nefes aldıkları belliydi.

Kâmil Paşa'nın düşmesi, gerek Ahrar Fırkası, gerekse Cemiyet aleyhtarı diğer bütün unsurlar için büyük bir aksilik olmuştu. Daha bir ay önce, Meclis Kâmil Paşa'yı ve güttüğü politikayı onayladığını, ittifakla aldığı güvenoyuyle ispat etmişti. Oysa, şimdi sadece sekiz mebus Cemiyet'e karşı oy kullanmak cesaretini göstermiş, Kâmil'in iddiasına göre, altmış kadarı da Cemiyet tarafından tehdit edildiklerinden oy kullanmadan Meclis'i terketmişlerdi.[128] Cemiyet'in Meclis'teki üstünlüğü açıkça ortaya çıkmıştı ve artık Anayasa çerçevesi içinde yenilgiye uğratılması söz konusu olamazdı.[129] Cemiyet'in ortadan kaldırılması için tek bir yol kalıyordu ki, o da şiddete baş vurmaktı.

Bu olayı izleyen iki ay süresince, basında Cemiyet aleyhtarı bir kampanyaya girişildi ve İttihatçı gazeteler de karşı ateş açtılar. Kâmil Paşa'nın düşüşü İngiliz Büyükelçiliği ve Türkiye'de çıkarları olan İngilizler'ce itibarlarına indirilen bir darbe olarak yorumlandığından, İngiliz basını, Cemiyet aleyh-

128 Kâmil Paşa'nın savunusu için bkz. **İkdam**, 3 Nisan 1909, «Sadr-ı Sabık Kâmil Paşa Hazretlerinin İzahnamesi»; **Tanin** ve **Serbesti**, 4 Nisan 1909. Fransızcaya çevirisi, Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 6 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 249 sayılı yazıya ilişik olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/13689).

129 İsmail Kemal, Sir G. Lowther'e Meclis'te liberallerin ancak elli oydan emin olduklarını söylemişti. Lowther'den Hardinge'e İstanbul, 2 Mart 1909 tarih ve «özel» 16 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/184, **Hardinge belgeleri**).

tarı bu kampanyaya katıldı. İstanbul'da İngilizce olarak yayınlanan ve İngiliz Büyükelçiliğiyle ilintisi olduğu bilinen *Levant Herald* gazetesi Kâmil Paşa'yı öylesine şiddetle savunuyor ve Cemiyet'e karşı çıkıyordu ki, Cemiyet'in bazı üyeleri bu gazetenin başyazarına işten el çektirilmesini istediler.[130] Muhalefet, İngilizler'in Cemiyet'e karşı takındığı bu tavırdan hayli cesaret almıştı ve yararlanmak için hemen harekete geçti. İngiliz basınındaki İttihat ve Terakki aleyhtarı makaleler «halkın büyük bir çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanmakta ve Cemiyet aleyhtarı İstanbul gazetelerinde yorumlarla birlikte yayınlanmaktaydı.»[131]

Muhalefet, Meclis'teki zayıf durumunu göz önüne alarak kuvvetlenmek için İngiliz Büyükelçiliğini kendi safına kazanmak yoluna gitti. Muhalif mebuslar büyükelçiyi ziyaret edip, memleketteki ve özellikle başkentteki politik hava üzerine günü gününe bilgi vermekteydiler. Sir. G. Lowther bir yazısında şöyle demekteydi:

Gerçek görüşlerini şimdi kadar saklı tutmuş bir çoğu, gittikçe cesaret kazanarak Kâmil Paşa'nın düşmesine sebep olanları bu Anayasa-dışı şiddet gösterisinden ötürü kınamaktalar. Tuhaftır, yine bir çoğu, Halifelik ve Sultanlık geleneklerinden bile yoksun olarak niteledikleri adamların yeni despotizminden kurtulmak için İngiltere'yi kendilerine yardım edecek bir güc olarak görmekteler. Bazı mebuslar bana gizli olarak, olayların gelişiminden duydukları endişeyi belirterek, İngiltere'nin gizli bir Cemiyet'in diktası sonucu ortaya çıkacak felâketleri önlemek üzere müdahale etmesi gerektiğini belirttiler...

Cemiyet taraftarı basın Kâmil Paşa'yı tutan gazetelere şiddetle saldırıyor. Bu saldırılarda hafif bir İngiliz aleyhtarlığı da sezil-

130 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 31 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 55 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1002/4235). Bu belge İngiliz Dışişleri 1909 Yıllık Raporunda yer almıştır.

131 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 3 Mart 1909 tarih ve «gizli» 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/8914); İng. Dışişleri 1909 Yıllık Raporu ve McCullagh, **Fall**, s. 31 ve 56.

mekte. Halk, eskiden olduğu kadar İngiliz taraftarı, ve ortaya çıkacak herhangi bir iç ya da dış kargaşalığı Cemiyet'in yanlış ve Anayasaya aykırı davranışının bir sonucu olarak yorumlamaya hazır. Padişah dahi kısa bir süre önceki görüşmemizde, durumdan büyük endişe duyduğunu gizlice açıkladı...[132]

Jön Türkler, İngiltere tarafından desteklenmenin değerini, bir başka deyimle, İngiltere'nin düşmanlığını kazanmanın arzulanacak bir şey olmadığını iyi biliyorlardı. İngiliz Büyükelçiliğinin Kâmil Paşa kabinesine büyük önem verdiğinin ve onun düşmesini İngiliz nüfuzuna indirilen bir darbe olarak gördüğünün farkındaydılar. Gerek bu kötü izlenimi silmek, gerekse muhalefetin propagandasını olumsuz kılmak amacıyle, Sir Gerard Lowther'a, Kâmil Paşa'ya karşı gelmelerinin tek nedeninin Anayasaya aykırı davranışları olduğunu, bundan sonra kurulacak herhangi bir kabineyi, ancak Kâmil Paşa'nın İngiltere'ye karşı güttüğü dostluk politikasını devam ettirmesi şartıyle destekleyeceklerini bildirdiler.[133] 14 Şubat'ta Hüseyin Hilmi Paşa İngiltere'ye karşı benimseyeceği politikanın Kâmil Paşa'nınkinin devamı olacağını ve Türkiye'nin Majesteleri hükûmetinin tavsiyelerine uygun olarak hareket edeceğini açıkladı.[134] Siyasal çıkarlar yüzünden kalkışılmış da olsa, bu dostluk gösterilerini gayrısamimi olarak nitelemek mümkün değildir. 1908 Temmuz'undan beri Jön Türkler'in dış politika konusundaki bütün tutum ve davranışlarının temelinde İngiltere'ye karşı beslenen dostluk yatıyordu. Cemiyet'in İngiltere'yle bir ittifak kurma isteklerine daha önce

132 Lowther'den Grey'e Beyoğlu. 3 Mart 1909 tarih ve «gizli» 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/8914); Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 39-41.

133 Hüseyin Cahit, «Kabinenin Sukutu ve İngiltere», **Tanin**, 15 Şubat 1909; İngiliz Dışişleri 1909 Yıllık Raporu. Sir Gerard Lowther, Cemiyet'in heyetini, kendisiyle görüşmek isterlerse resmî kanallardan müracaat edebileceklerini söyleyerek geri çevirmişti. Bkz. «X», «Les Courants politiques dans la Turquie», **Revue du monde musulman**, cilt XXI (1912), s. 193.

134 Lowther'den Grey'e İstanbul, 15 Şubat 1909 tarih ve «gizli telgraf» 53 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/760/6275).

değinilmişti.[135] Ancak, Sir Gerard Lowther bu isteği olumlu karşılamamış, Cemiyet'e karşı soğuk ve patronca bir tavır takınmayı tercih etmişti.[136]

Durumdan endişe duymaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti bu kez de muhalefete karşı daha ılımlı bir tavır takınmayı denedi. Cemiyet'in Manastır kolu Padişah'a bir telgraf göndererek, kendisine olan bağlılıklarını belirtti ve aleyhine bir komplo düzenledikleri hakkındaki söylentileri yalanladı.[137] İşin garibi, Padişaha saldıranların başında İttihatçı basın değil, Padişahın kardeşi Reşat Efendi'nin sahibi bulunduğu *Serbestî* adlı Cemiyet aleyhtarı gazete geliyordu.[138] Cemiyet liberallere bir ateş-kes teklifinde bulundu ve onlara vatanperverlik adına Cemiyet'e saldırmaktan vazgeçip, duruma bir çözüm yolu bulmak için işbirliği yapmalarını teklif etti.[139] Nihayet, Ahrar Fırkası da en az İttihat ve Terakki kadar İslâmcı unsurlar tarafından tenkit edilip, saldırılara uğramaktaydı;[140] toplumsal konularda bazı liberallerin görüşleri Cemiyet'inkinden bile ileri gidiyordu. Ancak, liberaller işbirliği yapmak için Cemiyet'in gizli bir örgüt olmaktan ve hükûmet-

135 Grey'den Lowther'e Londra, 13 Kasım 1908 tarihli «özel» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/185 A., **Grey belgeleri**).

136 Lowther Hardinge'e, şöyle yazmıştı: «Cemiyet'e biraz soğuk davrandım. Tarafımızdan desteklenmenin kendileri için ne kadar önemli olduğunun farkındalar, dolayısıyle böyle davranmam yerinde oldu... İyi çalıştıklarının en küçük bir emaresini sezdiğimde daha yakınlık göstereceğim.» Lowther'in Hardinge'e gönderdiği İstanbul, 2 Mart 1909 tarih ve «özel» 16 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/184, **Hardinge belgeleri**).

137 W. S. Edmonds'tan Lowther'e Manastır, 16 Şubat 1909 tarih ve «Selânik» 145 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2328).

138 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 40.

139 Hüseyin Cahit, «İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası», **Tanin**, 28 Mart 1909 ve «Birleşme», **Tanin**, 12 Nisan 1909; Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 330-1; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 3 Mart 1909 tarih ve «gizli» 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/8914).

140 İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası'ndan, Osmanlılığı savunan tek bir kuruluşmuşlarcasına söz etmekteydi. Bkz. Tunaya, **Partiler**, s. 270, 274-5. Liberaller, irtica ve Ekim'deki Taşkışla isyanının kendileri için tehlikeli olduğunun farkındaydılar, Ahrar Fırkası'nın en ileri gelen gazetesi **İkdam**, irticaın bastırılması lehinde yazılar yayınlamaktaydı. Bkz. **İkdam**, 1 Kasım 1908.

le ordunun işlerine karışmaktan vaz geçmesini şart koştular.[141] Hem Talât, hem de Hilmi Paşa tarafından fikri sorulan İsmail Kemal'in cevabı, «Bugünkü durumu yaratanlar Cemiyet ve onu temsil eden yeni hükûmet olduğuna göre, bir çözüm yolu aramak bize (Ahrar Fırkasına) değil, onlara düşüer,»[142] olmuştu.

Böylece, Cemiyet'e karşı sürdürülen kampanya devam ediyordu. 6 Mart'ta *Serbestî* gazetesinde yayınlanan bir belgede Cemiyet'in eski rejimin yozlaşmış memurlarından şantaj yoluyla para aldığı iddia ediliyordu.[143] Birkaç gün sonra aynı gazete Temmuz İhtilâli'nin kahramanlarından Niyazi'nin Cemiyet'ten istifa ettiğini yazdı. Ancak, Niyazi bu haberi derhal yalanladı.[144] *Serbestî*'nin başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi üzerine, durum daha da karıştı. Muhalefet, suçu Cemiyet'in üzerine yüklüyordu. Katilin bulunamaması bu iddiaya güç kazandırdı.[145] 7 Nisan'daki cenaze törenini muhalefet, Cemiyet aleyhtarı bir gösteri için fırsat bildi. Hasan Fehmi'nin cenazesi olayların kimin lehine geliştiğini de gösteriyordu.[146]

Bu arada Cemiyet ve Hükûmet durumlarını sağlamlaştırmak için kanunî yoldan hareket etme kararına varmışlardı. 3 Mart'ta yürürlüğe giren bir kanunla, yapılacak kamu toplantılarının en az 24 saat önce ilgili makamlara bildirilmesi

141 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 3 Mart 1909 tarih ve «gizli» 151 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/8914).

142 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 331.

143 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 12 Mart 1909 tarih ve «gizli» 181 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/769/10792).

144 Niyazi'nin tekzibi, **Yeni Asır**, Selânik, 17 Mart 1909 ve Başkonsolos Lamb'dan Lowther'e Selânik, 18 Mart 1909 tarih ve «Selânik» 89 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2328).

145 Tunaya, **İslâmcılık**, s. 128; Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 46; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 9 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 259 sayılı yozı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/774/14539), McCullagh, **Fall**, s. 73-4. 23 ve 24 cü sayfalarda McCullagh, Saray'ın cinayetle ilgili olabileceğini söyler. Ayrıca bkz. Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 40.

146 Ali Kemal, «İlk Kurban», **İkdam**, 8 Nisan 1909; Cavit, **Tanin**, 2, 3 Eylül 1943; Halide Edib, **Memoirs of Halide Edib** (1926), s. 276; **The Times**, 8 Nisan 1909.

şart koşuluyordu.[147] Hüseyin Hilmi Paşa basın özgürlüğünü kısıtlayıcı bir kanun çıkarılmasına taraftardı, ama bu teklife o kadar şiddetle karşı çıkıldı ki, 25 Mart'taki toplantıda tartışma daha sonra karar bağlanmak üzere ertelendi.[148] Bundan başka, Cemiyet bir ön tedbir olarak Yıldız'daki muhafız alayının geri kalanının da Anadolular'la değiştirilmesi kararını aldı. Ancak, Padişaha sadık Arap ve Arnavut birlikleri direndiler ve Makedonyalı askerler tarafından zorla yola getirilmeleri gerekti.[149]

Cemiyet daha güclenmeye çalışırken, gericiler de örgütlenmekteydiler. Mevlût kandiline rastlayan 5 Nisan 1909'da, İttihadı Muhammedî Cemiyeti resmen kuruldu. Bu örgüt, o zamana kadar yayın organı *Volkan* gazetesi aracılığıyle çalışmış ve 3 Mart'ta bu gazetenin sütunlarında siyasal programı yayınlanmıştı.[150] Prensipleri ve programı dine, «insanların yaptığı kanunlara değil, Kur'an'a» dayanıyordu, Osmanlıcılık ülküsü üzerine kurulacak bir birliğe şiddetle karşı koymaktaydı.[151] Memleketin Şeriatla idare edilmesine taraftardı ve ancak İslâmî bir ülkü benimseyen bir birliğe dahil olmayı düşünebiliyordu.[152] Bu nedenle, İttihad-ı Muhammedî gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, gerekse Osmanlı Ahrar Fırkası'nm benimsediği batıcı ıslahata karşıydı. Propagandasını İmparatorluğun dindar ve tutucu unsurları arasında yapıyor, yayın organı *Volkan*'ın aracılığıyle Meclis'teki geleneklere sa-

147 **İkdam**, 4 Mart 1909; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 10 Mart 1909 tarih ve «gizli» 176 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/9958) ve Abdülhamit, **İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri** (1960), s. 136-7.

148 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 39; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 30 Mart 1909 tarih ve «gizli» 223 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/12788).

149 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 44-5; **The Times**, 7 Nisan 1909; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 2 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 231 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/769/13671).

150 Kuran, **Osmanlı**, s. 500; Tunaya, **Partiler**, s. 261 ve sonrası.

151 Cemiyet'in bildirisi ve programı, Tunaya, **Partiler**, s. 270, 271 ve sonrası.

152 Tunaya, **Partiler**, s. 271, madde 3.

dık mebuslar ve ordunun erat sınıfı arasında taraftar kazanmış bulunuyordu.[153]

31 Mart (13 Nisan) karşı-devrimi işte bu ortam içinde gelişti. 30 Mart'ı 31 Mart'a bağlayan gece Birinci Orduya mensup birlikler isyan ettiler; subaylarına karşı gelerek, başlarındaki softalarla birlikte Meclis'in yakınındaki Ayasofya meydanında toplanıp şeriat istediler.[154] Hükûmet, başkente hâkim olan tehlikeli havanın çoktan farkındaydı. Ancak, olayların bu biçimde gelişmesi gerçekten beklenmiyordu.[155] Hüseyin Hilmi Paşa bir yandan nazırları toplantıya çağırırken, öte yandan polis müdürünü askerin başındaki softalarla konuşup kesin olarak ne istediklerini öğrenmeye yolladı. Softalardan iki lâfı bir araya getirebilenler, Meclis Başkanı ve Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın istifa etmesini, şeriatın geri getirilmesini ve müslüman kadınların sokağa çıkmalarının yasaklanmasını istediklerini söylediler.[156] Padişah tarafından askerlerle konuşmak üzere olay yerine gönderilen Şeyhülislâm da isteklerin hemen hemen aynı olduğunu, ancak askerin ayrıca bu davranıştan ötürü Padişahtan af dilediğini bildirmişti.

Meclis'in içi ise tam bir kıyamet günüydü. Cemiyet üyesi mebuslar can korkusuyle kaçmış; softalar, askerler her bir yanı kaplamıştı.[157] Duruma hâkim olamayacağını anlayan Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye ve Maarif Nazırını da yanma ala-

153 Tunaya, **Partiler,** s. 263 ve Ahmet Rıza Beyin Hatıraları, **Cumhuriyet,** 1 Şubat 1950.

154 Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 48. Bu karşı-devrim Türk tarihinde önemli bir yer tutar ve her yıl, yıldönümünde gazeteler bu konudaki yorumlara büyük yer ayırırlar. İngiliz Dışişleri Bakanlığının yazışmalarında da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Özellikle bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/770 ve sonrası ve 195. Bu konuda daha etraflı bibliografi için bkz. Lewis, **Emergence,** s. 212.

155 Lowther'den Grey'e İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 307 sayılı yazıya ek olarak Albay Surtees'ten Lowther'e yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/16541).

156 Hilmi Paşa'nın raporu, Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 89-90, n. 4.

157 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey,** s. 332.

rak Saray'a gitti ve kabinesinin istifa ettiğini bildirdi.[158] İstifası derhal kabul edildi. Padişah, askerlerin de bütün isteklerini kabul etmiş, nizamı sağlamak amacıyle Başkâtibi Ali Cevat'ı, hazırladığı iradeyi hem Ayasofya meydanında, hem de Meclis'te okumaya yollamıştı.[159] Ertesi sabah, yani 1 Nisan (14 Nisan) da, Tevfik Paşa'yı Sadrâzam tayin eden iradede Harbiye ve Bahriye nazırlarının Padişah tarafından seçilecekleri bildiriliyordu.[160] Tevfik Paşa bu şartla Sadrâzamlığı kabul edemeyeceğini söyleyince, Padişah öne sürdüğü şartı geri aldı.[161] Ama, aslında Müşir Ethem Paşa'yı Harbiye Nazırı tayin etmiş bulunuyordu.[162]

İttihat ve Terakki Cemiyeti tam bir yenilgiye uğramış gibiydi. Cemiyet üyelerinden başkentten kaçmamış olanlar saklanmaktaydılar; İstanbul'daki İttihatçı gazetelerin matbaaları yağma edilmişti. Cemiyet'ten boş kalan yeri Ahrar Fırkası doldurmuştu. Birkaç gün öncesine kadar inkâr edilemeyecek bir güc sahibi olan bu kuruluşun bu anî çöküşü incelenmeye değer bir olaydır, sanırım.

Cemiyet'in gücü her zaman için abartılmış ve nüfuzu, özellikle İstanbul'da, hiç bir zaman için fazla ciddiye alınmamıştı. Cemiyet, ancak Saray'ın despotizmi ile mücadele ettiği sürece desteklenmişti. Ama bu despotizm yıkılınca, ortaya çıkan durum çok az kişiyi hoşnut etmiş, memnun olmayanlar muhalefete geçmişlerdi. Günümüzün birçok bağımsızlık hareketlerinde görüldüğü gibi, ana gayeye ulaşıldıktan sonra Cemiyet hiziplere bölünmüş, ıslahat ve çağdaş bir devlet yarat-

158 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 48, 90-2. 6 no.lu belge istifanın tutanağını vermektedir. Olaylar anlatılmakta ve «Ülkenin iyiliği için istifa etmek gerekliydi,» denilmektedir. Yunus Nadi, «İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî», **Cumhuriyet**, 4 isan 1959.

159 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 49.

160 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 57; Nadi, **Cumhuriyet**, 4 Nisan 1959; **Serbesti**, 15 Nisan 1909.

161 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 57; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 28.

162 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 53-4.

ma ülküsüne bağlı olanlar azınlıkta kalmışlardı.[163] Bu arada Cemiyet de kendi içinde tatmin olmamış bir grubun ortaya çıkmasını engelleyememişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti birçok çıkarcı tarafından, Saray'ın diktası sona erdiğinde yüksek mevkilere geçebilmek umuduyle desteklenmişti. Cemiyet'in (hükûmette) faal rol oynamama kararı alması bütün bu arzulara set çekmişti. Abdülhamit'in casusluk ağı ortadan kaldırıldığı zaman ve nezaretlerin yeni baştan düzenlenmesi sırasında bir sürü memur işsiz kalmıştı. Bunlar bir araya gelerek Cemiyet aleyhtarı güçlü bir grup meydana getirdiler. Jön Türkler'in güttüğü laik siyaset, dine bağlı unsurları Cemiyet'ten uzaklaştırmış, giderek, karşısında yer almaya zorlamıştı. Özellikle asker, abdest almak ve namaz kılmak için kendilerine zaman tanınmadığından ve çocuk yaştaki genç subaylardan emir almaktan şikâyetçiydi.[164] Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki bütün geleneksel unsurlar ve hepsinin başında Babıâli ile Saray Cemiyet'e karşıydı. Saray ile Babıâli geleneksel olarak sadece kendilerinin karıştığı devlet idaresi konusunda birtakım yetki sahibi olmayan kişilerin müdahalesini kabul edemiyorlardı. Bu, gerek Padişah'ın, gerekse Babıâli'nin isyancıların isteklerini hemen kabul etmelerinin nedenlerinden biri de olabilir. Son hesaplaşmada, karşı-devrim, Yeniçeriler gününden kalma geleneksel bir asker - softa işbirliğinin devamıydı.[165]

Oysa, karşı-devrim, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'yle hemen her zaman birlikte akla geldiğinden, bu olayın kaynağı tamamen dinsel olarak nitelenmiş, siyasal önemi hemen hemen kaybolmuştur. İlham kaynağı gerçekten yalınkat dinsel

163 **Yalçın, Yakın Tarihimiz,** cilt II, s. 180.

164 **Cevat, İkinci Meşrutiyet,** s. 47; McCullagh, **Fall,** s. 67 ve sonrası.

165 McCullagh, **Fall,** s. 59. Ulemâ, «gerçek ve candan müslümanlar değil, fakat heyhat, dini bir vasıta olarak kullanan fesatçılardan kurulu» İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni ve yayın organı **Volkan**'ı tel'in etmekteydi. McCullagh, **Fall,** s. 61. H. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 297, n. 1, bir İslâm gazetesinin Fransızca bir ad taşımasını hayretle karşılamaktadır.

taassup olan bir isyanın böylesine dizginlenmiş olması ve kolayca bastırılabileceği şüphelidir. İsyancılar sadece Cemiyet üyelerinin peşine düşmüşler ve aynı dikkatle sadece İttihatçı basının gazetelerini yağma etmişlerdir. Dinsel bir taassup söz konusu olduğunda, İttihatçılar kadar saldırıya uğrayabilecek olan Ahrar Fırkası ve hele yabancılarla hıristiyan mebuslar, bir zarar görmemişlerdir. Dahası, hıristiyanları hayli korkutması gereken dinsel bir ayaklanma, Rum basınında övülmekteydi. *Neologos* gazetesi,

> Ordu vatanseverlik konusunda en büyük ödülü haketmiştir ve 31 Mart en az 24 Temmuz 1908 kadar şanlı bir gündür. Dünkü olaylarda ordunun biricik ilham kaynağı, vatana karşı beslediği derin sevgi olmuştur,[166]

diye yazıyordu.

Din, 1908 Temmuz'undan beri süregelen siyasal mücadelede bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı toplumunda her zaman için önemli bir rol oynamış olan din, bu kez de Cemiyet'e karşı bir silâh olarak kullanılmış ve muhalefete elde edebileceği en büyük dinleyici kitlesini sağlamıştı. Karşı-devrimin dinsel yönü, anlamsız bir şeriat isteğiyle sona erdi ve bundan sonra işi politikacılar devraldılar. Cemiyetin rejimi son bulmuş, İttihatçıların yerini liberaller almıştı. İsmail Kemal Meclis Başkanı seçiliyor, Kâmil Paşa tarafından 1908 Ekim'inde sürgüne gönderilen Mizancı Murat, Tevfik Paşa'ya mevkiini garantiye almak için yardım teklifinde bulunuyordu.[167] Yeni Sadrâzamın, durum yatışır yatışmaz görevinden alınması ve Kâmil Paşa'nın eski mevkiine getirilmesi pekâlâ mümkündü.[168] Böylece liberallerin zaferi tamamlanmış olacaktı.

166 McCullagh, **Fall**, s. 59; Danişmend, **31 Mart Vak'ası** (1961), s. 210-11.

167 Murat Bey sürgündeyken aylığının kesilmemesine karar verilmişti. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 12.

168 Lowther'den Grey'e İstanbul, 14 Nisan 1909 tarih ve «özel» 25 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/184, **Hardinge belgeleri**).

Cemiyet tam bir yenilgiye uğramıştı; liberallere, sadece Makedonya'daki Üçüncü Ordu'yu isyanın önceden hazırlanmamış ve Anayasaya uygun olduğuna inandırmak kalıyordu. Ancak, bu o kadar kolay değildi. Cemiyet Makedonya'daki nüfuzunu daha yitirmemişti ve Üçüncü Ordu Anayasaya sadıktı. Saray'a, Makedonya eyaletlerinden, Abdülhamit'i Anayasayı ve Anayasaya uygun meşrutiyet hükûmetini yıkmakla suçlayan, bunun hesabının sorulacağını bildiren kızgın mektuplar yağmaktaydı.[169] Makedonya, Tevfik Paşa'nın kabinesini tanımayı reddetti. Cemiyet, İsmail Kemal, Mizancı Murat, Kâmil Paşa'nın oğlu Sait Paşa, Padişahın mabeyncilerinden Emin Bey gibi bazı Ahrar Fırkası üyelerinin tevkif edilmesini istedi.[170] Ve 4 Nisan (17 Nisan) da işi lâfta bırakmak niyetinde olmadığını göstermek için harekete geçti. Bu tarihte «Hareket Ordusu», «isyancı birlikleri disipline sokmak ve başkentteki nizamı korumak» amacıyle Selânik'ten ayrılıyordu. Padişah bu davranışı, şiddete baş vurulmaması şartıyle olumlu karşılamıştı.[171] Oysa, haber kabinede panik yarattı. Bazı üyeler «Hareket Ordusu» nu karşılamak ve askeri Anayasanın ihlâl edilmediğine ikna etmek üzere bir heyet gönderilmesinin doğru olacağını söylüyorlardı.[172]

Selânik Ordusuyle görüşmeye gönderilen heyetler olumlu bir cevap almadılar, hattâ aralarından başkente geri dönmesine izin verilmeyen bile oldu.[173] İsmail Kemal'in ricası üzerine İngiliz Büyükelçisi Makedonya'daki konsoloslarından «halkı Anayasanın ihlâl edilmediğine ikna etmelerini» istedi. Böylelikle, Makedonya'nın işe karışması engellenmeye çalışıl-

169 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 62; Danişmend, **31 Mart**, s. 210-11.

170 **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim**, s. 29-30.

171 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 65-6.

172 **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim**, s. 30.

173 Kemal, **Memoirs of İsmail Kemal Bey**, s. 343; Lowther'den Grey'e İstanbul, 20 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 287 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/15582).

dı.[174] Ancak, Cemiyet'in Makedonya'daki nüfuzu kolay kolay yıkılacak gibi değildi ve bu çeşit propaganda, ya önleniyor ya da karşı propaganda ile etkisiz kılınıyordu.[175] İstanbul'un «Hareket Ordusu» tarafından işgalini önlemek üzere Babıâli son bir çare olarak Sir Gerard Lowther'den Fitzmaurice'in Selânik Ordusu ile görüşmeye gidecek olan heyete katılmasını rica etti. Babıâlı, İngilizler tarafından desteklenmelerinin pazarlık sırasında ağır basmalarına yardımcı olacağını hesap etmekteydi.[176] Fitzmaurice heyete katıldı, ancak hareketinden kısa bir süre önce Babıâli fikir değiştirmiş ve heyetin onsuz gitmesi kararını almıştı.[177]

Bu heyet de bir başarı sağlayamadı ve Selânik'ten gelen birlikler başkenti çevirmeye devam ettiler. Nihayet, 10 Nisan'ı 11 Nisan'a (23 Nisan'ı 24 Nisan'a) bağlayan gece, «Hareket Ordusu» şehre girdi ve İstanbul önemli bir mukavemetle karşılaşılmadan işgal edildi.[178] 22 Nisan'da Mebusan ve Âyan Meclisleri Millet Meclisi olarak Yeşilköy'de toplandı; şehri kuşatan ordunun bildirisi onaylandı; Anayasa ve ülkenin güvenliği hakkında garanti verildi; ordunun davranışının milletin ülkülerine uygun olduğu ilân edildi.[179] Beş gün sonra Millet Meclisi Abdülhamit'i tahttan indirip, yerine kardeşi Meh-

174 Bkz. 74, dipnot 173.

175 Lowther'den Grey'e İstanbul, 20 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 287 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/15582).

176 Lowther'den Grey'e İstanbul, 17 Nisan 1909 tarih ve «özel telgraf» 129 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/770/14474). Fitzmaurice, İngiliz Büyükelçiliği başterc ümanıydı.

177 Lowther'den Grey'e İstanbul, 20 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 287 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/15582).

178 Lowther'den Grey'e İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 307 sayılı yazıya ek olarak Albay Surtees'ten Lowther'e yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/16541). Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 28 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 303 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/16537).

179 Hareket Ordusu'nun bildirisi, **İkdam**, 21 Nisan 1909. Millet Meclisi'nin bildirisi, **Takvim-i Vekayi**, 24 Nisan 1909.

met Reşat'ı getirmek kararını açıklıyordu.[180] Meclisin bu kararı Şeyhülislâm'ın istemeye istemeye verdiği bir fetva ile onaylandı[181] ve temizleme harekâtı devam etmekle birlikte, karşı-devrim bastırılmış oldu.

Karşı-devrimin önüne geçilmesi İttihat ve Terakki için hayırlı olmakla birlikte, her şeyi hallettiği de söylenemez. Ahrar Fırkası büsbütün dağılmasa da bir siyasal parti olarak yıkılmıştı. Ama buna karşılık, İttihat ve Terakki de tamamen temize çıkmış sayılmazdı. 31 Mart olayları Cemiyet'in duruma hâkim olmaktaki beceriksizliğini, kanun ve nizamı sürdüremediğini ortaya koymuştu. Bunun sonucu meydana gelen kargaşalık orduyu İttihat ve Terakki değil, kanun ve nizam adına duruma el koymaya zorlamış bulunuyordu.[182] 1909 Nisan'ına kadar asker, politikacının yanında ikinci derecede bir rol oynamış, ve yalnız küçük rütbeli subaylar Cemiyet'e üye olmuşlardı. İsyan, yüksek rütbeli subayları da işe karıştırmıştı. Mahmut Şevket Paşa kendisinin ve ordunun Cemiyet adına hareket etmediklerini, tek amacının kanun ve nizamın devamını sağlamak ve ordudaki disiplini yeniden kurmak olduğunu özellikle belirtiyordu.[183] Mahmut Şevket Paşa'nın

180 Abdülhamit'in tahttan indirildiğini ilân eden ferman, **Takvim-i Vekayi,** 20 Nisan 1909; Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 153-4. Hilmi Paşa kabinesinde Maarif Nâzırlığı yapan Abdurrahman Şeref, bu kararın Millet Meclisi'nin gizli bir oturumunda nasıl alındığını anlatmaktadır. **Abdurrahman Şeref Beyin Eseri,** s. 19-25, için bkz. Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 145-6; Menteşe, **Cumhuriyet,** 22 Ekim, 1946; Ahmet Rıza, **Cumhuriyet,** 3 Şubat 1950.

181 B. Lewis, **Emergence,** s. 213; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 36. Fetvanın metni için bkz. Cevat, **İkinci Meşrutiyet,** s. 148.

182 Şevket Paşa'nın bildirisi, **Takvim-i Vekayi,** 26 Nisan 1909. Ayrıca, Albay Surtees'in Mahmut Şevket Paşa ile konuşması için bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 307 sayılı yazıya ek olarak Albay Surtees'den Lowther'e İstanbul, 12 Mayıs 1909 tarih ve «ataşemiliter» 38 sayılı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2323) ve İstanbul, 14 Mayıs 1909 tarih ve «ataşemiliter» 39 sayılı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2323) yazılar. Ayrıca, Konsolos Lamb'dan Lowther'e Selânik, 21 Nisan 1909 tarih ve 135 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2328).

183 **Takvim-i Vekayi,** 26 Nisan 1909; Lowther'den Grey'e İstanbul, 28 Nisan 1909 tarih ve «gizli» 307 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/771/16541).

Kurmay Başkanı Mustafa Kemal'in, İttihat ve Terakki'yle bir ilgisi olmayan ve ordunun siyasete karışmaması prensibine kesinlikle inanmış bir subay olması ilgi çekicidir.[184] Asker, politikacıların kanun ve nizamı korumaktaki beceriksizlikleri yüzünden işe karışmak zorunda kalmış ve sıkıyönetimin de ilân edilmesi ile bir askerî dikta kaçınılmaz hale gelmişti.[185] Her ne kadar askerî dikta kurulmadıysa da, bundan sonraki dönemde İmparatorluğun politik hayatında askerin rolü gittikçe artan bir önem kazanacaktı.

184 Mustafa Kemal'in Hareket Ordusu'ndaki rolü için bkz. H. K. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 299; **Abidin Daver,** «Hareket Ordusu İstanbul'a Nasıl Girmişti?», **Cumhuriyet,** 24 Nisan 1951.

185 Mandelstam, **Le Sort de l'Empire ottoman,** s. 25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1) İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE ORDU

İkinci bölümün sonunda politikacıların kanun ve nizamı sürdürmekteki başarısızlıkları sonucu, 1909 Nisan'ında profesyonel askerin siyasal hayata girdiğini belirtmiştik. Ancak, İmparatorluğu nasıl yöneteceğini bilemeyen ordu, idareyi gene sivillere bırakmıştı. Sadece uygun görmediği kararları veto etmek hakkını elinde tutmaktaydı. O gün için var olan biricik siyasal parti İttihat ve Terakki olduğu halde, dizginler ordunun eline geçtiğinden bazılarının öne sürdükleri gibi bir «tek parti diktatoryası» var olamamıştır.[1] Öte yandan, bütün muhalefet partilerinin kapatılmış olması da muhalefetin ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. 1909 Mayıs'ında Ahrar Fırkası olmasa bile, Ahrar Fırkası taraftarları çoktu.

Mahmut Şevket Paşa'nın Kurmay Başkanı Mirliva Pertev Paşa 1909 Mayıs'ında hüküm süren siyasal havayı çok güzel özetlemiştir. Mevcut siyasal düzen konusunda askerî makamların neler yapmayı düşündükleri sorulduğunda, Pertev Paşa şöyle cevap veriyordu:

Anlatayım dostum, gizli bir tarafı yok; bildiğiniz gibi, artık Askerî Diktatör olan Malımut Şevket Paşa Birinci, İkinci ve Üçüncü Or-

1 Recai G. Okandan, **Âmme Hukukumuzun Ana Hatları** (1959), s. 345'te şöyle yazmaktadır: «İttihatçılar, 31 Mart Vak'asından yararlanarak rakip siyasî partileri dağıtmışlar ve tek parti diktatoryası kurmuşlardır.» **Bayur** ise, **eserinin** 301 ci sayfasında, «Kısacası, ulusu büyük bir felâketten kurtaran İttihat ve Terakki Cemiyeti her zamankinden daha güclenmişti,» diye yazmaktadır. Ayrıca bkz. Danişmend, **Kronoloji**, cilt IV, s. 381.

duların Genel Müfettişi olacak. Hepimizin —benim de— üyesi bulunduğumuz İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işlerine karışmak niyetinde değiliz. Ancak, Cemiyet'in prensiplerine olan bağlılığımız, korumaya andiçtiğimiz Anayasa ile ilgili olduğu sürece geçerlidir... ve artık subaylar Cemiyet'e üye alınmayacaklar...[2]

Muhakkak ki, ordu bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğunun siyasal hayatındaki unsurların en önemlisiydi. Ancak, politik bir bütünlüğü olduğunu söyleyemeyiz. Siyasal deyimle, üç ayrı gruba bölünmüştü. Bunlardan en büyük ve en önemsizi erattı. Bu grubun, sivil kitle gibi, her an popüler bir demagogun propagandası ile etkilenmesi mümkündü. İkinci grubu, kanun dışı ve gayrıresmî de olsa ders programlarına siyasetin hâkim olduğu Abdülhamit'in askerî mekteplerinde okumuş küçük rütbeli subaylar meydana getiriyordu[3] ve bu nedenle, hiç olmazsa 1909'da meşrutî hükûmetten ve Cemiyet'ten, yani İttihat (birleşme) ve Terakki (ilerleme) den yanaydılar. Üçüncü grup yüksek subaylardan meydana geliyordu. Mahmut Şevket, Mahmut Muhtar ve Pertev Paşa'lar gibi bu gruba mensup olanlar disiplini temsil eden profesyonel askerlerdi. 31 Mart gibi olayların yeniden başgöstermemesi için siyasetin etkilemeyeceği bir ordu kurmaya kararlıydılar. Mahmut Şevket Paşa, «Hareket Ordusu» na, bu prensibe uygun olarak başkentteki düzeni ve ordudaki disiplini geri getirmek amacıyle kumanda etmişti.[4]

İktidar tamamen Mahmut Şevket Paşa'nın elindeydi.[5] Gücünü dolaylı olarak kullanmakla birlikte, hiç olmazsa başlan-

2 Pertev Paşa'nın Ataşemiliter Conyers Surtees ile konuşması için bkz. C. Surtees'den Lowther'e Beyoğlu, 14 Mayıs 1909 tarih ve 39 sayılı yazı ,İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/776/19410).

3 Ahmet Bedevî Kuran, **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi** (tarihsiz, birkaç yerde.

4 Cevat, **İkinci Meşrutiyet**, s. 65-6.

5 Halit Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt I (1940) s. 42 ve 45.

6 Mahmut Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar**, 14. bölüm (1940-1953), s. 1884'te, 21 Aralık 1937 tarihli **Tanin** gazetesinde yayınlanan Mahmut Şevket Paşa'nın **Maziye Bir Nazar** ve «Eski Bir Nâzırın Siyasî Hatıratı» (yazarı bildirilmemiş) adlı yazılardan söz etmektedir.

gıçta her şey onun şahsî nezareti altında uygulanmaktaydı.[7] Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti bütün gücünü kaybetmiş gibiydi. Karşı-devrim sırasında İstanbul'daki örgütü tamamen dağılmıştı. İktidarı ele geçirmek için yarışmaktansa, eski nüfuzunun hiç olmazsa bir kısmını kazanmaya uğraşıyordu.[7] Cemiyet, Mahmut Şevket Paşa'nın yanında ancak ikinci derecede bir rol alabileceğini biliyordu. Zaten, daha sonraları, yeniden bir çıkış yapmayı da Mahmut Şevket Paşa'nın gölgesine sığınarak gerçekleştirebilecekti.

Mahmut Şevket Paşa Selânik'ten Anayasayı ayakta tutmaya gelmişti, ama Anayasanın kendisini dizginlemesine izin vermek niyetinde değildi. Bu konudaki kararını, ilk defa, 18 Mayıs'ta, kendini ilk üç ordunun genel müfettişi tayin ederek belirtti.[8] O zamana kadar böyle bir makam yoktu; ancak, o günkü siyasal durum göz önüne alınarak yaratılmış olduğunu düşünmek mümkündür. Tamamen askerî olan bu görev Mahmut Şevket Paşa'yı gerek Harbiye Nazırının, gerekse kabinenin denetimi dışında bırakıyor; özellikle sıkıyönetim süresince kendisine sınırsız bir yetki tanınmış oluyordu ki, sıkıyönetim 1911 Martı'na kadar uzatılmıştı.[9] Bir yıl sonra da Cemiyet, İmparatorluğun malî sorunlarını akılcı bir yoldan çözümlemek amacıyle bir bütçenin hazırlanmasına karar verdiğinde, Mahmut Şevket Paşa Maliye Nezaretinin askerî harcamaları denetlemesine itiraz edecekti.

Mahmut Şevket Paşa'nın kabineye bağımlı kalmamak isteği belki de askerin, özellikle askerî konularda sivilden şüphe

[7] Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt I (1940), s. 44. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkentteki örgütünün tahrip edilmesi için bkz. bu eserin 41. sayfası ve sonrası.

[8] Lowther'den Grey'e 18 Mayıs 1909 tarih ve «gizli» 360 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/776/19411). Ayrıca bkz. Surtees'ten Lowther'e Beyoğlu, 14 Mayıs 1909 tarih ve 39 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/776/19410).

[9] Sıkıyönetimin 1911 Martına kadar uzatıldığını bildiren 11 Ağustos 1909 tarihli Hattı Hümayun için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 11 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 654 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/30767).

etmesinden ileri gelmekteydi. Cemiyet'in 1908 Temmuz'undan bu yana kurmaya çalıştığı çağdaş merkezî hükûmetin prensiplerine aykırı olduğu için, Babıâli de ordunun bağımsız olmasına ve hükûmet işlerine karışmasına taraftar değildi. Bu ayrı görüşlere rağmen, Cemiyet'le ordunun paylaştığı bir şey vardı ki, birlikte çalışmalarına zemin teşkil ediyordu: Her ikisi de, topraksal bütünlük ülküsüne inanmışlardı, ya da Halide Edip'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tarif ederken kullandığı o çok yerinde deyimle, her ikisi de «İmparatorluğun adamı» ydılar.[10]

Bu siyasal hava içinde, Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa Sadrâzam ilân ediliyordu.[11] Tevfik Paşa'nm görevine son verilmesi için başka bir sebep olmasa da, 31 Mart olayında başa getirilmiş olması yeterli bir nedendi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden Sadrâzamlığa getirilmesinin nedeni ise ilk Sadrâzamlığının karşı-devrimciler tarafından sona erdirilmiş olmasıydı.[12] Ancak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın başa getirilmesini Cemiyet üyeleri arasında hoş karşılamayanlar vardı ve bunu yeni kabine başkanı programını Mebusan Meclisine sunup güvenoyu isteyeceği 24 Mayıs günü iyice belli ettiler.[13] Hüseyin Hilmi Paşa hayli sert saldırılara uğradıysa da, sonunda 5'e karşı 191 güvenoyu almayı başardı. Bir ihtimalle Cemiyet böylesini daha uygun görmüş, o günkü durumda yeni bir kabine buhranının, yerleşmesi için uğraştıkları parlamenter rejim

10 Edip, **Memoirs**, s. 266.

11 Hüseyin Hilmi Paşa'yı Sadrâzam tayin eden 15 Rebiülâhır 1327 (5 Mayıs 1909) tarihli Hatt-ı Hümayûn için bkz. İnal, **Son Sadrâzamlar**, cilt XI, s. 1671. Beş gün önce, 1 Mayıs 1909 tarihli Hatt-ı Hümayûnla Tevfik Paşa'nın Sadrâzamlık görevinin devam ettiği bildirilmişti. Bkz. **Stamboul**, 2 Mayıs 1909.

12 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt I (1940), s. 80-1'de Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Cemiyet'in nüfuz ve gücünün sembolü olarak Sadrâzamlığa getirildiğini söyler. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 40, Talât Beye göre' Tevfik Paşa Kabinesi, eyaletlerdeki kargaşalık yüzünden istifa etmek zorunda kalmıştı. Cemiyet'in Hüseyin Hilmi Paşa'nın tayini konusunda söz sahibi olma ihtimali küçüktür. Kabinede tek bir İttihatçı bile yoktu; üstelik, Dahiliye Nazırı Ferit Paşa, Cemiyet aleyhtarıydı.

13 «Heyet-i Vükelânın Programı», **Tanin**, 25 Mayıs 1909, s. 2.

aleyhinde olacağını düşünmüştü. Bir nazırın İngiliz Büyükelçisine dediği gibi, belki de, «Hüseyin Hilmi Paşa'nın güvenoyu almasını Cemiyet önceden hazırlamış olmasaydı, Mahmut Şevket Paşa Meclisi dağıtabilirdi.»[14] Orduya karşı gelmek için daha çok erkendi. Cemiyet'in böyle bir meydan okuyuşa kalkmadan önce başkentteki eski nüfuzunu sağlaması gerekecekti.

1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti anî olarak elde ettiği iktidarı ne yapacağı sorunu ile karşı karşıya kalmıştı. İttihatçılar temelde tutucuydular ve var olan hükûmet mekanizmasını yıkmak niyetinde değildiler. Dolayısıyle, kendilerinden daha yaşlı devlet adamlarını iktidarda bırakıp Anayasanın bekçileri olarak kenara çekildiler. Ama, 1909 Nisan'ında aralarında İttihatçı bulunmayan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin isyancılar karşısında direnmeden çökmesi üzerine Cemiyet doğrudan doğruya hükûmette görev almakla durumunu daha sağlamlaştırabileceğini düşündü. Niyetleri, kabineyi ele geçirmek değildi. Şimdilik çeşitli nezaretlere, müsteşar olarak İttihatçı mebusları yerleştirmekle yetineceklerdi.[15] Böylelikle Cemiyet, hem geleneksel önyargılara karşı gelmiş, hem de daha sonraları idaresini ele alacağı nezaretlerin nasıl yürütüldüğü konusunda tecrübe edinmiş olacaktı. Halit Ziya'nın Padişaha Başkâtip ve Tevfik Bey'in de İkinci Mabeyinci olarak tayinini sağladığından Saray'daki durumunu düzeltmişti.[16] Müsteşarların görevi de aynı çizgide olacaktı.

Cemiyet üyelerinden bazıları bu fikri ilk defa karşı-devrim sırasında tartışmışlardı.[17] Ama isyan bastırılıncaya kadar harekete geçilemedi. 6 Mayıs'ta (23 Nisan 1325'te) Cavit ve Ta-

14 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 25 Mayıs 1909 tarih ve «gizli» 378 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/20993).

15 H. C. Yalçın, **Talât Paşa**, s. 37.

16 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt I (1940), s. 20-4; ayrıca bkz. Mehmet Kaplan, «Halit Ziya», **İslâm Ansiklopedisi**, cilt V/I, (İstanbul, 1948), s. 146.

17 Mehmet Cavit, «Meşrutiyet Devrine ait Cavit Bey'in Hatıraları», **Tanin**, 8 Eylül 1943.

lât Bey'ler kendi saflarına almak amacıyle Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ediyorlardı. Mahmut Şevket Paşa'nın yukarıdan alıp, birkaç sözle onları savması[18] üzerine bu kez de Sadrâzam'a gitmeyi denemişler; ama Hüseyin Hilmi Paşa da pek cesaret verici olmamıştı. Sadrâzam onlara müsteşarların kabineye girmelerinin âdet olmadığını söylemişti.[19] Cemiyet hayal kırıklığına uğramıştı, ama yılmamıştı; sorunu Mebusan Meclisine götürmeye karar verdi.

Mebusların müsteşarlık yapabilmeleri için Anayasanın 67 ci maddesinin değiştirilmesi gerekecekti. Bu maddeye göre bir mebus, hiç bir zaman devletle ilgili bir diğer görev alamazdı. Bir mebusun nazır olması mümkündü ama, diğer devlet memurları ancak görevlerinden istifa etmeleri şartıyle mebusluk yapabilirlerdi.[20] Öte yandan, bir kanun değişikliği önergesinin kanun haline gelmesi için önce Mebusan Meclisinde, sonra Âyan Meclisinde üçte iki çoğunlukla kabul edilmesi, sonra da Padişah tarafından onaylanması gerekliydi.[21] Nazarî olarak, Cemiyet'in bu önergeyi Mebusan Meclisinden kolaylıkla geçirmesi mümkündü. 1909 Haziran'ında muhalefet diye bir şey yoktu; Meclis tıklım tıklım İttihatçı doluydu. Ama Cemiyet müsteşarlar konusunda kendi bünyesi içinde ikiye bölünmüş bulunuyordu. Gerek Parti, gerek Cemiyet üyelerinden

18 **Tanin,** 8 Eylül 1943. Cavit, Mahmut Şevket Paşa ile yapılan görüşmeyi şöyle anlatır: «Patronca bir tavır takındı; bizi genç görüyor, kendimize bir mevki sağlamaya uğraştığımızı düşünüyordu. 'Acele etmeyin, müsteşar olacaksınız, yeterince tecrübe sahibi olduğunuzda nazır bile olacaksınız', dedi.» Ayrıca bkz. Yalçın, **Talât Paşa,** s. 37.

19 Cavit, yine 8 Eylül 1943 tarihli **Tanin**'de, «Hilmi Paşa, hiç bir ülkede müsteşarların kabineye girmediğini söyledi,» diye yazıyordu. Yalçın, eski kuşağın, yerine geçecek gençleri yetiştirerek, kendi kuyusunu kendisinin kazmayacağı kanısındaydı. Bkz. Yalçın, **Talât Paşa,** s. 37; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 43; Hüseyin Cahit, «Müsteşarlar Meselesi», **Tanin,** 19 Mayıs 1909.

20 Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri,** s. 32. Anayasanın resmi metninin Fransızca çevirisi için bkz. G. Aristarchi, **Législation ottomane,** cilt V, (1878), s. 17.

21 Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri,** Madde 116, s. 38; Aristarchi, **Législation ottomane,** s. 24-5.

bazıları müsteşarların kendi aralarından seçilmesi fikrine karşıydılar.[22]

Sorun, 1 Haziran 1909'da Meclise getirildi.[23] Hüseyin Hilmi Paşa maddenin değiştirilmiş şeklini okuduktan sonra, Anayasanın buna göre değiştirilmesi için metni Cemiyet'e verdi. 12 Haziran'daki toplantı o kadar tartışmalı ve uzun sürdü ki, sonunda tek çare olarak tartışmanın kapatılması önerildi. Sorun oya konulacak ve oylama işlemi el kaldırmak suretiyle yapılacaktı (Ahmet Rıza Bey'in işi aceleye getirip, Cemiyet'in istediği gibi çözümlenmesini sağlamak amacıyle bu taktiğe baş vurmuş olması mümkündür). Ancak, oylama sonucu, kanun değişikliğinin çoğunlukla kabul edildiği açıklandığında, Mecliste büyük bir gürültü koptu.[24] Birkaç mebus oylamanın kapalı oy pusulası ile yapılmasını istedi ve sonunda müsteşarlık görevinin mebuslukla birlikte yürütülüp yürütülemeyeceği sorunu bu kez gizli oy pusulasıyla oylamaya konuldu. Sonuç 133 olumlu oya karşı, 74 olumsuz oydu ki, üçte iki çoğunluk demek değildi ve toplantı da bir karar almamadan sona erdi.[25] 17 Haziran'da tartışma yeniden açıldı; ancak muhalefet o kadar şiddetle karşı koyuyordu ki, Talât, Cemiyet adına, önergeyi geri aldı.[26]

22 Yalçın, **Talât Paşa,** s. 37.

23 1 Haziran 1909 tarihli 84 cü oturum için bkz. **Takvim-i Vekayi,** 3 Haziran 1909, s. 8; «Chronique parlementaire», **Stamboul,** 2 Haziran 1909, s. 2; «A la Chambre ottomane», **Levant Herald,** 2 Haziran 1909, s. 1.

24 12 Haziran 1909 tarihli 91 ci oturum için bkz. **Tekvim-i Vekayi,** 22 Haziran 1909. Türk Meclisi'nin Haziran 1909 ayı içindeki toplantıları hakkında rapor, Lowther'den Grey'e, Tarabya, 4 Ağustos, 1909 tarih ve «gizli» 624 sayılı yazının eki. (İng. Dışişleri Bak. 371/761/29787, s. 9-10).

25 Yukarıdaki kaynaklar. 18 Haziran 1909 tarihli, **Stamboul** ve **Levant Herald** gazeteleri, sonucu 108'e 75 olarak vermektedir.

26 17 Haziran 1909 tarihli 95 ci oturum için bkz. **Takvim-i Vekayi,** 27 Haziran 1909, s. 12 ve sonrası ve 28 Haziran 1909, s. 3 ve sonrası. Ayrıca bkz. «Chronique parlementaire», **Stamboul,** 18 Haziran 1909, s. 2. Bu kez tartışma başka bir sorun üzerineydi, müsteşarlarla ilgili değildi. Teklifin aleyhinde olanlar Mebusan Meclisinde reddedildiğini, hiç olmazsa, Anayasa değişikliği için gerekli üçte iki çoğunluğu sağlayamadığını öne sürüyorlardı. Bu yüzden sorunun yeniden Meclise getirilmesi Anayasaya aykırı olacaktı.

67 ci maddenin değiştirilmesi konusundaki başarısızlıklarından sonra İttihatçılar politikalarını tümüyle değiştirdiler. Aldıkları karar, önde gelen ve becerikli üyelerden bazılarını doğrudan doğruya kabineye sokmaktı. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesine karşı güdülen itidal ve «barış içinde birlikte yaşama» politikasına son verildi. Ayrıca, Cemiyet'e birlik ve disiplin getirmek için de bir hamle yapıldı. Tecrübeler göstermekteydi ki, Meclisteki yenilgi, Cemiyet üyesi mebusların söz konusu önergeleri gerektiği gibi savunamamalarından ileri gelmekteydi.

İttihatçıların ilk Nazırı Manyasîzade Refik Bey oldu.[27] Ancak, vakitsiz ölümünden ötürü önemli bir rol oynayamadı.[28] Dolayısıyle, ileri gelen İttihatçılardan Selânik Mebusu Cavit Bey kabineye giren ilk gerçek İttihatçıdır. 1909 Haziran'ında Maliye Nazırı olmuş ve daha sonraki yıllarda hükûmette önemli bir rol oynamıştı.[29]

1909 Temmuz'unda Cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesini devirip yerine daha İttihatçı bir kabine kurmak ihtimalini düşünmüştü. Kendi aralarından Sadrâzamlığa getirilebilecek birini bulamamaları üzerine, gizlice Kâmil Paşa'yla görüşe-

27 Tunaya, **Partiler**, s. 177.

28 Lowther'den Grey'e Tarabya, 28 Haziran 1909 tarih ve «gizli» 497 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/777/25107). Hüseyin Cahit, 27 Haziran 1909 tarihli **Tanin**'deki «Rütbesiz Nazır» adlı yazısında, «Cavit Bey, 10 Temmuz ihtilâlinden bu yana başa geçen ilk Maliye Nazırı sayılabilir,» der. Cavit'in bu dönemdeki faaliyetleri için bkz. D. A. Rustow'un Cavit Bey üzerine makalesi, **Encyclopaedia of Islam**, 2. baskı.

29 Lowther'den Grey'e İstanbul, 20 Temmuz, 1909 tarihli özel yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/78). Lowther'e bu bilgiyi veren Kâmil Paşa'nın kendisiydi. Cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine, kendi adaylarından birini getirmek niyeti konusunda Putney'deki Doğu Sorunu Birliği'ne şöyle yazmaktaydı: «Hilmi, Bulgarlar'la ittifak tasarımızı engelliyor; böyle giderse uzun süre sadrâzam kalamaz. Talât sadrâzamlığa aday gösterilmeyi kabul etmiyor; daha bir süre ortaya çıkmak istememekte haklı. Hilmi Paşa artık bize karşı dostça davranıyor, ama büyükelçiliğinizin onu aday olarak öne sürmesi, yeniden sadrâzam seçilme şansını azaltıyor. Eğer elçiliğiniz gerçekten yardımcı olmak istiyorsa, bu konuda fazla ısrar etmemeli. (N) (Nâzım?).» İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Doğu Sorunu Birliği Sekreteri Mr. Atkin'e gönderdiği Selânik, 2 Eylül 1909 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/780/33878).

rek, kabinesine daha fazla İttihatçı almak ve özellikle Talât Bey'i Dahiliye Nazırı yapmak şartıyle eski görevine getirmeyi teklif etmişlerdi.[29] Kâmil Paşa bu teklifi reddetmemekle birlikte, Cemiyet'in nazır adaylarının kıtlığına değinmiş[30] ve anlaşılan, bu tasarı daha fazla gelişemeden bırakılmıştır.

Bu arada, kabineye yapılan saldırılar devam etmekteydi. 20 Temmuz tarihli *Tanin*'de kabinede eski rejimden kalma mebusların bulunduğu söyleniyor ve hükûmetin faal, şerefli, güvenilir kişilere, yani yeni rejimin adamlarına devredilmesi isteniyordu.[31] Üç gün sonra, 1908 devriminin yıldönümünde, Selânik'teki Merkez Komitesi bir bildiri yayınladı.[32] Bu bildiriyle memleketin bütün unsurları, her şeyden önce birer Osmanlı olarak, milletin bütünlüğü adına, aralarındaki ayrılıkları ortadan kaldırmaya davet ediliyordu. Eski rejimin geleneklerini sürdüren nazırlardan kurulu kabinenin devrilmesi, gençliği ve uyanıklığı ile ülkeyi kurtarabilecek daha enerjik bir kabinenin kurulması için harekete geçilmesi isteniyordu.[32] Bu saldırılar sonunda, adı eski rejimle yakından ilgili olan Ferit Paşa görevinden ayrıldı ve yerine Talât Dahiliye Nazırı oldu.[33]

Cavit ve Talât'ın kabineye girmesiyle, Cemiyet'in durumu biraz daha sağlamlaşmıştı. Şimdi sıra, Meclisteki İttihatçılar arasındaki hizipleşme ve birlik yoksunluğuna bir çare bulmaya gelmişti. Daha 1908 Aralığında Sir Gerard Lowther, Cemiyet'in listesinden seçilmiş olan mebusların Mecliste oylarını kullanırken her zaman Cemiyet'in tarafını tutacaklarını

30 Lowther'den Grey'e İstanbul, 20 Temmuz 1909 tarihli «özel» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/78). Kâmil'in Talât'ın nazır olmasını sakıncalı görmesinin nedeni, onun 3 sterlin aylıklı bir telgraf memuru olmasıydı.

31 **Tanin,** 20 Temmuz 1909.

32 «İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlılara Beyannamesi»nin metni için bkz. **Tanin,** 24 Temmuz 1909.

33 Lowther'den Grey'e İstanbul, 7 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 263 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/29709).

sanmadığını söylemişti.[34] Bu öngörünün doğruluğunu 13 Ocak 1909'da Kâmil Paşa aleyhine oy kullanan İttihatçıları Cemiyet'in inkâr etmesi ve bunu izleyen birçok olay ispat etmiştir.

Meclisteki mebusları arasında bir birlik yaratmak için Cemiyet, politik bir manevra denemeye karar vermişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Pera Palas'ta verdiği resmî bir yemekte Hüseyin Hilmi Paşa Cemiyet'in Meclis açıldığından beri bir siyasal parti niteliği kazandığını, dolayısıyle eski rolünden vaz geçtiğini söyledi.[35] Bu açıklamanın amacı, bir yandan kendilerine hareket özgürlüğü tanınmasını isteyen Meclisteki muhalif İttihatçıları memnun etmek, öte yandan da Cemiyet'i açığa çıkmamakla suçlayan muhalefeti susturmaktı. Mebuslarına böyle bir taviz vermekle, Cemiyet, onların artık kendi istediği gibi oy kullanacaklarını ümit etmekteydi. 67 ci maddenin Mecliste görüşüleceği 12 Haziran günü, basında İttihat ve Terakki Fırkasının resmî nizamnamesi yayınlanıyordu.[36] Ancak, verilen taviz, beklenen sonucu doğurmamış, ve 67 ci maddede bir değişiklik yapılamamıştı. Birlik, beraberlik her zamanki gibi, uzak bir ihtimal olmakta devam ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İkinci Kongresinden kısa bir süre önce Hüseyin Cahit, Cemiyet ile Fırka'nın durumları üzerine bir makale yazdı. Birlik ve disiplinin sağlanması için bütün üyeleri işbaşına çağırıyor, ve Cemiyet listesinden mebus seçilmiş olanlara, onun emirlerine uyma zorunda olduklarını hatırlatıyordu. Cemiyet'in programını beğenmeyen üye ve mebuslara ise ya kendi programlarını ha-

34 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 13 Aralık 1909 tarih ve «gizli» 855 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/546/43987).

35 **Levant Herald,** 15 Mart 1909. İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk defa resmî olarak siyasî bir parti olduğunu açıklıyordu. Bu açıklama, 31 Mart olayının başlangıcından birkaç saat önce, yaklaşmakta olan isyanı önlemek ve muhalefeti yatıştırmak amacıyle birkaç kere tekrarlanmıştı. Bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 183 ve McCullagh, **Abd-ul-Hamid,** s. 74.

36 «Meclisi Mebusanı Osmanîde Müteşekkil İttihad ve Terakki Fırkasının Nizamnameyi Dahilisi» nin metni için bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 210-11.

zırlayıp getirmek, ya da yeni bir parti kurmak düştüğünü söylüyordu.[37] 1910 Şubat'ında bazı İttihatçı mebuslar Cahit Bey'in öğüdüne uymak istemişcesine birleşip Ahali Fırkası'nı kurdular ve böylece Cemiyet'in bölünmez bir bütün olduğu efsanesi de yıkılmış oldu.[38]

Sivillerle askerler arasındaki çatışma ise, çok daha karışık olduğundan, açıklanması da zor olacak. Nazarî olarak, her ikisi de irticaa karşı ve Anayasaya bağlı idi. Ancak, uygulamaya gelince iş değişiyor, iktidar sorununda görüşler birbirinden ayrılıyordu. Meşrutî idarenin yeniden kurulmasını sağlamış olan asker, sivile, kanunî hakkı olan iktidarı tanımıştı. Öte yandan, siviller sıkıyönetim idaresini kabul etmekle askere, hükûmet işlerine karışma yetkisini tanımışlardı. Oysa, sıkıyönetimin uygulanması demek, askere sivil idarenin üzerinde bir mevkii tanımak demekti. Ve böylece, iktidarları kesin olarak tanımlanmamış, ama ikisi de kanunî iki otoritenin varlığı gibi garip bir durum ortaya çıkmıştı.

Hüseyin Cahit, 26 Ekim tarihli makalesinde bu duruma Cemiyet lehine bir çözüm yolu bulmaya çalışıyordu.[39] Ordunun Anayasayı savunmaktaki rolünün önemini kabul ediyor, ancak, artık meşrutî bir rejim kurulduğuna göre, daha fazla müdahalenin gereksiz olduğunu söylüyordu. Ordunun hükûmet işlerine karışmakta devam etmesinin gerek devlet, gerekse ordudaki disiplin açısından zararlı olacağını hatırlatıyordu.[39] Durumun değişmiş olduğunu göz önüne alan Cemiyet, bundan böyle askerleri Cemiyet'e üye almamaya ve askerle herhangi bir ilişki kurmamaya karar vermişti. Öte yandan, halen üye olan askerlerin Cemiyet'ten ayrılması söz konusu değildi.[40] Bu karışık lâflardan anlaşılan, Cemiyet'in yüksek rütbeli subayların politikaya karışmamasını, küçük rüt-

37 «Cemiyet ve Fırka», **Tanin,** 7 Eylül, 1909.

38 Tunaya, **Partiler,** s. 294-5.

39 Hüseyin Cahit, «Askerler ve Cemiyet», **Tanin,** 26 Ekim 1909.

40 Hüseyin Cahit, «Askerler ve Cemiyet», **Tanin,** 26 Ekim, 1909; ayrıca bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 183-4.

beli subayların ise Cemiyet'i desteklemeye devam etmesini istediğiydi.

Oysa, Mahmut Şevket Paşa bunun tam tersini düşünüyordu. Bütün (küçük rütbeli) subaylardan, siyasal partiler ve cemiyetlerle ilişkilerini kesmelerini bekliyor, gerekçe olarak da siyasete karışmalarının ordu içindeki birlik ve disiplini bozduğunu öne sürüyordu.[41] Padişahın subayları siyasete karışmamaya davet eden 29 Mayıs tarihli Hatt-ı Hümayûnunda bu nokta açıkça belirtilmişti.[42] Kasım ayı içerisinde Edirne'deki İkinci Ordu karargâhında yaptığı konuşmada, Mahmut Şevket Paşa da subaylardan siyasetle uğraşmamalarını istemiş ve siyasal çıkarlar için ordunun istismar edilmesine bir örnek olarak, Miralay Sadık Bey'in Cemiyet'le Babıâli arasındaki görüşmeler için Cemiyet tarafından temsilci olarak seçilmesini göstermişti.[43]

Orduyla Cemiyet arasındaki ayrılıklar her zaman bu kadar açık olarak ortaya çıkmamaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren konular, çoğunlukla, İngiltere ile Almanya arasındaki bir rekabet sorunu olarak şekillenmekteydi. Cemiyet İngiltere'ye, ordu ise Almanya'ya dönüktü ve Cemiyet'in yayın organlarının birinde çıkan Almanya ile ilgili bir eleştiri aslında ordunun eleştirilmesi demekti.

Bu tavır, Cemiyet'in 1909 Temmuz'unda Kâmil Paşa'ya temsilciler göndermesine de ışık tutmaktadır. Kâmil Paşa ünlü bir İngilizciydi ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği tarafından desteklenip tutulduğu herkesçe biliniyordu. Ayrıca, Mahmut Şevket Paşa'dan, bağımsız olarak çalışması için yeterli tecrübe ve nüfuz sahibiydi; oysa, Hüseyin Hilmi Paşa böyle bir atılım yapmaya niyetli gözükmüyordu. Temmuz 1909, Cemiyet'in İngiltere ile yeniden iyi ilişkiler kurması için uygun

41 Konsolos Lamb'dan Lowther'e Selânik, 21 Nisan 1909 tarih ve «Selânik» 135 sayılı telgraf (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2328).

42 Hatt-ı Hümayûn, 16 Mayıs 1325 için bkz. **Tanin,** 30 Mayıs 1909, s. 2.

43 Mr. Marling'den Grey'e İstanbul, 10 Kasım 1909 tarih ve «gizli» 896 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/41733).

bir zamandı. Bir Osmanlı meclis heyeti Londra ve Paris'i ziyaret etmekteydi;[44] General von der Goltz ise orduyu düzenlemek üzere İstanbul'a gelmiş bulunuyordu.[45]

Aralık ayında, Fırat nehri üzerindeki Osmanlı gemicilik şirketi Hamidiye ile İngiliz Lynch şirketinin birleştirilmesi tasarısı Cemiyet'le Mahmut Şevket Paşa arasındaki çatışmayı daha da alevlendirdi.[46] Cemiyet taraftarı basın, bu birleşme tasarısına karşı girişilen muhalefet kampanyasının bir Alman kışkırtması olduğunu ileri sürüyordu. Mahmut Şevket Paşa ile von der Goltz, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıkıp, Alman çıkarlarına hizmet edecek bir askerî rejim kurmayı tasarlamakla suçlanmaktaydılar.[47] *Tanin* gazetesinde, özellikle 17 Aralık tarihli sayıda, Almanya'ya saldırılmaktaydı.[48] Bu saldırılar ordunun öylesine aleyhindeydi ki, Cahit Bey'in Harp Divanına verilmesi bile bekleniyordu.[49] Bu gerçekleşmediyse de, Harp Divanı 22 Aralık'ta *Tanin*'i kapattı.[50] Ordu kimin güçlü olduğunu bir kere daha açıkça belirtiyordu.

44 Lowther'den Grey'e Tarabya, 1 Temmuz 1909 tarih ve «gizli» 510 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/778/25436).

45 Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Temmuz 1909 tarih ve «gizli» 552 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/775/27099).

46 «Lynch Olayı» İngiliz Dışişleri Bakanlığı kayıt no. 371/759'da belgelerle ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

47 Marling'den Grey'e İstanbul, 14 Aralık 1909 tarih ve «çok gizli» 967 sayılı yazıya ilişik olan 12 Aralık 1909 tarihli **Le Jeune Turc** (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/781/46061). Bu birleşme tasarısının başta gelen muhalifi Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı idi. İleri gelen İttihatçılardan olan Babanzade, İngiltere'nin Irak'ta yeterince güçlü olduğu, nehirler üzerinde kendisine hak tanınmasıyle daha da güçleneceği gerekçesiyle bu birleşmeye karşıydı. Gerçek bir İttihatçı olarak, Babıâli'nin Irak üzerinde daha az değil, daha fazla söz sahibi olmasını istiyordu. Aslında sorun, Bağdat Demiryolu ve bununla ilgili Alman çıkarlarına bağlıydı.

48 Hüseyin Cahit, «Almanlar ve Osmanlılar», **Tanin,** 17 Aralık 1909. Ayrıca bkz. **Mr.** Marling'den Grey'e İstanbul, 26 Aralık 1909 tarih ve «gizli» 994 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/992/178).

49 Marling'den Grey'e İstanbul, 22 Aralık 1909 tarih ve «gizli» 994 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/992/178).

50 **Yeni Tanin,** 23 Aralık 1909.

Mecliste, «Lynch Olayı» hayli ateşli tartışmalara yol açtı.[51] Sonunda, birleşme tasarısına taraftar olan Hüseyin Hilmi Paşa güven oyuna gidilmesini istedi. Oylama ezici bir çoğunlukla Hüseyin Hilmi Paşa'nın lehine sonuçlandı.[52] Gene de, Hüseyin Hilmi Paşa 28 Aralık'ta görevinden istifa etti.[53] İstifası kabul edildi ve Roma Büyükelçisi Hakkı Paşa'ya Sadrâzamlık teklif olundu. Kısa bir kararsızlık ve pazarlıktan sonra Hakkı Paşa bu görevi kabul etti ve 12 Ocak 1909 tarihli Hatt-ı Hümayûn'la Sadrâzam oldu.[54]

2) MEŞRUTÎ ISLAHAT DÖNEMİ

Osmanlı Meclisinin birinci dönemi 27 Ağustos 1909'da sona erdi.[55] Bu uzun ve olaylı dönemi, daha kolay incelemek için üçe bölmek doğru olur, kanısındayız. Bunlardan birincisi 17 Aralık 1908'de Meclis'in açılışından, 13 Şubat 1909'da Kâmil Paşa'nın düşüşüne kadar geçen iki aylık süredir. Bu süre boyunca, Meclis kanun yapmaktan çok, Avusturya - Macaristan'ın Bosna - Hersek'i almasının ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesinin yarattığı buhranla uğraştı. Kaldı ki, Mebusan Meclisi bir yasama organı için gerekli olan birlik ve tecrübeden yoksundu. İkinci süre, Kâmil Paşa'nın görevinden alınmasından Abdülhamit'in yerine V. Mehmet'in tahta geçirilmesine (Mayıs 1909) kadar geçen zamanı kapsar. 31 Mart isyanının başarısızlığa uğraması bir süre için de olsa, İmpa-

51 «Chronique parlementaire». **Stamboul,** 30 Kasım 1909, s. 2. Hüseyin Hilmi Paşa hakkında bu konuda gensoru açılması teklifini Mezopotamya'dan üç mebus getirmişti. Ayrıca bkz. «Chronique parlementaire», **Stamboul,** 13 Aralık 1909; «L'affaire Lynch à la Chambre», **Levant Herald,** 30 Aralık 1909.

52 **Stamboul,** 14 Aralık 1909, **Levant Herald,** 14 Aralık 1909.

53 **Yeni Tanin,** 29 Aralık 1909, ayrıca bkz. aynı tarihli **Sabah** ve **İkdam** gazeteleri.

54 A. A. A. (Adıvar), «İbrahim Hakkı Paşa», **İslâm Ansiklopedisi,** cilt V/II (1951), s. 892. Hatt-ı Hümayûn için bkz. **Yeni Tanin,** 13 Ocak 1910.

55 **Tanin,** 28 Ağustos 1909.

ratorluk içindeki tutucu ve ıslahat aleyhtarı unsurların sindirilmesine ve Mebusan Meclisindeki köktenci ıslahat taraftarlarının yeniden canlanmalarına yol açmıştı. Bu yüzden, Meclisin yasama görevini yapabildiği süre, üçüncü, yani Mayıs başı ile 27 Ağustos arasındaki, süre olmuştur.

Meclisin kapanış konuşmasını yapan Başkan Ahmet Rıza Bey birinci dönemde yapılanları özetlemişti.[56] Hükûmet, Mebusan Meclisine yetmiş üç kanun tasarısı getirmiş, tartışmalardan sonra bunların elli üçü kabul edilmiş, geri kalanı ise çeşitli komisyonlara gönderilmişti. Mebusların getirdikleri 668 önergeden 158'i kabul edilip, ilgili nezaretlerdeki özel komisyonlara devredilmişti.[56] Ahmet Rıza en önemlisinden en önemsizine kadar hemen her çeşit sorunun Meclise getirildiğini söylüyordu. Meclisten «1909 Geçici Bütçe Kanunu»[57] ndan «Meşrubatta Şarap ve Alkolün Kullanılmasını yasaklayan Kanun»[58] a kadar çeşitli kanunlar geçmişti. Bu dönemdeki kanun yapıcılığın amacını temel olarak üçe ayırmak mümkündrü. Birincisi, 1908 Temmuz'undan beri meydana gelen siyasal değişiklikleri Anayasaya geçirmek; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğunu ve idarî mekanizmasını çağdaş bir devlet haline getirmek, İmparatorluk içinde bir birlik sağlamak; üçüncüsü de, ikinci amacın gerçekleşmesiyle gereksiz hale gelecek olan kapitülasyonların kaldırılmasını sağlamaktı.

İmparatorluk içinde en yüksek merciin kim olacağı sorusu Mebusan Meclisi olarak cevaplandırılmış bulunuyordu. Yapılan kanun değişiklikleri bu oldu-bittiye kanunî bir hava vermeye yetti. 1876 Anayasasının 119 maddesinden yirmi biri değiştirilmiş, biri kaldırılmış ve üç yeni madde eklenmişti.[59] Yapılan kanun değişikliklerinin hepsi iktidar yapısına bir değişiklik getirmiyor; bazıları, örneğin 28 ci madde, sadece

56 Ahmet Rıza'nın konuşması için bkz. **Tanin.** 28 Ağustos 1909.
57 **Takvim-i Vekayi,** 16 Mart 1909.
58 **Takvim-i Vekayi,** 30 Ağustos 1909.
59 H. N. Kubalı, «Kanun-i Esasî», **İslâm Ansiklopedisi,** cilt VI, s. 170.

başka bir biçimde ifade ediliyordu.[60] Öte yandan, 3, 7, 27, 77 ve 113 cü maddelerde yapılan değişiklikler Padişahın gücünün ve ona tanınan yetkilerin kesin olarak sona erdiğini göstermektedir. 29, 30, 35, 38, 44, 53 ve 54 cü maddelerin değiştirilmiş şekli ise, Babıâli'nin Meclisin yanında nasıl gölgede kaldığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı hanedanına kayıtsız şartsız egemenlik tanıyan 1876 Anayasasının üçüncü maddesi yeniden ele alınmıştı. Padişaha ancak Meclis önünde Şeriatı ve Anayasayı tanıdığına, ülkeye ve milletine sadık kalacağına dair yemin etmesi şartıyle egemenlik tanınmaktaydı. [61] 7 ci maddedeki, nazırlar için aday göstermek ve işten el çektirmek konusunda Padişaha tanınan yetki çıkartılmıştı. Yüksek makamlara aday gösterme yetkisi devam etmekle birlikte, bunları ancak özel kanunlar çerçevesi içinde yapabilecekti. Bunun dışında, Padişaha tanınan yetkilere dokunulmamış, ancak, eskiden tamamen Padişaha ait olan devlet adına anlaşma yapmak hakkı Meclisin onayını almak şartına bağlanmıştı.[62]

Nazırların tayini işi Padişahın yetkisi dışına çıkarılmıştı, ama Sadrâzam ve Şeyhülislâmı seçmek konusunda kendisine tanınan yetkiye dokunulmamıştı. Ancak, kabineyi meydana getirecek olan nazırları seçme görevi Sadrâzama verilmiş, sadece bu tayinlerin Padişah tarafından onaylanması şart koşulmuştu.[63] Aynı şekilde, Mebusan Meclisinin başkan ve iki başkan vekilinin seçimi de artık Padişah tarafından yapılmayacaktı.[64] Son olarak, 113 cü madde, Padişaha devletin güvenliği

60 1876 Anayasasında 1909'da yapılan değişiklikler 4 Eylül 1909 tarihli Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır. Bu değişikliklerin yeni Türkçe metinleri, Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri** adlı eserin 70-3 cü sayfalarında, 1876 Anayasasının tam metni ise, 25-38 ci sayfalarda verilmektedir Kolaylık için, bundan sonra Anayasa konusunda Gözübüyük ve Kili'nin eseri ile Aristarchi'nin **Législastion ottomane** adlı eserine atıf yapılacaktır.

61 Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri,** maddenin eski hali, s. 25, değiştirilmiş olarak s. 70. (Madde 3); Aristarchi, **Législation ottomane,** s. 7

62 Gözübüyük ve Kili, (Madde 7), s. 25 ve 70; Aristarchi, s. 7-8.

63 Gözübüyük ve Kili (Madde 27), s. 27 70; Aristarchi, s. 10.

64 Gözübüyük ve Kili (Madde 77), s. 33 ve 72; Aristarchi, s. 18.

için tehlikeli gördüğü kimseleri sürgüne yollamak yetkisi veren ve 1876 Anayasasının yapıcısı Mithat Paşa'nın sürülmesinde kullanılan o ünlü madde, öylesine değiştirilmişti ki, içinde Padişah kelimesi geçmiyordu bile.[65] Anayasa'nın bu beş maddesinde yapılan değişiklikler sonunda, «Padişah hükümdardı, ama artık hükmetmiyordu.» Osmanlı İmparatorluğu devleti içindeki görevi, kabine ya da Meclis tarafından alınmış kararları onaylamaktan ibaret kalmıştı.

İttihatçılar Babıâli'nin elindeki gücü de en az Saray'ınki kadar kısıtlamaya niyetliydiler. 1909'da Kâmil Paşa'ya, düşmesine sebep olacak kadar karşı koymalarının nedeni de buydu. Anayasanın bazı maddelerinde yapılan değişiklikler Babıâli'nin gücünün iyice azaltıldığının bir belgesiydi. 29 cu maddede yapılan değişiklikle Sadrâzama tanınan karar verme yetkisi kısıtlanmaktaydı.[66] Nazırlar, Mebusan Meclisine karşı hükûmetin politikasından kabine olarak, kendi nezaretlerinden ise tek başlarına sorumlu tutulacaklardı.[67]

Kabine ile Meclis arasında başgösterecek bir anlaşmazlıkta kabine, ya Meclisin çoğunluğunun kararını kabul edecek ya da istifa edecekti. Eğer kabine istifa eder ve kurulan yeni kabine bir öncekinin tavrını benimser ve eğer Meclis bu kabineye güvenoyu vermezse, Padişah Meclisi dağıtıp, Anayasaya uygun olarak yeniden seçimlere gidilmesini emredecekti. Eğer yeni kurulan Meclis, kendisinden önceki Meclisin aldığı kararda ısrar ederse, kabinenin tezinden vaz geçip, çoğunluğun kararına uyması gerekecekti. Kısacası, son sözü söyleyen Meclis olacaktı.[68] Böylece kabinenin dizginleri Meclisin eline geçiyordu. Meclis, çoğunluğun oyunu topladığı sürece istediği an istediği nazır hakkında herhangi bir konuda gensoru açabilir, ve eğer gensoru sonucu Meclisten güvenoyu

65 Gözübüyük ve Kili (Madde 113), s. 37 ve 73; Aristarchi, s. 24.
66 Gözübüyük ve Kili (Madde 29), s. 27 ve 71; Aristarchi, s. 10.
67 Gözübüyük ve Kili (Madde 30), s. 28 ve 71; Aristarchi, s. 10.
68 Gözübüyük ve Kili (Madde 35), s. 28 ve 71; Aristarchi, s. 11.

alamazsa, nazır düşebilirdi. Eğer hakkında gensoru açılan ve güvenoyu alamayan Sadrâzam ise, onunla beraber kabinesi de düşecekti.[69] Eskiden yeni kanun önergelerinin hepsi kabineden geçerdi, çünkü tasarıları kabine hazırlardı. 53 cü maddede yapılan değişiklikle bu da değişiyordu. Kanun teklifleri dolaysız olarak her iki Meclisten de gelebilecek ve yasama işlemi kabinenin müdahalesi gerekmeden tamamlanabilecekti; ancak, önergenin kanunlaşması için Padişah tarafından onaylanması gerekliydi.[70] 54 cü madde ise Meclisin yasama işlemi üzerindeki yetkisini daha da sağlama bağlıyordu.[71]

Eğer Anayasada yapılan değişikliklerin amaçlarından biri de devletin yürütme organını zayıflatıp, yasama organını daha güclendirmek idiyse, bu amaç beklenilenin ötesinde bir başarı sağlamıştı. İttihatçılar 1908 Temmuz'undan beri giriştikleri ıslahat hareketinin başarıya ulaşması için Saray ve Babıâli'deki tutucu gücleri dengeleyebilecek kuvvetli Meclisin şart olduğunu düşünmekteydiler. Meclisi ne denli güclendirdikleri, 1912'de Cemiyet kendi yarattığı bu Meclise sahip çıkamayınca anlaşıldı. Ama, sonucu ne olursa olsun, daha 1909'da, muhakkak olan bir şey varsa, ağırlık merkezinin yasama organına doğru kaydığı idi.

Meclis'ten geçen kanunlardan Anayasa değişiklikleri ile ilgili olanlar dışındakilerin ortak amacı, 1908 İhtilâli'yle tanınan özgürlüğü kısmen olsun kısıtlayıcı ve daha yeni bastırılan karşı-devrim hareketinin tekrarını önleyici olmalarıydı. Bu kanunlar ayrıca İttihatçıların hükûmete daha merkeziyetçi bir nitelik kazandırma ve İmparatorluğun çeşitli unsurlarını «Osmanlılaştırarak» ülkeye bir birlik ve bütünlük getirme çabalarını da yansıtmaktadır. Böylelikle, birkaç ay gibi kısa bir zaman içinde, «Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Ka-

69 Gözübüyük ve Kili (Madde 38), s. 29 ve 71; Aristarchi, s. 12.

70 Gözübüyük ve Kili (Madde 53), s. 30-1 ve 72; Aristarchi, s. 14-15.

71 Gözübüyük ve Kili (Madde 54), s. 31 ve 72; Aristarchi, s. 15.

nun»,[72] «Kamu Toplantıları Kanunu»,[73] «Basın ve Yayın Kuruluşları Kanunları»,[74] «Grevler Kanunu»,[75] «Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalarıyle İlgili Kanun»,[76] «Cemiyetler Kanunu»[77] ve «Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesiyle İlgili Kanun»[78] Meclisten geçiyordu.

Bu kanunların amacı, hükûmete, güttüğü siyasetten hoşnut olmayanların başlatacağı herhangi bir hareketi bastırabilecek gücü vermekti. «Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun» ile kişisel eylemler kısıtlanırken, «Kamu Toplantıları Kanunu» kamu protesto gösterilerini imkânsız hale getiriyordu. Bir toplantı yapılmadan önce, toplantıyı hazırlayanın yazılı olarak ismini, mesleğini ve toplantının yerini, tarihini, saatini bildirmesi gerekiyordu. «Basın ve Yayın Kuruluşları ile İlgili Kanunlar», gazetelere tam anlamında bir sansür koymamakla birlikte, basın özgürlüğünü hayli kısıtlamaktaydı. Grevleri önleyici kanun ise, gittikçe gelişmekte olan işçi hareketinin hükûmet aleyhtarı gösterilere dönüşmesini engellemek için hazırlanmıştı. «Cemiyetler Kanunu», «Eşkıyalık ve Fesatçılığın Önlenmesiyle İlgili Kanun» ve «Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalarıyle İlgili Kanun» İmparatorluğu meydana getiren çeşitli ırksal gruplar arasındaki ayrılıkları sona erdirmek için alınmakta hayli geç kalınmış tedbirlerdi. Bunlardan birincisiyle ırksal bir temele dayanan

72 **Takvim-i Vekayi,** 14 Mayıs 1909; kanunun Fransızca metni için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 26 Temmuz 1909 tarih ve «gizli» 588 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/28919).

73 **Takvim-i Vekayi,** 17 Haziran 1909; kanunun çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 22 Temmuz 1909 tarih ve «gizli» 466 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/777/23981).

74 **Takvim-i Vekayi,** 31 Temmuz 1909. İki ayrı kanun olarak gösterilmiştir. İngilizce metinleri için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 11 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 655 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/30768).

75 **Takvim-i Vekayi,** 15 Ağustos 1909.

76 **Takvim-i Vekayi,** 11 Ağustos 1909.

77 **Takvim-i Vekayi,** 23 Ağustós 1909. Fransızca metni için bkz. **Stamboul,** 24 Ağustos 1909.

78 Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 306.

ya da bir millet ismi taşıyan politik dernek ve birliklerin kurulması yasaklanmaktaydı.[79] İkinci kanun, Rumeli'deki Bulgar ve Yunan çeteleri ile Doğu Anadolu'daki Ermeni çetelerinin silâhsızlandırılması ve bastırılması için özel askerî birliklerin kurulmasını öngörüyordu.

Merkeziyetçiliği amaç edinen kanunların çoğu, bir yere kadar da olsa başarı kazandı. Ancak, İmparatorluğa bağlı halkların arasında milliyetçilik fikri öylesine yayılmıştı ki, artık, «çeşitli ulus ve mezheplerden kurulu bir İmparatorluğun hükümdarına ortak bir bağlılık besleyen özgür, eşit ve barış içinde birleşmiş halkların meydana getirdiği o 'Osmanlı rüyası'»[80] nın gerçekleştirilmesi için vakit çok geçti. Cemiyetler Kanunu Mecliste görüşülürken Bulgar mebusu Dalçef Efendi, «çeşitli unsurların birleştirilmesinin kanunlarla değil, bu unsurların ortak çıkarlarının olmasıyle»[81] sağlanabileceğini söylemişti. Osmanlı İmparatorluğunun eksik yönü de buydu zaten.

İttihatçılar bir sorunla daha ilgiliydiler: Çağdaş bir devlet yaratmak. Bunun için de her şeyden önce «uzun süredir, İmparatorluğu küçük düşürücü ve bağımlılığın timsali olarak görülen, dolayısıyle hazmedilemeyen»[82] kapitülasyonların kaldırılması şarttı. Ve tabiî ki, kapitülasyonlar çağdaş bir devletin egemenlik kavramı ile bağdaşamazdı. Yabancılara tanınan kapitülasyon haklarını tek taraflı olarak iptal edecek kadar güclü olmadıklarını bilen İttihatçılar, bu zayıflıklarını yeni kanunlarla kapatma yoluna gittiler. Sağlam bir kanunî temel üzerine oturtulduğu takdirde, İmparatorluğun idarî mekanizması o denli iyi çalışır bir hale gelecekti ki, yaban-

79 Yeni eklenen 120. madde ile bu kanun Anayasaya girmekteydi. Bkz. Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri,** s. 73.

80 B. Lewis, **Emergence,** s. 214.

81 «Osmanlı Meclisinin 1909 Haziran ve Temmuz tutanakları üzerine Rapor» s. 6, Lowther'den Grey'e Tarabya, 29 Eylül 1909 tarihli ve «gizli» 799 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/36622).

82 B. Lewis, **Emergence,** s. 249.

cılara tanınan özel imtiyazlara ihtiyaç kalmayacaktı. Aynı zamanda, bu yeni kanunlarla kapitülasyonlar öylesine incelikle ihlâl edilecekti ki, büyük Avrupa devletleri, ya bu bozguncu luğu görmezden gelmek ya da istedikleri gibi müdahale edememek arasında bir seçim yapmaya zorlanmış olacaktı. Kısacası, umut edilen, kapitülasyonların kendi kendine çürüyüp gitmeleri ya da büyük devletlerin kendi istekleriyle onları kaldırmalarıydı.[83]

Ancak, yabancı düşmanı olmaktan çok uzak olan İttihatçılar, İmparatorluğun idarî mekanizmasını ıslah edip çağdaşlaştırmak için yabancılardan yardım istemekteydiler. Devrimden sadece birkaç ay sonra Babıâli, Crawford adlı bir İngiliz gümrük görevlisini Osmanlı gümrüklerini yeniden düzenlemek üzere çalıştırmaya başlamıştı. Hattâ, Crawford'dan o kadar memnun kalmışlardı ki, çalışma süresinin iki yıl daha uzatılması istenmişti.[84] Babıâli, posta ve telgraf servislerini de yabancı postahanelere ihtiyaç kalmayacak gibi çağdaşlaştırmaya niyetliydi. Posta ve Telgraf Nezareti 23 Temmuz 1909'da kurulduğunda Nail Bey bir konuşma yaparak, yabancı postahanelerin Türk egemenliğini ihlâl edici kuruluşlar olduğunu belirtmiş, bunlara ihtiyaç kalmaması için posta servisinin çok iyi ve verimli çalışması gerektiğini söylemişti.[85]

83 Ondokuzuncu yüzyılda bile «yapılan bu değişikliklerin başlıca amaçlarından biri Osmanlı adalet müessesesinin yabancılar tarafından eleştirilmesini önlemek ve dolayısıyle kapitülasyonlarla yabancılara tanınan adlî imtiyazları kaldırmak ya da kısıtlamaktı.» B. Lewis, **Emergence**, s. 179. Bu dönemde kapitülasyonların kaldırılacağına hayli ümitli gözle bakılıyordu. Bu nedenle, Talât Bey, Meclis'te çeşitli unsurlara eğitim alanında tanınan imtiyazlardan söz ederken, «kapitülasyonlar kaldırılmak üzereyken, okullara tanınan imtiyazlara nasıl dokunulmadığını anlayamadığını» söylüyordu. Tartışma, 8 Haziran 1909, «Türk Meclisinin 1909 Haziran tutanakları üzerine rapor». Lowther'den Grey'e Tarabya, 4 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 624 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/761/29787); **Tanin**, 9 Haziran 1909.

84 Grey'den İngiliz Maliye Nazırı Lloyd George'a Londra, 29 Temmuz 1909 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/763/34737).

85 Lowther'den Grey'e Tarabya, 26 Temmuz 1909 tarih ve «gizli» 594 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/28925).

Birkaç hafta sonra Sterpin bu yeni kurulan nezarete genel müdür olarak getirilmiş[86] ve Anayasaya eklenen yeni bir maddeyle Osmanlı postahanelerindeki postanın dokunulmazlığı garanti altına alınmıştı.[87] Ağustos'ta ise Kont Ostrorog «Adlî Danışman» tayin ediliyordu. Başlıca görevleri, Meclise getirilecek kanun tasarılarını hazırlamak ve Osmanlı kanunlarını Avrupa kanunları ile aynı çizgiye getirmekti.[88]

Babıâli'nin kapitülasyonları ihlâl etmek teşebbüsü büyük devletlerin gözünden kaçmamıştı. İngiliz Büyükelçisi hükûmetine hemen her yeni kanunda, yabancıların hakları ile ilgili anlaşmalara aykırı bir yön olduğunu bildiriyordu. Bunun önüne geçmek için her yeni çıkan kanunun ayrı ayrı incelenmesini ve gereken tedbirin alınmasını öğütlüyordu.[89] Böylesine bir diplomatik gözetim altında çalıştığındandır ki, Babıâli «Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun» un 13 cü maddesini kaldırmak zorunda kalmıştır. Bu madde ile serserilerin falakaya yatırılmasına izin veriliyordu; oysa, yabancı elçilikler kendi vatandaşlarının Osmanlı makamları tarafından dövülmesine taraftar değildiler.[89] Elçilikler her yeni kanunu iyice gözden geçirerek Babıâli'nin kapitülasyonları kaldırma çabalarını baltalamaya devam ettiler. Ve kapitülasyonlar da 24 Temmuz 1924'teki Lozan Anlaşmasına kadar Türkler'in üzerinde bir kâbus gibi asılı kaldı.[90] Onlar geçerli oldukça, Osmanlı İmparatorluğu bir «yarı sömürge» olarak kalmaya mahkûmdu.[91]

86 Belçika'nın Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde postanesi olmaması nedeniyle, Sterpin adlı Belçikalının görevlendirilmesine kimse itiraz etmemişti. Lowther'den Grey'e Tarabya, 10 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 656 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/30769).

87 119. Madde, Gözübüyük ve Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, s. 73.

88 Lowther'den Grey'e Tarabya 6 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 632 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/30745).

89 Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Ağustos 1909 tarih ve «gizli» 665 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/779/31623).

90 B. Lewis, **Emergence**, s. 249.

91 Hüseyin Avni, **Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi** (1932), İstanbul, birkaç yerde.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHALEFETİN GÜCLENMESİ

Bu incelemeye konu olan dönem içinde (1908 - 1914) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğunun politik hayatında oynadığı rol öylesine abartılmıştır ki, araştırmacıya olayları en aşikâr ihtimalin dışında yorumlama fırsatı tanınmamaktadır. Siyasal olayların hemen hepsi Cemiyet'in taktikleri olarak nitelenmektedir. Bu elverişli basitlemeye uygun olarak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın 28 Ocak 1909'da, ezici bir çoğunluğun güvenoyunu aldıktan yalnızca on beş gün sonra, istifa etmesi de İttihatçıların baskısına ve çevirdikleri entrikalara bağlanmaktadır.[1] İttihatçıların, her iki sadrâzamlığı sırasında da, Hüseyin Hilmi Paşa'dan pek hoşnut olmadıkları bir gerçektir. 31 Mart'ta isyancılara direnmeden teslim olduğu herkesçe bilinmektedir. Karşı ihtilâlin bastırılmasından sonra, Mahmut Şevket Paşa tarafından yeniden Sadrâzamlığa getirilmiş ve bu görevde kaldığı süre boyunca Cemiyet'le ordu arasında alttan alta sürüp giden çatışmayı tarafsız olarak izlemiştir. Bütün bunlar İttihatçıların Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesini istemeleri için geçerli nedenlerdir. Ancak, o sırada bu isteklerini gerçekleştirebilecek kadar güçlü oldukları şüphelidir.

1 Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt I, s. 318; Danişmend, **Kronoloji**, cilt IV, s. 318; Okandan, **Âmme Hukukumuzun Ana Hatları**, s. 345; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1572 ve sonrası; Tunaya, **Partiler**, s. 178, n. 16, Babanzade İsmail Hakkı'nın bir makalesini İttihatçıların entrikalarına belge olarak göstermektedir. 29 Aralık 1909 tarihli **Sabah**, **İkdam** ve **Stamboul** gazeteleri, Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 8 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1000/928); Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt II (1940), s. 24.

Kaldı ki, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasında gösterdiği gerekçeye inanmamak için bir sebep yok. Basına yaptığı açıklamada kişisel nedenler yüzünden istifa ettiğini söylüyor, Cemiyet'in baskı yaptığı konusundaki söylentileri yalanlıyor, Cemiyet'le kendi arasında bir anlaşmazlık olmadığını öne sürüyordu. Bu beyan, İttihat ve Terakki Fırkası Başkanı Halil Bey tarafından da doğrulanmaktaydı.[2] Ama, gerçeğin bu iki iddianın ortasında olduğunu düşünmek daha doğru olur, sanırım. Cemiyet'in rolünü, özellikle Meclis önünde kabineyi güç bir durumda bırakmasını bir yere kadar kabul etmekle birlikte, Sadrâzamın istifası için daha inandırıcı nedenler aramak gerekir.

Bu nedenlerden biri, Hüseyin Hilmi Paşa'nın belâlı ve karışık zamanlarda sadrâzamlık görevine devam etmekte pek istekli olmayışıdır. Devlet idaresi konusundaki tecrübesini eyalet idarelerinde edinmiş ve Makedonya Genel Müfettişi olarak tanınmıştı.[3] 1908 İhtilâli'nden sonra Kâmil Paşa kabinesinde Dahiliye Nazırlığı yapmış ve Kâmil Paşa 1909 Şubat'ında düşünce Sadrâzamlığa getirilmişti.[4] Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadrâzamlığı, 31 Mart isyanıyle son bulan karışık bir döneme rastlamıştı. Zaten, kendisi de bu makama gelmeden önce Sait ve Kâmil Paşalar gibi işinin ehli sadrâzamlardan daha fazla bilgi ve tecrübe edinmediği için üzüntü duyduğunu belirtmiştir.[5]

2 **Yeni Tanin,** no. 14 ve 15, 7 ve 8 Ocak 1910; **Stamboul,** 8 Ocak 1910;; **Times,** 29 ve 30 Aralık 1909. 30 Aralık tarihli nüshada **Times**'ın muhabiri, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Reuter muhabiriyle yaptığı konuşmayı nakletmektedir. İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1672-3. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1912 Ağustos'unda İttihatçılara baskı yaptığı gerekçesiyle, Ahmet Muhtar Paşa kabinesindeki Adliye Nazırlığı görevinden istifa etmesi işaret edilmeye değer bir olaydır; bu konuda bkz. İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1674, Abdurrahman Bey hakkındaki yazı.

3 İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1654-64; Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi,** cilt II (1940), s. 23-4.

4 **İnal, Son Sadrâzamlar,** s. 1655.

5 **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim,** s. 23.

Hüseyin Hilmi Paşa'mn ikinci sadrâzamlık dönemiyse, Mahmut Şevket Paşa'nın ve sıkıyönetimin gölgesinde geçmiş, bu yüzden bağımsız hareket imkânı bulamamıştır.[6] «Lynch Olayı» üzerine Meclis'te açılan tartışma da bardağı taşıran son damla olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa (ve Cavit Bey) Meclis'in davranışının anlaşılmaz ve mantık dışı olduğuna karar verip, sorunu temelden halletmekten başka çare görememişlerdi. İstifasını vermek üzere Padişahı görmeye giden Hüseyin Hilmi Paşa Başkâtip Halit Ziya'ya, «Parti anlayış göstermemekte direniyor. Meclisteki çoğunluğun kendi tarafını tuttuğundan emin olmayan hiç bir Sadrâzam görevinde kalamaz,»[7] diyordu. Ama Saray'a, yenilgiyi kabul edip, pes demeye gelmiş de değildi. Halit Ziya aracılığıyle Padişaha birkaç şıktan birini seçmesini teklif ediyordu. Padişah, dilerse, istifasını reddedebilirdi. Ya da istifayı kabul eder, sonra onu yeniden sadrâzam tayin ederek kabineyi baştan kurmasını isteyebilirdi. Eğer yeni kabine Meclis'te güvenoyu alamazsa, Padişah Mebusan Meclisini dağıtıp, yeniden seçimlere gidilmesini emredebilirdi. Öte yandan, istifayı kabul etmesi ve yeni sadrâzamı seçmeden önce Âyan ve Mebusan Meclislerinin başkanları ile görüşüp, bu konuda onların fikirlerini alması da mümkündü.[8] Sultan Reşat, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını kabul edip, sonrasını olayların gelişimine bırakmayı en uygun yol gördü.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasıyle ilgili bir diğer meselenin de, «Lynch İmtiyazı» olması mümkündür. Hilmi Paşa'nın Lynch Olayı konusunda Meclisten güvenoyu alması, yeni bir sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Usül bakımından, Hilmi Paşa'nm İngiliz firmasına bu imtiyazı tanımasında hiç bir sakınca yoktu. Ancak, «millî» çıkarlar açısından bunu yap-

6 Abdurrahman Efendi, zikreden: İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1673; «Eski bir Nazırın Siyasî Hatıratı», **Tan,** 21 Ocak 1937, zikreden: İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1844.

7 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi,** cilt II (1940), s. 24.

8. Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi,** cilt II (1940), s. 29-30.

ması imkânsızdı. Bağdat'la Basra körfezi arasında döşenecek bir demiryolu hattı için imtiyaz tanımanın yaratacağı siyasal karışıklıklardan konuşulurken, Hüseyin Hilmi Paşa, «Bu mesele yüzünden örsle çekiç arasında sıkışmışa döndük. Politik nedenlerden ötürü İngilizler'e imtiyaz tanımam mümkün değil,»[9] demişti. Aynı politik nedenler, «Lynch İmtiyazı»nın İngilizler'e verilmesini de engelliyordu. İngilizler'in Irak'ta daha fazla yayılmaları ihtimali gerek Arap mebuslar arasında, gerekse Irak'ın içinde ürküntüyle karşılanmaktaydı. Bu, Babıâli'nin aldırmazlık edemeyeceği bir siyasal sorundu. Daha Meclis'te tartışması yapılırken, Bağdat'ta İngilizler'e imtiyaz tanınması aleyhinde protesto gösterileri başlamıştı.[10] Bağdat ve Basra'daki durum o kadar ciddî bir hal almıştı ki, Babıâli sıkıyönetim ilân etmeyi bile düşündü.[11] Lynch şirketine bu imtiyazı tanımak tehlikeli olacaktı, ama öte yandan da «birçok konuda yardımına muhtaç olduğumuz... İngilizler'i reddetmek de kolay değildi.»[12] Hüseyin Hilmi Paşa'nın içinde bulunduğu açmazdan kurtulması için tek yol istifa etmek oluyordu. Böylece, kendisinden sonra iktidara gelecekler de önceden alınmış kararlara ve güdülen politikaya bağlı kalmak zorunda kalmayacaklardı.[13] Gerçekten de Hakkı Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın «Lynch İmtiyazı» konusunda aldığı «kararı» rahatlıkla değiştiriyor, hattâ daha da ileri giderek, Irak

9 E. T. S. Dugdale, **German Diplomatic Documents (Alman Diplomatik Belgeleri), 1871-1914,** cilt III (Londra, 1930), s. 367; Büyükelçi von Marshall'in Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği, İstanbul, 25 Ekim 1909 tarihli yazı.

10 Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 318; **Stamboul,** 22 Aralık 1909; **Times,** 11 Aralık 1909. **Times** muhabiri şöyle yazmaktaydı: «... İsmail Hakkı Babanzade ve Arap mebuslar, İngiltere'nin Irak'la kaynaşma isteğinin altında, İngiltere'nin bu ülkeyi iktisaden ele geçirmek için hazırladığı kurnazca bir plân yaptığına, ellerinde bir belge olmasa da, gerçekten inanmışlardı.» Ayrıca bkz. Von Marschall, İstanbul, 26 Ekim 1909 ve 6 Kasım 1909, **Alman Diplomatik Belgeleri,** cilt III, s. 368 ve s. 385.

11 **Levant Herad,** 29 Aralık 1909.

12 Hüseyin Hilmi Paşa'nın von Marschall'la konuşması, **Alman Diplomatik Belgeleri,** cilt III, s. 367.

13 **Levant Herald,** 29 Aralık 1909.

ve çevresinde İngilizler'e vadedilmiş bazı diğer imtiyazlardan da cayıyordu.[14]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine kimin getirileceği konusunda hayli tartışına yapılmıştı. Sadrâzamlık için Hakkı, Kâmil, Sait ve Ferit paşaların düşünüldüğü ve Hakkı Paşa'nın, hemen herkes tarafından kabul edilecek tek aday olması nedeniyle seçildiği söyleniyordu. Babıâli'de hukuk danışmanlığı ve İtalya'da büyükelçilik yapmıştı. Devlet idaresinde tecrübeli, dolayısıyle tutucu unsurların gözünde uygun bir adaydı. Öte yandan, siyasal bilgiler ve hukuk alanlarında liberal bir eğitimden geçmiş ve müderrislik yapmış olmasından ötürü, «kendisinden önceki sadrâzamlara kıyasla, yeniliğe ve Avrupalılaşmaya çok daha açık» tı.[15] Partizan olmaması, taraf tutmaksızın bütün tartışmalarda her iki tarafla da pazarlığa oturmasını kolaylaştıracaktı. Kabinesini seçmek için kendisine tam özgürlük tanınmasını istiyordu ve ancak bu şartla sadrâzamlık görevini kabul etmişti. Sadrâzam olur olmaz ilk yaptığı şey, Mahmut Şevket Paşa'yı Harbiye Nazırı tayin etmek oldu. Böylelikle sıkıyönetim kumandanı ve ilk üç ordunun genel müfettişinin kabinenin denetimi dışında kalması sonucu ortaya çıkan anormal duruma bir son vermeyi ümit ediyordu.[16] Ancak, Mahmut Şevket Paşa'nm kabineye girmesiyle birlikte ortaya birtakım yeni sorunlar çıktı.

14 Lowther'den Grey'e İstanbul, 15 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 25 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1000/1348); Grey'den Lowther'e Dışişleri, 17 Şubat 1910 tarih ve «gizli telgraf» 37 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1004/5693); Sir. H. B. Smith'in Hakkı Paşa ile görüşmesi, Smith'ten Nicolson'a İstanbul, 30 Aralık 1909 tarihli yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1240/636).

15 Yalçın, **Talât Paşa,** s. 36; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1763 ve 1783-4; Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi,** cilt II (1940), s. 44 ve sonrası; «Sadrâzam Kim Olacak?», **İkdam** ve **Tanin,** 29 Aralık 1909; Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 8 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1000/928).

16 A. A. A. (Adıvar), «İbrahim Hakkı Paşa», **İslâm Ansiklopedisi,** cilt V/II (1951), s. 892; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1871 ve 1884; **«Eski bir Nazırın Siyasî Hatıratı»,** Tanin, 21 Ocak 1937; Mahmut Muhtar Paşa, **Maziye bir Nazar,** zikreden: İnal, Son Sadrâzamlar, s. 1884; **Yeni Gazete,** 3 Ocak 1910,

Yusuf Hikmet Bayur, 1910 yılını Osmanlının (Girit sorunu dışında) karışık dış ilişkilerden ve yabancı devletlerin baskısından uzak yaşadığı ilk ve son yıl olarak niteler.[17] Ancak, dıştaki bu olumlu hal İmparatorluk içinde siyasal istikrarın sağlanmasına yardımcı olacağı yerde, etrafın daha da karışmasına yol açmıştır. 1910 başlarında İstanbul'u ziyaret eden Sırbistan Hariciye Nazırı Milanoviç, «Hakkı Paşa'nın pozisyonu sağlam değildi; karşısında Cemiyet vardı, daha önemlisi ordu vardı ve nihayet yeni düzene karşı olan çeşitli unsurlar vardı,»[18] demekteydi. Bu sözler başkentteki durumu kısaca özetlemektedir. Askerle politikacı arasındaki anlaşmazlık sürüp gitmekteydi. Bu arada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gerek içinde, gerekse dışındaki tutucu gruplar yeniden su yüzüne çıkmaya başlamışlardı. 1909 Mayıs'ından beri uygun bir zaman kollayan gruplardı bunlar. 21 Şubat 1910'da Ahali Fırkası'nın kurulması bu akımın başlangıcı oldu.[19] O

zikreden: **Stamboul,** 3 Ocak 1910; Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 8 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1000/928) ve İstanbul, 16 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 27 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1000/3550).

17 Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 316.

18 Nicolson'dan Grey'e Petersburg, 26 Mart 1910 tarih ve «gizli» 158 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1008/11717).

19 **İkdam,** 22 Şubat 1910; Tunaya, **Partiler,** s. 294-303; A. B. Kuran, **Osmanlı,** s. 522-3. 1909-11 döneminde başka tutucu gruplar da kurulmuştu. «Mutedil Hürriyetperveran», diğer adıyle, «Mutedil Liberaller Fırkası» ve «Osmanlı Demokrat Fırkası» (Fırka-ı İbad) gibi. (Tunaya, **Partiler,** s. 254-61). Ayrıca, Hizb-i Cedid de vardı. Bütün bu liberal-tutucu gruplar hep birlikte Cemiyet'e karşı çıkmaktaydılar; hemen hiç bir zaman kendi başlarına hareket etmiyorlardı. Sonunda, 1911 Kasımında, bütün muhalefet partileri birleşerek «Hürriyet ve İtilâf Fırkası»nı kurdular. Bunlardan başka, bazı solcu gruplar da vardı. 1910 Eylülünde «Osmanlı Sosyalist Fırkası» kurulmuştu. (Bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 303-14), G. Haupt, «Le début du mouvement socialiste en Turquie», **Mouvement social,** no. 45 (1963), s. 121-37; Joshua Starr, «The Socialist Federation of Salonik». **Jewish Social Studies,** cilt VII (1945), s. 323-36; Sosyalist partinin kurucularından ve başkanı Hüseyin Hilmi'nin faaliyetleri için bkz. M. S. Çapanoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi,** İstanbul, 1964. Sosyalist hareket pek başarı kazanamamış, liderleri tutuklanmış, sürülmüş ve parti kısa zamanda ortadan kalkmıştır. Karpat, **Turkey's Politics,** (1959), s. 353-4, n. 16'da şöyle yazmaktadır: «Yapılan baskının gerekçesi, Türkiye'de endüstri olmadığı,

sıralar, herkes sıkıyönetim sorunuyle uğraştığından bu olay fazla önemsenmedi. Ancak, tutucu bir muhalefetin güç kazanmasının uzun hesapta nelere yol açacağı kısa zamanda anlaşıldı.

Bunca zamandır kaldırılmayan sıkıyönetim, meşrutî hükûmeti alay edilecek bir hale düşürmüştü. Hakkı Paşa buna bir son vermek amacıyle Mahmut Şevket Paşa'yı kabinesine almış ve 25 Ocak'ta Meclis önünde okunan programında, «artık durumun normale döndüğünü»[20] söylemiş, sıkıyönetimi kaldırmaya söz vermişti. Oysa, sadece bu sözünü yerine getirememekle kalmayacak, Mahmut Şevket Paşa'yı almakla kabinesinin Mecliste daha fazla söz sahibi olacağı tasarısı da geri tepen bir silâh haline gelecekti. Mahmut Şevket Paşa'nın kabineye girmesi, ıslahat taraftarı vükelânın, özellikle malî ıslahat konusunda, azınlıkta kalmasına yol açacaktı.

Cemiyet, kendi kendini, İmparatorluğun idarî mekanizmasında ıslahat yapmakla görevlendirmişti ve en fazla malî reformlara önem vermekteydi. Hakkı Paşa kabinesinin Maliye Nazırı Mehmet Cavit daha meşrutiyetin ilân edildiği günlerden beri «halkı» malî ıslahat konusunda eğitmeyi üzerine almıştı.[21] 1909 Haziran'ında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Maliye Nazırlığına getirildiğinde, kurduğu özel bir komisyonu 1910 yılının bütçesini hazırlamakla görevlendirmişti. Bütçe taslağı 1909 Aralığında Meclise sunulmuş, kısa bir süre sonra da Hüseyin Hilmi Paşa istifasını vermişti.[22] Hakkı Paşa

dolayısıyle sosyalizmin Türkiye'de suni olarak başlatılmış bir hareket olduğu idi.» Parlamentodaki tartışmalarda öne sürülen bir başka fikir de, Osmanlı (Müslüman) toplumu, eşitlik taraftarı ve sınıfsız bir toplum olduğu için, sosyalizmin Osmanlı İmparatorluğunda yeri olmadığı idi.

20 Hakkı Paşa'nın programı, **Yeni Tanin**, 26 Ocak 1910, Fransızcaya çevirisi için bkz. 26 Ocak 1910 tarihli **Stamboul**.

21 Mehmet Cavit, «Bütçe Nedir?», **Sabah**, 10 Ağustos 1908.

22 Bütçe taslağı, Marling'ten Grey'e İstanbul, 28 Aralık 1909 tarih ve «gizli» 999 sayılı yazıya ilişik olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/183). Nihaî bütçe, W. W. Cumberland, The Public Treasury, E. M. Mears, **Modern Turkey** (New York, 1924) s. 390.

ise, halefinden kalan bütçeyi büyük bir dikkatle uygulamaya, vergi sisteminde ıslahat yapmaya ve ithal mallarının gümrük vergilerini yükseltmek için Avrupalı devletlerle bir anlaşma yapıp, devletin gelirini arttırmaya söz veriyordu. Kabinesinin, harcamaları azaltacağını, fakat yapılacak kısıtlamaların hiç bir zaman İmparatorluğun şeref ve haysiyetini kırıcı ya da idarî mekanizmanın verimini düşürücü nitelikte olmayacağını belirtiyordu. Osmanlı İmparatorluğunun gerek kıyıları, gerekse kara sınırları geniş, bir büyük devlet olduğunu sözlerine ekliyordu. Bu yüzden Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin ihtiyaçlarına özel bir dikkat gösterilecekti.[23]

1909'da vergi sisteminde yapılan kısmî ıslahat cesaretlendirici sonuçlar vermişti.[24] İngiliz Duyûn-u Umumiye reisi Sir Adam Block, 1910 sonunda yazdığı bir yazıda, Cavit'in Maliye Nazırı olarak bütün güçlüklere rağmen sağladığı başarıları uzun uzun övüyordu.[25] Ancak, gelirlerdeki önemli artışa rağmen ne bütçe açığı kapanabilmekte, ne de kayda değer, sürekli bir ıslahat yapılabilmekteydi. Bunun nedeniyse, ordunun hâlâ siyaset hayatına hâkim olmasıydı. Ordu, bir yandan bütçenin giderler hanesinde en büyük paya sahip çıkarken,

23 Hakkı Paşa'nın programı, **Yeni Tanin**, 26 Ocak 1910.

24 Devlet gelirlerindeki artış, 1909, **Tanin**, 10 Mart 1910, Lowther'den Grey'e, 29 Mart 1910 tarih ve «gizli» 186 sayılı yazının eki (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1007/11227). Türk lirası olarak:

	1910	1909	Artış	Düşüş
Gayrimenkul vergisi	26,625,980	15,780,892	10,872,088	
Temettü (Kazanç) vergisi	2,052,256	1,717,755	334,501	
Âşar vergisi	85,718,059	76,568,397	9,149,662	
Koyun vergisi	1,093,004	525,435	567,569	
Askerlik Bedel vergisi	837,626	7,190,565		6,352,939
Diğer kaynaklardan	38,050,110	18,484,901	19,565,209	
TOPLAM	184,944,903	148,314,619	43,004,479	6,374,195
Gümrük Gelirleri	24,249,854	21,734,404	2,515,450	
Posta, Telgraf Gelirleri	6,291,014	6,312,270		21,256
TOPLAM	154,404,035	120,267,945	40,489,029	6,352,939

25 Yeni rejimin başarıları, Sir Adam Block'un görüşü, **Times**, 15 Aralık 1910, ayrıca bkz. **Tanin**, 24 Aralık 1910.

öte yandan sürekli olarak hükûmetin işlerine karışmaya devam ediyordu. General von der Goltz, Türkiye dönüşü Alman-Asya Cemiyeti'nde yaptığı konuşmada, Babıâli'nin her an diğer devletlerin saldırısına uğraması söz konusu olduğu sürece, Osmanlı İmparatorluğunda ıslahat yapılmasını imkânsız gördüğünü söylüyordu. Bu durumda, Jön Türkler'in biricik emeli, askerî gücü artırmak oluyordu.[26] Bu fikir, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından onaylanmakta, ordu tarafından ise mutlak bir kural olarak benimsenmekteydi. Öte yandan, Cavit gibi bazı kişiler, deniz ve kara kuvvetlerinin ihtiyaçlarının karşılanması uğruna çok daha âcil ıslahatın geri bırakılmasının akılcı bir davranış olmadığını söylemekteydiler. Askerî harcamaların kısıtlanmasını ve daha verimli alanlara yatırım yapılmasını istiyorlardı.

Askerî bütçe üzerindeki tartışmalar 16 Haziran'da başladı. Mahmut Şevket Paşa kendi bütçesini savunmak üzere söz aldı. İmparatorluğun birinci ihtiyacının güvenlik olduğunu söylüyor, güvenlik sağlanmadan kamu hizmetlerini ve maliyeyi yeni baştan düzenlemeye girişmenin boş yere harcanacak çabalar olacağını ileri sürüyordu. Millî güvenlik bir parti sorunu olmadığına göre, mebuslardan bu konuda oy kullanırken, üyesi bulundukları partinin tutumunu bir kenara bırakarak kendi sağduyularıyle hareket etmelerini istiyordu. Askerî bütçe Mecliste oybirliğiyle kabul edilmeliydi ki, Osmanlı milletinin güçlü bir devlet olarak kalmaya karar verdiği herkese ispat edilebilsindi. Sözlerini bitirirken, Meclisten dokuz buçuk milyon altınlık bütçenin yanı sıra, beş milyon altınlık olağanüstü bir kredi lehinde de oy kullanmasını istedi.[27] Cavit Bey ise fazlasıyle abartılmış olan bu bütçenin aley-

26 Goltz'un konuşması için bkz. **Times,** 9 Aralık 1910.

27 Mebusan Meclisi'nin 115 ci oturumu, 16 Haziran 1910, **Takvim-i Vekayi,** cilt VIII, s. 2303 ve sonrası; **Tanin, Yeni İkdam** ve **Stamboul,** 17 Haziran 1910; İng. Dışişleri Bakanlığı 1910 Yıllık Raporu; Lowther'den Grey'e İstanbul, 14 Şubat 1911 tarih ve «gizli» 103 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1245/6167); **Annual Register, 1910** (Londra, 1911), s. 337-8.

hinde konuşarak, Meclisin bu bütçeyi halihazırdaki şekliyle reddetmesi gerektiğini söylüyordu. Zaten yeterince büyük olan genel bütçe açığı, askerî bütçe kabul edilirse altından kalkılamayacak bir hal alacaktı. Cavit Bey'in öne sürdüğü para yetersizliği gerekçesine Mahmut Şevket Paşa'nın cevabı kısaca, «ordudan hiç bir şey esirgemeyeceğiz,»[27] oldu. Cavit Bey'in ileri sürdüğü diğer gerekçeler de Meclisi fazla etkilememişti. Üç gün sonra Meclis gerek olağan, gerekse olanüstü askerî bütçeleri kabul ediyor ve kısa bir süre sonra da Cavit Bey Paris'ten borç almak üzere Fransa'ya hareket ediyordu.[28] Bütçe konusunda Sir Gerard Lowther şöyle yazmaktaydı:

Para ve dikkatin üzerinde toplandığı biricik şey ordu... Mahmut Şevket Paşa'nın bütçesi, diğerlerinden çok daha büyük (devlet bütçesinin üçte birine eşit) olmasına rağmen tartışmasız kabul edilen tek bütçe oldu ve anlaşılan, Mahmut Şevket Paşa elini halkın kesesine sokup dilediği gibi para harcayacak ve Maliye Nazırı Cavit Bey'e de arkadan hesap defterlerini düzenlemek düşecek... Cavit Bey gibi akıllı bir adamın böylesine yüklü askerî harcamalar karşısında sesini çıkarmaması hayli garip, ama, demek ki, ordunun boyunduruğu altında fazla bir şey yapmasına pek imkân yok...[29]

Ordu ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilişkisi işte bu merkezdeydi.

Askerî bütçe konusunda Cemiyet'in Mahmut Şevket Paşa'ya boyun eğmesi, bunda Cemiyet'in ilkelerine aykırı bir yön olmadığı tezi ile savunulabilir. Meclisteki İttihatçıların abartılmış askerî bütçenin genel bütçe açığını daha da bü-

28 Mebusan Meclisi'nin 116 cı oturumu, 19 Haziran 1910, **Takvim-i Vekayi**, cilt VIII, s. 2356 ve sonrası; **Tanin** ve **Stamboul**, 20 Haziran 1910; Lowther'den Grey'e, Tarabya, 27 Haziran 1910 tarih ve «çok gizli» 434 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/23954); Ataşemiliter Binbaşı Tyrell askerî bütçenin Meclise zorla kabul ettirildiği konusunda söylentiler dolaştığını yazmaktadır. Bkz. Marling'ten Grey'e İstanbul, 23 Kasım 1910 tarih ve «gizli» 858 sayılı yazıya ilişik olarak Binbaşı Tyrell'den Marling'e (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1017/43077).

29 Lowther'den Grey'e Tarabya, 27 Haziran 1910 tarih ve «çok gizli» 434 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/23954).

yüteceğinin farkında oldukları, ama her ne bahasına olursa olsun güçlü bir ordunun gerekliliğine inandıkları da öne sürülebilir. Ama, bu açıklamalar Cavit Bey'in aynı yıl içinde bir tartışma sonucu Mahmut Şevket Paşa'ya verdiği tavizin gerekçesi olamaz. Üstelik, tartışmanın konusu, Maliye Nezaretinin Harbiye Nezaretinin hesaplarını kontrol edip edemeyeceğiydi ki, bu kez işin içine Anayasal prensipler girmekteydi.

Cavit Bey'in malî idarenin yeni baştan örgütlenmesi için hazırladığı programda, Maliye Nezaretine bağlı bir teftiş şubesi kurulması öngörülmüştü. Bu şubenin görevi, diğer nezaretlerin hesaplarını gözden geçirip, paranın, bütçelerinde belirtilen alanlarda harcanıp harcanmadığını kontrol etmek olacaktı. Bu, idarî mekanizmada meydana gelebilecek suiistimallerin önüne geçmek amacıyle alınmış bir tedbirdi.[30]

Bazı İttihatçılarla ordunun arasında Yıldız hazinesi yüzünden zaten bir çatışma vardı. İttihatçılar ısrarla hazineyle ilgili bir soruşturma açılmasını istemekteydiler. Bu istekleri 1909 Nisan'ında Saray'ı işgal eden sıkıyönetim yetkililerinin bazı hazine mallarını zimmetlerine geçirdikleri iddiasıyle yakından ilgiliydi. Bu konu, zamanında hayli tartışmalara yol açmış ve sonunda Mahmut Şevket Paşa'nın işe karışması üzerine fazla kurcalanmamıştı.[31] Maliye Nezaretinin askerî hesapları gözden geçirmek istemesi, bu konunun yeniden önem kazanmasına sebep oluyordu. Mahmut Şevket Paşa'nın Maliye Nezaretinden bütçesinde gösterilmeyen bazı harp malzemesi için ödenek istemesi üzerine anlaşmazlık had dereceyi buldu. Maliye Nezareti bu gibi harcamaların olağanüstü askerî bütçeden karşılanması gerektiğini ileri sürüyordu. Sorun, Cavit Bey'e getirildiğinde o da teftiş şubesinin tarafını tutmuştu.

30 Menteşe, **Cumhuriyet,** 18 Ekim 1946. Menteşe mebusu Halil Bey, 27 Şubat 1910'da İttihat ve Terakki Fırkası başkanı seçilmişti, bkz. **Tanin,** 28 Şubat, 1910; İngiliz Dışişleri Yıllık Raporu, 1910; **Annual Register,** 1910.

31 Menteşe, **Cumhuriyet,** 18 Ekim 1946.

Ancak, Harbiye Nazırı bu kararı kabul etmektense, istifasını vermeyi tercih etti.[32]

Yeni İkdam gazetesi, Mahmut Şevket Paşa ile Cavit Bey arasındaki bu çatışmayı, «Nazırlar arası bir buhran» olarak nitelerken, *Tanin*, bunun «kabinedeki görüş ayrılıkları»ndan ibaret olduğunu söylüyordu.[33] Hüseyin Cahit'in makalesi Cemiyet'in meseleyi bir kabine buhranı haline getirmemek için Harbiye Nazırı ile uzlaşmaya taraftar olduğunu kanıtlayan ilk ipucuydu. Hüseyin Cahit makalesinde kamu harcamaları konusunun Harbiye ve Maliye Nazırları arasında görüş ayrılıklarına yol açmasının Eylül başından beri beklendiğini yazıyordu. Ancak, bu türlü görüş ayrılıkları fazla önem taşımadıklarından, endişelenmek gereksizdi. Cemiyet, bu sorunu görüşmek üzere özel olarak toplanmış ve mantıklı bir çözüm yolu bulunması kararını almıştı. Hüseyin Cahit yazısını şöyle bitiriyordu:

Bütün bunları bildiğimizden, bugün bir kabine buhranı ile karşı karşıya olduğumuza inanmıyoruz... Gerek iç, gerekse dış durumlara göz attığımızda, «her an bir kabine buhranının ortaya çıkması beklenebilir,» sözlerini alaycı bir gülümseme ile karşılamışızdır. Hiç bir kabine sonsuza dek iktidarda kalamaz. Acaba yukarıda adı geçen kanunun yürürlüğe girmesi o kadar âcil midir ki, nazırlar Meclisin açılmasına sadece yirmi yirmi beş gün kala bu konuda anlaşmazlığa düşsünler? Nazırlarımızın sağduyu sahibi olduklarına inanan hiç bir kimse bu soruya «evet» cevabı veremez.[34]

Hüseyin Cahit'in kehanetine uygun olarak Halil, Rahmi ve Dr. Nâzım beylerden kurulu bir heyet, Mahmut Şevket Paşa'yı evinde ziyaret etti. Hayli soğuk karşılanmalarına rağ-

32 Mentese, **Cumhuriyet**, 18 Ekim 1946; **Tanin**, 18 Ekim 1910; **Yeni İkdam**, 17 ve 18 Ekim 1910; Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 30 Eylül 1910 tarih ve «gizli telgraf» 211 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/35428) ve İstanbul, 17 Ekim 1910 tarih ve «gizli telgraf» 224 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/37832).

33 «Buhran-ı Vükelâ», **Yeni İkdam**, 17 ve 18 Ekim 1910 ve «Heyet-i Vükelâda İhtilâf», **Tanin**, 18 Ekim 1910.

34 **Tanin**, 18 Ekim 1910.

men, mesele görüşülmeye başlandı. Halil Bey Paşa'ya memlekete büyük hizmetlerde bulunduysa da bunu, Cemiyet'le işbirliği yaparak gerçekleştirebildiğini hatırlattı. Bu işbirliğinin devam etmesi yine memleket yararına olacağından, bir anlaşmaya varılması gerekti. Sonunda, Harbiye Nezaretinin tam bir güvenlik ve gizlilik içinde çalışması şart olduğundan, Cavit Bey'in Harbiye Nezaretini teftiş kanunu dışında tutması şartıyle, bir anlaşmaya varıldı. Mesele, bu kararın Meclis tarafından onaylanmasına kalmıştı.[35]

Cemiyet, her ne kadar gerçeği saklamak istediyse de, bir kabine buhranı olmuş ve çözümlenmesi için Mahmut Şevket Paşa'ya taviz vermek gerekmişti.[36] Cemiyet'in itibarı azalırken Mahmut Şevket Paşa'nınki artıyordu. 24 Aralık'ta Harbiye Nazırı Meclisten nezareti adına ayrılmış olan 9 milyon altının 3 milyonunu dilediği gibi kullanmak yetkisi istedi. Meclis ilk önce bu isteğe itiraz ettiyse de, sonunda gene Mahmut Şevket Paşa kazandı.[37]

Harbiye ve Maliye Nezaretleri arasındaki çatışmanın son perdesi 1911 Ağustos'unda oynandı. Bu süre içinde Cavit Bey istifa etmiş ve yerine, İttihatçı olmamakla birlikte Mahmut Şevket Paşa'nın dilediği gibi para harcamasına içerleyen Nail Bey getirilmişti. Mahmut Şevket Paşa o yıl da bütçesinde bir indirim yapmamakta ve hesaplarını maliye teftiş şubesine göstermemekte ısrar ediyordu. Bir yıl önceki olaylar tekrar-

35 Menteşe, **Cumhuriyet,** 18 Ekim 1946, karşılanışlarını şöyle anlatmaktadır: M. Şevket Paşa, «Neden böyle, sabahın bu erken saatinde geldiniz?» Halil Bey, «Bir sabah kahvenizi içmeye, Paşam.» M. Şevket Paşa, «Halil Bey, beni arkadan vurmaya fırsat kollayanlarla beraber çalışamayacağım artık.»

36 H. Cahit, «Buhran-ı Vükelâ, Şayiası ve Tefsiratı», **Tanin,** 24 Ekim 1910.

37 «L'armée à la Chambre» ve «Chronique parlementaire», **Stamboul,** 26 Aralık 1910, s. 1-2; Marling'ten Grey'e Beyoğlu, 28 Aralık 1910 tarih ve «gizli» 937 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1235/27); Marling'ten Grey'e İstanbul, 3 Ocak 1911 tarih ve «gizli» 4 sayılı yazıya ek olarak; Tyrell'den Marling'e İstanbul, 2 Ocak 1911 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1242/838).

landı ve yeni bir kabine buhranı beklenmeye başlandı.[38] 29 Ağustos'ta Sadrâzam Hakkı Paşa Sir Gerard Lowther'e «bir anlaşmaya varılacağından emin olduğunu... ve kendisinin (Hakkı Paşa'nın) istifa edeceği konusundaki söylentilerin aslı olmadığını» söylüyordu.[39] Ancak, bu kez meselenin çözümlenmesi gittikçe uzamaktaydı. Nail Bey istifa edeceğini söyleyerek tehditler savuruyor, Mahmut Şevket Paşa yatağına girmiş, çıkmıyor, kabine ise, çaresizlik içinde, sorunun görüşülmesi için Paşa'yı bekliyordu.[40] Bu durumda kabine tartışmanın Meclisin açılmasına kadar ertelenmesi kararını aldı.[41] Bu arada, gelişen dış olaylar birden bütün bu tartışmaları akademik düzeyde birtakım nazariyeler haline getirdi. İtalya, Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaş açmıştı (29 Eylül 1911) ve savaş sırasında Harbiye Nezaretinin durumunun görüşülmesi imkânsızdı.

Muhalefetin güçlenmesini 1910-11 dönemi içinde incelemeye geçmeden önce, 1910'daki dış borç sorununa kısaca değinmek gerekli olacak. Bu borcun Türkiye'nin iç siyasetini ne derece etkilemiş olduğu daha kesin olarak anlaşılamamıştır

Babıâli ilk olarak Kırım savaşına girmek zorunluluğu yüzünden yabancılardan borç almak mecburiyetinde kalmış ve savaşa Paris ve Londra borsalarından edinilen parayla girilmişti. Ve bundan böyle, İmparatorluğun malî ihtiyaçlarını karşılamak için yabancılardan borç almak olağan karşılanan ve sık sık baş vurulan bir yol haline gelmişti. 1875'te Babıâli 200 milyon sterlin tutarında bir dış borcu ödeyememişti. Altı yıl sonra da alacaklılara tuz, tütün, ipek ve balıkhaneler gibi kaynaklardan sağlanan bazı devlet gelirlerine el koyma yetki-

38 **Tanin**, 29 Ağustos 1911; «Le cabinet - l'armée et le déficit», **Stamboul**, 28 Ağustos 1911, ayrıca 29 Ağustos 1911. Lowther'den Grey'e İstanbul, 30 Ağustos 1911 tarih ve «gizli» 614 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1244/34689).

39 Lowther'den Grey'e İstanbul, 30 Ağustos 1911 tarih ve «gizli» 614 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1244/34689).

40 **Tanin**, 31 Ağustos 1911.

41 **Tanin** ve **Stamboul**, 4 Eylül 1911.

si tanımak zorunda kalıyordu. Bu işlemin denetimiyle görevlendirilen kuruluşa Düyûn-u Umumiye (Osmanlı Kamu Borçları İdaresi) adı verilmişti.[42] Aslında, Osmanlı Maliye Nezaretine bağlı olan Düyûn-u Umumiye bağımsız bir kuruluş gibi çalışmaktaydı. Yönetici kadro, alacaklı ülkelerdeki hissedarlar tarafından seçiliyor ve onlara karşı sorumlu bulunuyordu. 1881'de Düyûn-u Umumiye'nin üç yüzü aşkın alacaklısı vardı. 1911'de görevli kadrosu 8,931 kişiyi bulmuştu ki, Osmanlı Maliye Nezaretinde bu kadar memur yoktu.[43] Dahası, bu kuruluş, İmparatorluğun siyasal, toplumsal ve iktisadî hayatında büyük nüfuz sahibi olacak kadar güclenmişti. O kadar ki, artık Düyûn-u Umumiye kefil olmazsa, Babıâli kolay kolay yabancılardan borç alamıyordu.[44]

Jön Türkler'in emelinin İmparatorluğun denetimini Avrupalılar'm elinden kurtarmak olduğuna daha önce değinmiştik. Bu amacı gerçekleştirebilmek için idarî mekanizmanın yeni baştan örgütlenmesi ve böylelikle verimin artırılmasının gerekli olduğu kanısındaydılar. Ancak bu yoldan dış borçlara ihtiyaç kalmayacağını düşünüyorlardı. Bu arada, fazla para harcamamak için ıslahattan vaz geçmeye de yanaşmıyorlardı. Başlangıçta ıslahat hayli pahalıya mal olacaktı. Emekliye ayrılan, işe yaramayan memurlara ya tazminat vermek ya da belirli bir aylık bağlamak gerekiyordu. Ancak, İttihatçılar verimi düşüren yozlaşmış memurların iş başında bırakılmalarının eninde sonunda daha da pahalıya mal olacağını hesaplamışlardı.[45] Ayrıca, ordunun yenilenmesi masraflarını

42 İlk borçlar için bkz. **F. S. Rodkey**, «Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856», **Journal of Modern History**, cilt XXX (1956), s. 348-53; Blaisdell, **Financial Control**, birkaç yerde; B. Lewis, «Düyun-u Umumiye», **Encyclopaedia of Islam**, II. baskı (1963).

43 B. Lewis, **Encyclopaedia of Islam**, II. baskı (1963).

44 Hüseyin Cahit (1910 Düyun-u Umumiye Osmanlı temsilcisi), «İstikraz Etrafında», **Tanin**, 9 Eylül 1909; B. Lewis, **Encyclopaedia of Islam**, II. baskı (1963); Blaisdell, **Financial Control**, s. 6-8.

45 Nâzım Beyle yapılan röportaj için bkz. **Fester Lloyd**, 12 Mayıs 1909, Howard'dan Grey'e Budapeşte, 14 Mayıs 1909 tarih ve «gizli» 40 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/19028).

da karşılamak gerekiyordu ki, bu da yıldan yıla artan bir giderdi. Bu şartlar altında Jön Türkler iki yakalarını bir araya getirebilmek için dışarıdan borç almaya devam ettiler.

Hüseyin Cahit bir yazısında yeni rejimin dış ülkelerden borç sağlaması konusunda İttihatçıların umutlu olduklarına değinir.[46] İkinci Meşrutiyetin ilânından önce, «yabancılar tarafından kurulmuş olan Düyûn-u Umumiye'ye milyonlar vermekten çekinmeyen bankerlerin Padişahımıza, Sadrâzamımıza, Maliye Nazırımıza borç verecek kadar güvenmedikleri»[46] bu dönemde, Türkiye'nin Avrupa malî çevrelerinde kötü bir üne sahip olduğunu yazmaktadır. Avrupalı bankerlerin yeni rejime daha fazla güven besleyeceklerini ve bağımsız bir ülke için onur kırıcı şartlar ileri sürmeksizin hisse senetleri çıkarmasına izin vereceklerini ümit etmekteydi. Babıâli de artık borçlarını ödediğine göre, kısa bir süre sonra Düyûn-u Umumiye'nin ortadan kalkacağına ve İmparatorluğun yeniden malî bağımsızlığa kavuşacağına inanıyordu.[46]

1910 yazında Cavit Bey borç almak üzere Paris'e gitti. Bir Osmanlı Maliye Nazırının ilkönce Paris'e baş vurması olağandı, çünkü Osmanlı ekonomisi Fransa'ya bağlıydı.[47] Önceleri, alınan borçlar 1856'da Fransızlar tarafından kurulmuş olan Osmanlı Bankası aracılığıyle sağlanırdı. Bu borçlara Düyûn-u Umumiye kefil olurdu. Hissedarların % 55'i Fransa'da, % 30'u Almanya'da idi. İngiltere, hisse senetlerinin sadece % 5'ine sahipti.[48]

46 **Cahit, Tanin,** 9 Eylül 1909.

47 Osmanlı İmparatorluğunda Fransız çıkarları için bkz. **Fransa** Maliye Bakanlığının yazışmaları. Paris, 8 Şubat 1909, **Fransız** Dışişleri Bakanlığı, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XI, no. 643, s. 1067-9. Fransızlar'ın kültürel çıkarları için bkz. Constans'tan Pichon'a Beyoğlu, 1 Haziran 1909 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XI, no. 643, s. 206-7. Ayrıca bkz. **Times,** 24 Haziran 1910; Blaisdell, **Financial Control,** s. 5; Moukhtar Pacha, **La Turquie, l'Allemagne et l'Europe** (Paris, 1924), s. 102-4.

48 **Times,** 17 Haziran 1910; Osmanlı Bankası konusunda bkz. Boppe'tan Selve'e Tarabya, 27 Eylül 1910 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques**

Fransız hükûmeti, İttihatçıların Osmanlı İmparatorluğu içindeki yabancı malî ve sınaî kuruluşlar aleyhinde bir tutum olarak yorumladığı eğilimi karşısında endişelenmişti. Bu eğilime karşı bir ön tedbir olarak Fransız Hariciye Nazırı M. Pichon şu öğütte bulunuyordu:

Batılı devletlerin, Türkiye'deki bütün yabancı çıkar sahipleri için tehlikeli olan bu kampanyayı daha başlangıç dönemindeyken engellemek üzere birleşmelerinde fayda görüyorum. Osmanlı hükûmetine, bir malî ıslahata girişmeye niyetlendiği şu sıralarda, İmparatorluk içindeki yabancı sermayeye düşmanlık beslememesinin kendi yararına olacağı anlatılmalıdır.[49]

Doğal olarak, Fransızlar İttihatçıların Avrupa ve özellikle Fransa'ya bağlı olmayan yeni bir iktisadî ve siyasî düzen getirmek heveslerine katılmıyorlardı. Bu yüzden 1910'da Pichon, Babıâli'ye Türkler'in ancak İmparatorluk içinde Fransız finansmanının ağır basmasına izin verdikleri sürece Fransa'dan para almaya devam edebileceklerini kesin bir dille bildirmeye karar vermişti. Bu kararın Cavit Bey'in Fransa'ya hareketinden önce alındığı ve istenecek borç konusundaki görüşmelerde Fransa'nın tutumunun ne olacağı Lowther'in Grey'e gönderdiği «çok gizli» yazıdan anlaşılmaktadır:

Fransızlar'ın tutumunun ne olabileceği konusunda işittiklerim benim tahminlerimden pek farklı değil. Fransız bankerler, yapılacak görüşmelerde Cavit Bey'i oyalayıp yıl sonuna kadar para vermemek niyetindeler. Böylelikle, hem malî sıkıntı, hem de gereken

Français, 2 ci seri, cilt XIV, no. 370, s. 531-6. Osmanlı Bankasının, Osmanlı Maliye Nezareti ile yazışmaları Fransızca yapılırdı. Bkz. H. C. Yalçın, «Meşrutiyette ilk İstikraz», **Yakın Tarihimiz,** cilt I, s. 366-7.

49 Pichon'un Viyana ve Berlin Büyükelçilerine gönderdiği (Londra ve Petersburg'daki elçilere göndermemiş olması garip tir) Paris, 9 Nisan 1909 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XII, no. 164, s. 203. Fransızlar Türkler'in tütün rejisini millileştirmelerinden çok endişe ediyorlardı; Cavit Bey bu konuda çalışmak üzere bir komisyon kurmuştu. Bkz. yazışmalar, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XI, no. 643, s. 1068-9.

meblâğ artmış olacak. O zaman da Fransızlar istedikleri şartları ve bu arada en fazla değer verdikleri imtiyazları koparabilecekler.[50]

Lowther'in edindiği bilgilerin doğru olduğu kısa bir süre sonra anlaşıldı. Paris'teki Osmanlı Bankası, Osmanlı maliyesinin ve Maliye Nezaretinin tamamen Fransız denetimi altına girmesine yol açacak şartlar öne sürerek Cavit Bey'i «oyalamaktaydı».[51] Cavit Bey alacağı borca karşılık, İstanbul gümrüklerinden sağlanan vergileri garanti olarak ortaya koymayı teklif ediyor, ama ne her zaman olduğu gibi Düyûn-u Umumiye'nin taahhüdüyle, ne de kendi nezaretinin Osmanlı Bankasının direktifi altına girmesi şartıyle borç almaya yanaşıyordu. Sonunda, uzlaşılamayacağını gören Cavit Bey başka bir imkân aramaya koyuldu ve bir diğer Fransız bankalar topluluğundan, kendi şartlarını kabul ettirip borç almayı başardı.

Cavit Bey İstanbul'a dönerken uğradığı Selânik'te, bir toplantıda ne şartlarla borç aldığını açıkladı. 1910'da 6 milyon ve 1911'de 5 milyon olmak üzere 11 milyon altın borç almış-

50 Lowther'den Grey'e Tarabya, 27 Haziran 1910 tarih ve «çok gizli» 434 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/23945). Fransız Büyükelçisi Bompard, Cavit'in Paris'e Osmanlı Bankası ile yapılan görüşmeleri karıştırmak için gittiğini, kendi mali müşaviri Fransız Laurent'i zor durumda bırakmak niyetinde olduğunu iddia ediyordu. Bompard, Cavit'in, İstanbul'da Sir Adam Block, Sir H. Babington-Smith ve Sir Ernest Cassell tarafından temsil edilen İngiliz bankerler tarafından şımartıldığını söylüyordu. Bombard'dan Pichon'a, Beyoğlu, 9 Kasım 1910 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français**, 2 ci seri, cilt XIII, no. 20, s. 33-6; Cambon'dan Pichon'a Berlin, 7 Eylül 1910 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français**, 2 ci seri, cilt XIII, s. 884, n. 2; ayrıca bkz. Cavit Beyin iki hükûmet arasındaki önemli mali sorunları görüşmek amacıyle Fransa'yı ziyareti sırasında Fransız Maliye Nezareti'nin Cavit Bey üzerine raporu, **Documents Diplomatiques Français**, 3 cü seri, cilt VI, no. 144, s. 182-5. René Pinon, **L'Europe et la Jeune Turquie** (Paris, 1911), s. 140, Borç alma konusundaki görüşmelerin başarısızlığından Almanya'nın Babıâli'deki büyükelçisi Baron von Marschall'i sorumlu tutmaktadır.

51 Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt I, s. 323; Yalçın, **Talât Paşa**; E. M. Earle, **Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway** (Londra, 1923), s. 244 ve sonrası; **Times**, 17 Ağustos 1910; Bertie'den Tyrell'e Paris, 11 Ağustos 1910 tarihli «özel ve gizli» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/172, **Bertie Belgeleri**).

tı. Bu meblâğ dört Fransız bankası, Credit Mobilier, Louis Dreyfus, Bernard-Janislowsky ve Eyalet Bankaları Topluluğu, tarafından sağlanacaktı. Fiat olarak hükûmet için 86'da uyuşulmuştu ki, bunun halka maliyeti, komisyon dahil, yaklaşık olarak, 92 demekti. Faiz % 4'tü ve Cavit Bey garanti olarak sadece İstanbul vilâyeti gümrük resimlerini göstermişti. İstikraz'ın bu şartlarla Paris borsasında kote edilmesi için yalnız işin formalitesi kalmıştı.[52]

Oysa, 3 Eylül'de M. Pichon, o sırada Paris'te bulunan Hakkı Paşa'ya bu borcun halihazırdaki şartlarla borsaya intikalinin imkânsız olduğunu söylüyordu.[53] Pichon, borcun piyasaya sürülebilmesinin ancak Babıâli'nin daha sağlam bir garanti vermesi ve Fransız yatırımcılarının güvenini kazanması halinde mümkün olabileceğini öne sürmekteydi.[54] Maliye işlerine Fransızlar'ın doğrudan doğruya karışmalarını kabul etmeyen Babıâli, bu durumda görüşmelere bir son verip, borçtan vaz geçmek zorunda kaldı.[55]

Daha Paris'teki görüşmeler devam ederken Cavit Bey Berlin ve Londra'ya, oralardan borç sağlanıp sağlanamayacağını araştırmak üzere adamlar göndermişti. İngiltere'deki Sir Ernest Cassel'den hayli umutluydu. 20 Eylül tarihli *Le Temps*

52 Lowther'den Grey'e Tarabya, 23 Ağustos 1910 tarih ve «gizli» 599 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/31382); **Stamboul**, 23 Ağustos 1910. Cavit Beyin konuşmasının bir bölümünü vermektedir. Bu borç alma konusu geçici olduğundan, çok az yerde sözü geçmektedir.

53 Bertie'den Grey'e Paris, 4 Eylül 1910 tarih ve «gizli» 332 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/32248); İngiliz Dışişleri Bakanlığı bunun farkındaydı ve Fransa ile faal olarak işbirliği yapmaktaydı. Bkz. Grey'den Bertie'ye Dışişleri, 30 Nisan 1910 tarih ve «gizli» 225 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/11472) ve Dışişleri, 18 Ağustos 1910 tarih ve «gizli» 380 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/29828).

54 Bertie'den Grey'e Paris, 4 Eylül 1910 tarih ve «gizli» 334 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/32407/ ve Bertie'den Tyrell'e Paris, 11 Ağustos 1910 tarihli «özel ve gizli» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/172, **Bertie Belgeleri**).

55 Bertie'den Nicholson'a Paris, 20 Ekim 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/38330); Blaisdell, **Financial Control**, s. 215-6; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt I, s. 323; **Times**, 23 ve 27 Eylül 1910; **Tanin**, 9 Eylül 1910.

gazetesinde Türkler'in Sir Cassel'in bankası National Bank of Turkey ile borç konusunda anlaşmaya vardıklarına dair söylentiler bile vardı.[56] Ancak, Grey'le Pichon bu konuda anlaşmış olduklarından, Londra'dan borç sağlamak söz konusu olamazdı. Bu yüzden Cassel, kendisini görmeye giden Türkler'e Paris'ten borç almaya bakmalarını, Londra'dan daha iyi şartlarda para sağlayamayacaklarını söylemişti.[57] National Bank of Turkey'in İstanbul müdürü Sir. H. Babington-Smith de, «İngiliz hükûmetinin görüşlerine aykırı hareket etmek istemediği için» Cavit Bey'e Fransızlar'la uzlaşmasını salık veriyordu.[58]

1910 sonbaharında başkente hâkim olan sinirli havaya rağmen Cavit Bey, Babıâli'nin egemenliğini kısıtlayacak hiç bir şarta boyun eğmemekte direniyordu. Bu tutum, Cemiyet'in zaten sallantıda olan durumunu daha da zayıflattı. *Tanin,* Fransızlar'la İngilizler'in Cavit Bey'i devirmek amacıyle birleştiklerini söylerken, Block, «Fransızlar'ın Cavit Bey'e indirdikleri bu darbenin, aslında İttihat ve Terakki Fırkasına, yıkmak amacıyle indirilen bir darbe»[59] olduğunu öne sürmekteydi.

56 Lowther'den Grey'e İstanbul, 20 Eylül 1910 tarih ve «gizli telgraf» 196 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/34141); Bertie'den Grey'e Paris, 20 Eylül 1910 tarih ve «gizli» 359 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/34166).

57 Grey'den Bertie'ye Dışişleri, 22 Eylül 1910 tarih ve «özel telgraf» 326 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/34385); Earle, **Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway,** s. 225.

58 Sir H. Babington-Smith'ten Grey'e Londra, 4 Ekim 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/36803); Block'tan Hardinge'e İstanbul, 21 Eylül 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/38775); Earle, **Turkey**; Moukthar Pacha, **La Turquie,** s. 106; Grey, Fransızlar'ı desteklerken, onlar, özellikle Osmanlı Bankası, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu içindeki durumunu zayıflatmaya uğraşıyordu. Bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 6 Eylül 1910 tarih ve «gizli» 631 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/33040); Block'tan Hardinge'e, 10 Eylül 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/33484); Charles Hardinge, **Old Diplomacy** (1947), 165.

59 **Tanin,** 18 Ekim 1910; Block'tan Hardinge'e İstanbul, 21 Eylül 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/38775).

Bu arada Almanlar, İttihatçılara başkalarından sağlayamadıkları takdirde para bulmaya söz vermişlerdi.[60] Alman bankalarının temsilcileri 1 Kasım'da İstanbul'a geldiler. 7 Kasım'da 11 milyon altınlık bir borç için anlaşma yapıldı. Bunun 7 milyonu 1910 içinde, geri kalan 4 milyonu ise 1911'de verilecekti. Fiat 86'dan kesilmişti; faiz % 4 olacaktı. İki gün sonra da anlaşma resmen imzalandı.[61] Sonraları, Cavit Bey bu konuda şöyle söylüyordu: «Almanlar meseleyi akıllıca ve incelikle hallettiler. Doğrudan doğruya borçla ilgili olmayan konulara hiç değinmediler. Türkiye'nin gururunu kırıcı şartlar öne sürmediler. Almanya'nın bu tutumu, o sırada çok zor bir durumda olan Türk hükûmeti tarafından şükranla karşılandı.»[62]

Alman yardımı tam zamanında yetişmiş ve Cavit'i düşmekten kurtarmıştı. İttihatçılar Almanya'ya teşekkür borçluydular, ama, Earle'ün de değindiği gibi, bu yardım, «Alman diplomasisine ve Deutche Bank'a Osmanlı İmparatorluğu içinde dilediği gibi yerleşip yayılma imkânı sağlayamadı». Almanya, bu davranışı ile kazandığı dostluğu, bir yıl içinde, müttefiki İtalya'nın Türkiye'ye savaş açması üzerine, kaybedecekti. Aslında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı tutumunda fazla bir değişiklik olmamıştı. Almanya ile borç konusunda anlaşmaya varılır varılmaz, Cavit o zamanlar henüz Türk dostu tanınan Noel-Buxton'a yazdığı mektupta, İngiltere tarafından desteklenmemesini üzüntü ile karşıladığını belirtiyor ve hemen arkasından şöyle devam ediyordu: «İnanınız ki, her şeye rağmen, Genç Türkiye'nin İngiltere'ye karşı beslediği dostça duygularda bir değişiklik söz

60 Seymour'dan Grey'e Berlin, 28 Eylül 1910 tarih ve «gizli» 263 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/993/35473); Earle, **Turkey** s. 225-6; Moukhtar Pacha, **La Turquie**, s. 106.

61 Lowther'den Grey'e İstanbul. 1, 7 ve 10 Kasım 1910 tarihli yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/994/39840, 40350 ve 41560); Earle, **Turkey**, s. 225; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt I, s. 323.

62 Cavit, zikreden: Earle, **Turkey**, s. 225-6, Cavit'in özel olarak Earle'e yazdığı bir muhtıra, bkz. Earle, s. 236, n. 4.

konusu değildir.»[63] Oysa, Cavit'in gerek Paris, gerekse Londra'dan borç sağlayamaması, İttihatçı aleyhtarı muhalefete yeni bir silâh kazandırmıştı

1910 başlarında siyaset hayatına hâkim olan hava, muhalefetin yeniden ortaya çıkması için uygundu. Böylece, Ahali Fırkası adını alan bir muhalefet grubu oluştu. Bu parti kişisel ya da ideolojik nedenlerle Cemiyet'ten hoşnut olmayan mebuslar tarafından kurulmuştu. Aralarında İttihat ve Terakki Fırkası mebusları da vardı. Ancak, 1910, cüretli siyasal faaliyetler için çok erken bir tarihti; sıkıyönetim gerek Cemiyet, gerekse muhalefetin faaliyetlerini kısıtlamaktaydı. Bu yüzden, Ahali Fırkası bir süre Mecliste kabineye ve İttihatçılara karşı çıkmakla yetinmek zorunda kaldı.[64]

Ahali Fırkası'nın üye sayısı gücü ve etkenliği konusunda yanıltıcı olacak kadar azdı. Oysa, Mecliste ve İttihatçılar arasında bu partiye kaydolmamakla birlikte, sempati besleyen büyük bir taraftar kitlesi vardı. Bunların, Cemiyet'i içten yıkmaları bile mümkündü. Tutucu muhalefetin yeniden sahneye çıkması, Cemiyet'le orduyu birbirine yaklaştırmış ve Cemiyet'in kısa zamanda çökmesini önleyen de bu yakınlaşma olmuştur. Her şeye rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1910'da, özellikle Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye ve Maliye Nezaretleri arasındaki çatışmadaki zaferinden sonra, eski nüfuz ve gücünü yitirmişti.

30 Nisan'daki bütçe tartışmaları muhalefete Cemiyet'i güç duruma düşürmek için yeni bir fırsat yarattı. Cavit Bey, yıllık bütçesini Meclise sunarken Padişahın damatları için ayrılan ödeneklerin biraz artırılmasını önermişti. Meclis bu teklifi reddetti. Cavit Bey, Meclisin hükûmetin işlerine gereğinden fazla karıştığını protesto etmek için istifasını verdi. Hakkı Paşa da Maliye Nazırının tarafını tutuyor; Meclis bu ka-

63 Earle, **Turkey**, s. 224.
64 Tunaya, **Partiler**, s. 295-6.

rarım geri almazsa kendisinin de istifa edeceğini söylüyordu[65] Cemiyet, 1909 Aralığında «Lynch Olayı» üzerine baş gösteren buhrana benzer bir buhranla karşı karşıya kalmıştı. Meclis'teki İttihatçı grup arasında bir birlik sağlamak görevi yine İttihat ve Terakki Fırkası başkanı Halil Bey'e düştü ve Meclis, Anayasanın 35 ci maddesi uyarınca kararını geri aldı. Böylece, Cavit Bey'in istifa nedeni de ortadan kalkmış oldu.[66]

İstanbul'daki muhalefet olağan karşılanıyordu, ama Makedonya'da, Cemiyet'in en güçlü olduğu yerde, muhalefetle karşılaşılması beklenmiyordu. Şimdiye kadar, Makedonya İttihatçılara sadık kalmıştı. Bazı İttihatçıların Cemiyet'ten ayrılıp Ahali Fırkası'nı kurmaları üzerine, Rumeli'deki İttihatçı kuruluşlardan İstanbul'a protesto telgrafları yağmaya başladı.[67] Makedonya'da Cemiyet aleyhtarı gruplaşmalar başladığı haberleri İstanbul'da telâşa yol açtı. Cemiyet böyle bir muhalefeti fazla dal budak salmadan yok etmeye kararlıydı. Bu nedenle, 31 Mayıs'ta Manastır'daki bir muhalif kuruluş, zora baş vurularak kapatıldı ve üyelerinden bazıları tevkif edildi. Bu davranışın resmî gerekçesi derneğin gericiler tarafından kurulmuş olduğu ve son Arnavut ayaklanmasını desteklediği idi.[68]

Öte yandan, 9 Haziran'da *Sedayı Millet*'in başyazarı Ahmet Samim'in öldürülmesi olayı hükûmete muhalefeti karalamak için yeni bir fırsat yaratıyordu. Bu olayla Hasan Fehmi'nin öldürülmesi arasındaki benzerlik dikkati çekecek kadar fazlaydı.[69] Hüseyin Cahit,

65 Mebusan Meclisi'nin 81 ci oturumu, 30 Nisan 1910, **Takvim-i Vekayi**, cilt VIII, s. 1403 ve sonrası; «Buhran-ı Vükelâ?», **Tanin**, 1 Mayıs 1910; «Chronique parlementaire», **Stamboul**, 2 ve 3 Mayıs 1910.

66 Mebusan Meclisi'nin 4 Mayıs 1910 tarihli 82 ci oturumu, **Takvim-i Vekayi**, cilt VIII, s. 1461 ve sonrası; **Tanin** ve **Stamboul**, 5 Mayıs 1910.

67 Tunaya, **Partiler**, s. 301.

68 Lowther'den Grey'e İstanbul, 7 Haziran 1910 tarih ve «gizli» 366 sayılı yazıya ek olarak Konsolos yardımcısı Geary'den Lowther'e Manastır, 2 Haziran 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/20903).

69 Bkz. **Tanin**, 10 Haziran 1910 ve aynı tarihli İstanbul basını; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt I, s. 322; H. C. Yalçın, «Siyasi bir Cinayete Kurban Giden

Bahçekapı cinayeti, geçen yıl köprü üzerinde işlenen cinayete çok benziyor. Bu olayın kamu oyunu İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine döndürmek için kullanılması ve yobazların bu olaydan yararlanıp Yıldız'daki askerleri ayaklandırmaya kalkışmaları daha unutulmadı. Buna benzer bir olayın tekrarı karşısında, bu yeni cinayetin de önceden hazırlandığından ve İttihatçı fırka aleyhine tepki yaratmak amacını güttüğünden şüphelenmemek mümkün değil.[70]

diyordu. Muhalefet ise Cemiyet'i bu cinayeti hazırlamakla suçluyor ve Ahmet Samim tarafından Şevket Bey adında birine yazıldığı iddia edilen ve kurbanın Cemiyet tarafından tehdit edildiğini ortaya koyan bir mektup basında yayınlanıyordu.[71]

Artık, 31 Mart'tan alman ders biraz zor da olsa iyice öğrenilmişti. Bu kez hükûmet işi sağlama bağlamaya kararlıydı. Rejim aleyhtarları hemen tevkif edildiler ve Temmuz ayı başında gerici bir komplo hazırlığının izinde olduklarını açıklayan ilgili makamlar 19 Temmuz'da Sinop mebusu Dr. Rıza Nur'u tevkif ettiler.[72] Bir gün sonra da komplonun hikâyesi ayrıntılı olarak basında yayınlanıyor; tertibin arkasındaki gizli kuruluş ve örgütü uzun uzun anlatılıyordu. Kuruluşun dörder kişilik hücrelerden meydana geldiği söylenmekteydi: Başkan, kâtip ve iki üye. Merkez komitesi ise, bir muhasip,

Gazeteci Ahmet Samim», **Yakın Tarihimiz,** cilt I, s. 108; Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Temmuz 1910 tarih ve «gizli» 379 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1011/21934).

70 **Tanin,** 11 Haziran 1910; Lowther, Cemiyet'in tarafını tutmaksızın, gerek bu cinayetle, gerekse Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle Cemiyet'in hiç bir ilgisi olmadığını ortaya koymaktadır. Bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Temmuz 1910 tarih ve «gizli» 379 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1011/21934).

71 Ahmet Samim'in mektubu, Lowther'den Grey'e Tarabya, 14 Temmuz 1910 tarih ve «gizli» 379 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1011/21934); Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 322.

72 İsmail Hakkı, «Bir Mebusun Tevkifi», **Tanin,** 20 Temmuz 1910, Lowther'den Grey'e Tarabya, 13 Temmuz 1910 tarih ve «gizli» 481 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/25840); Tunaya, **Partiler,** s. 295-6; B. Lewis, **Emergence,** s. 215.

bir bağış toplayıcısı, bir fedai ve iki üyeden kuruluydu. Kuruluşun amacı, belirli kabine üyeleriyle bazı mebusları öldürerek bir ayaklanmaya zemin hazırlamaktı. İktidarı ele geçirdiklerinde Meclisi dağıtacak, yeniden seçimlere gidecek, sıkıyönetime son verecek ve eski rejimin emekliye ayrılmış devlet memurlarını yeniden işbaşına getireceklerdi. Hareketin merkezi Paris'teydi ve burada *Osmanlı Islahatı Esasiye Fırkası* ya da *Le Parti Radical Ottoman* adı altında çalışmalarını sürdürmekteydi. Başkanı eski Stokholm Büyükelçisi Şerif Paşa idi.[73] Binbaşı Tyrell, Mahmut Şevket Paşa'ya bu komplonun önemli olup olmadığını sorduğunda, «Hayır, ama önü alınmasaydı önemli olabilirdi,»[74] cevabını almıştı.

Mahmut Şevket Paşa'nın bu sözleri komplonun niteliğini açıkça ortaya koymaktadır: Bu komplo, muhalefetin bir tehlike haline gelmeden ezilmesi için bir vesile olmuştu. Tevkif edilenlerin duruşmalarının ardından pek bir şey çıkmaması bu görüşü doğrulamaktadır. Harp Divanı sonunda delil yetersizliği yüzünden tutukluları serbest bırakmak zorunda kalmıştır.[75] Bu siyaset oyununun kısa vadeli etkisi, muhalefet arasında bir çözülme ve kargaşalık yaratmak olmuştur. Ancak, yan tesirleri çok daha önemlidir. Muhalefet, parlamenter ve kanunî metodların gözüpek bir iktidar karşısında işlemediğini öğrenmiştir.

Mahmut Şevket Paşa muhalefetle uğraşırken Cemiyet de

73 **Tanin,** 10 ve 20 Temmuz 1910; **Le Jeune Turc,** 20 Temmuz 1910, Lowther'den Grey'e, «gizli» 500 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/26783); Tunaya, **Partiler,** s. 285-94; Şerif Paşa'nın bu komplo suçlamasını reddi için bkz. Şerif Paşa'dan Grey'e Paris, 25 Temmuz 1910 tarihli mektup (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/25710).

74 Lowther'den Grey'e İstanbul, 25 Temmuz 1910 tarih ve «gizli» 507 sayılı yazıya ek olarak Tyrell'den Lowther'e İstanbul, 21 Temmuz 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/27811).

75 Dr. Rıza Nur, **Cemiyeti Hafiye** (Dersaadet, 1330), zikreden: Tunaya, **Partiler,** s. 288; Lowther'den Grey'e İstanbul, 25 Ekim 1910 tarih ve «gizli» 773 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1010/39486); «Gizli cemiyetin faaliyetlerini incelemek amacıyle kurulan komisyonun raporu» başlıklı gazete kupürü, Lowther'den Grey'e Tarabya, 24 Ağustos 1910 tarih ve «gizli» 605 sayılı yazının eki (İng. Dışişleri Bak kayıt no. 371/1010/31388).

güttüğü siyaseti yeniden gözden geçirmekte ve gücünü artırmak için yollar aramaktaydı. İhtilâlin ikinci yıldönümü vesilesiyle o yılki olaylar gözden geçirildi ve benimsenecek yeni siyaset açıklandı.[76] Cemiyet, «Millete Beyanname» sinde çeşitli unsurları bir araya getirmek için baş vurduğu metodların meşrutiyet idaresinin ilk iki yılı içerisinde başarısızlığa uğradığını itiraf ediyordu. Bunun nedeni, aşırı şevk ve gayret göstermiş olmasıydı. Artık, ırksal toplulukların Osmanlıcılığa karşı olduklarını kabule ediyor ve bundan böyle diledikleri gibi davranabileceklerini açıklıyordu. Cemiyet, birlik ve bütünlüğü sağlamak için başka bir yola baş vurmak niyetindeydi. Var gücüyle İmparatorluğu maddî yönden geliştirmeye çalışacak, eğitime daha fazla önem verecek, bütün unsurları bir çıkar ortaklığı çevresinde birleştirmeye uğraşacaktı.[76]

İdarî mekanizma konusunda güdülen siyasette bir değişiklik yapılmıyordu. Beyanname, Babıâli'yi asker göndermeyen ve vergi ödemeyen bölgelerden asker ve vergi almaya, halkın elindeki silâhları toplayarak eşkıyalığın önüne geçmeye, gerek siyasal, gerekse başka amaçlar güden çeteleri dağıtmaya çağırıyor ve şöyle son buluyordu:

> Asker ve para temini bir milletin egemenliğinin, millî güvenliğinin ve devlet idaresinin temelini teşkil eder. Vergi vermeyen ve askere gitmeyen, vatanı için hiç bir şey yapmamış demektir... Egemenlik siyasal ve kutsal bir haktır; ne babadan oğula kalır, ne de bağışlanır. Ancak lâyık olanlar ona sahip olur.[76]

Müslüman olmayan unsurlara karşı takınılan ılımlı tavır, onların Cemiyete karşı muhalefetlerini kırmak içindi. Talât, Cavit ve Halil beylerin 1909 Ağustos'unda çıktıkları Makedonya gezisi, hoşnutsuzlukları gittikçe artan İttihatçı kuruluşlar arasında bir yakınlaşma sağlamak amacını güdüyordu. Talât Bey'in Selânik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin «gizli mec-

[76] «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Millete Beyannamesi», **Tanin**, 27 Temmuz 1910.

lis» inde yaptığı söylenilen konuşmaya da bu açıdan bakmamız gerekir.[77] Talât, moralleri bozulmuş İttihatçıların kendilerine olan güvenlerini artırmak için sert deyimler kullanmakta ve Cemiyet'in İstanbul'da ne kadar güclü olduğunu söylerken durumu bile bile abartmaktaydı. «Şu anda iktidarın dizginlerini ele geçirmiş bulunuyoruz... ve kabine Cemiyet'in avucu içinde...» ya da «Mebusan Meclisinde çoğunluğu bizler meydana getiriyoruz; Mecliste bize karşı girişilen bütün muhalefet hareketleri yenilgiye uğradı» gibi sözleri doğrulayacak tek bir olay, ne geçmişte, ne de o gün için, yoktu. Bu iddialardan hemen sonra Talât kendi kendini yalanlamaktaydı: «Cavit Bey, ben ve diğer üyeler, bazı konularda ümit ettiğimiz başarıyı sağlayamıyoruz.»[77]

Cemiyet'in Makedonya'daki kuruluşları arasında bir birlik sağlamak ve 1910 kongresinde Cemiyet'le Fırka arasındaki ayrılıkları ortadan kaldırmak çabaları, İttihat ve Terakki'nin çökmekte olduğuna işaret eden olaylardır.[78] Bu çabalar pek başarılı sonuçlar vermemiş, durum gittikçe kötüleşmeye devam etmiştir. Sıkıyönetime rağmen, *Turkia: Journal Démocrate* adlı bir Selânik gazetesinde «İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Çöküşünün Nedenleri» adlı bir makale yayınlanmıştır.[79] Aralık ayı içinde Edirne'deki İngiliz konsolosu İkinci Ordu'nun küçük rütbeli subayları arasında, Üçüncü Ordu'da başlayan bir muhalefet akımının yayılmakta olduğunu bildirmektedir. Bu hareket, Cemiyet aleyhtarı olup, orduda tayinlere siyasetin karışmasından, Almanya'dan borç alarak Fransa ve

77 Konsolos yardımcısı Geary'den Lowther'e, Manastır, 28 Ağustos 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2358), **British Documents on the Origins of the War, 1898-1914,** cilt XI/I, s. 207-9. Bu gizli konuşmadan söz eden Türkçe kaynak bulamadım (Yazarın notu).

78 1910 Kongresinde alınan kararlar, **Tanin,** 19 Kasım 1910; Tunaya, **Partiler,** s. 191; Fransızcaya çevirisi için bkz., Marlingden Grey'e Tarabya, 22 Kasım 1910 tarih ve «gizli» 844 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1017/43063).

79 **Turkia: Journal Démocrate,** 19 Kasım 1910, Marling'den Grey'e Tarabya, 22 Kasım 1910 tarih ve «gizli» 844 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1017/43063).

İngiltere'nin dostluğunu kaybetmesinden ve güttüğü kısıtlama politikasından ötürü hükûmeti eleştirmekteydi.[80]

Bir yandan Babıâli'nin Arnavutluk, Makedonya, ve Yemen'de güttüğü baskı siyasetinin başarısızlığa uğraması, öte yandan Cemiyet'in Mahmut Şevket Paşa'ya söz geçirememesi, muhalefeti daha da kamçıladı.[81] 1911 başlarında altı ay önce sindirilen muhalefet bu kez Hizb-i Cedid adıyle ortaya çıkıyordu.[82] Ahali Fırkası gibi, bu parti de İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki muhalifler tarafından kurulmuştu ve başında Miralay Sadık ve Abdülaziz Mecdi Bey'ler bulunuyordu.[83] Yine Ahali Fırkası gibi, tutucu ve gelenekçi nitelikte olup, İttihatçıların toplumsal ve siyasal fikirlerine şiddetle karşıydı. Ocak sonlarında başkentteki politik atmosferi *Nationale Zeitung*'un İstanbul muhabiri şöyle anlatmaktaydı:

Etrafta, Meclisin dağılmasının an meselesi olduğuna dair söylentiler dolaşıyor. Jön Türkler'in Arabistan'daki ayaklanma ve Arnavutluk ve Makedonya'daki kritik durum karşısında Harbiye Nazırının diktatörlüğünü kabul edecekleri, Hakkı Paşa'nın devrileceği ve yeni kabineyi Mahmut Şevket Paşa'nın kuracağı bile söyleniyor.[84]

Durum, bu söylentilerde belirtildiği kadar ciddî olmamakla birlikte, gene de, muhalefeti yatıştırmak için Cemiyet'in

80 Marling'den Grey'e İstanbul, 3 Ocak 1911 tarih ve «gizli» 3 sayılı yazıya ek olarak Konsolos Samson'dan Marling'e Edirne, 2 Aralık 1910 tarihli yazı ve Tyrell'in Marling'e yazısı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1242/8371); bu hareketin arkasındaki adam, Miralay Sadık, sözde sarhoşluk suçuyla tutuklanmıştı. Ancak, İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi üyelerinden Eyüp Sabri'nin kefaleti üzerine serbest bırakılmıştı (Tunaya, **Partiler,** s. 191). Bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 3 Ocak 1910 tarih ve «gizli» 71 sayılı yazıya ek olarak, Samson'dan Lowther'e Edirne, 26 Aralık 1910 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1242/4280).

81 Hükûmetin Arnavutluk, Makedonya ve Yemen politikaları için bkz. Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt I, s. 318-22 ve cilt II/I, s. 35-53.

82 **Tanin,** 9 Ocak 1911; Tunaya, **Partiler,** s. 186-8; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 55; B. Lewis, **Emergence,** s. 215-16.

83 Tunaya, **Partiler,** s. 186, B. Lewis, **Emergence.**

84 **Nationale Zeitung,** 22 Ocak 1911, zikreden: **Times,** 23 Ocak 1911.

Talât'ı feda etmesi gerekmişti. Cemiyet'in temel taşlarından biri olan Talât Dahiliye Nazırı olarak, eyaletlerde güdülen «sert» politikadan sorumluydu. 10 Şubat'ta görevinden istifa etti ve yerine daha yumuşak başlı bilinen Halil Bey getirildi.[85] Halil Bey'in tayininden hemen sonra Cemiyet siyasetinde bazı değişiklikler yaptı. Eyaletlere ve müslüman olmayan unsurlara merkeziyetçilik kuralının uygulanmasından sessizce vaz geçiliyor, kapitülasyonlara eskisi kadar şiddetle karşı koyulmuyordu. Bu değişiklikler, eyalet valilerine gönderilen bir sirkülerde açıklanmaktaydı. Halil Bey bu sirkülerde Babıâli'nin başlıca siyasetinin Osmanlıların hürriyet ve adaletten eşit şartlarla yararlanmaları olduğunu söylüyor, amaç, «sınırlar içindeki birlik ve bütünlüğü sağlamak ve bu yoldan devletin en büyük yarası olan milliyetler arası geçimsizliği ortadan kaldırmaktır,» diyordu. Valilerin yabancılara karşı misafir muamelesi göstermeleri ve kapitülasyonlara uygun davranmaları isteniyordu.[86] Öte yandan Talât, bütün davranışlarıyle dikkati üzerine çektiği faal makamından alınıp disiplin ve anlaşmayı sağlamak göreviyle İttihat ve Terakki Fırkası grup başkanlığına getirilmişti.[87]

Cemiyet Talât'ın istifasından sonra inisiyatifi muhalefetin elinden almak için çok çalıştı. Bundan sonraki dönemde Mahmut Şevket Paşa en önemli kişi olmakta devam ettiyse de Cemiyet'in durumu artık eskisi gibi sağlam değildi. Başkumandan ara sıra Cemiyet'i tutar gibi görünse de çoğu zaman

85 «Talât Beyin İstifası», **Tanin,** 11 Şubat 1911; **Stamboul,** 11 Şubat 1911; «X», «Les Courants Politiques» şöyle yazmaktaydı: «... Komite zaman zaman şahıslar hakkında taviz verse de, ne otoritesinden bir şey kaybediyor, ne de siyasetinde bir değişiklik yapıyordu.», **Revue du Monde Musulman,** cilt XXI, (1912), s. 195.

86 Sirkülerin İngilizceye çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 20 Ocak 1911 tarih ve «gizli» 131 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1244/7134).

87 **Tanin,** 22 Şubat 1911; **Stamboul,** 22 Şubat 1911; Başkan: Talât (Edirne), Başkan Yardımcıları: Seyit Bey (İzmir), Münir Bey (Çorum), Ali Cenani Bey (Halep), Mansur Paşa (Bingazi), Sayman: Galip Efendi (Karesi).

kararsız davranmaktaydı.[88] Bu yüzden Cemiyet'in eli kolu bağlanmıştı. Gerek ordu, gerekse halkın çok sevdiğine inandığı Mahmut Şevket Paşa'ya ne karşı çıkabiliyor, ne de onsuz bir şey yapmayı göze alabiliyordu.[89] Cemiyet, muhalefeti çelmelemek için liderleri Miralay Sadık Bey'i başkentten uzak bir yere tayin ettirmeyi tasarlamıştı. Mahmut Şevket Paşa bu isteği reddetti.[90] Bunun üzerine İttihatçılar muhalefetle uzlaşmayı denemek kararı aldı. 20 Nisan'da Talât, Miralay Sadık'la görüşmeye gitti. Saatlerce süren bu görüşmeden de bir şey çıkmadı. Sadık, İttihatçıları dinsizlik, masonluk, siyonistlikle, çıkarcılıkla suçluyor, bir anlaşmaya varmak için her şeyden önce Cemiyet'in kabineden ve Meclis'ten çekilmesini şart koşuyordu.[91]

Muhalefetle uzlaşmak çabası da başarısızlığa uğrayınca, bazı İttihatçılar yeni bir plân hazırlamaya giriştiler. Cemiyet muhaliflerin karşısına iki şıkla çıkacak ve ikisinden birini seçmesini isteyecekti. Ya İttihatçıların eski programını olduğu gibi kabul eder, ya da iktidara geçer, yeni bir kabine kurar ve bütün sorumluluğu yüklenirlerdi. Eğer ikinci şıkkı seçerlerse, kendi tarafını tutacak en az 50 mebus olduğunu düşünen Cemiyet, «İttihat ve Terakki» adını muhafaza ederek muhalefete geçecekti.[92] Ancak, muhalefeti yatıştırmak istemekle birlikte, iktidarı her ne bahasına olursa olsun elinde tutmaya niyetli olan diğer İttihatçılar bu teklifi aşırı bir tutum olduğu gerekçesiyle reddettiler.[93] Bu tartışmalar sonunda hazırlanan yeni on maddelik program 23 Nisan 1911'de basında yayınlandı.[94] Programda, gelecek İttihat ve Terakki

88 Cavit'in Hatıraları, **Tanin,** 28 Eylül 1943, ayrıca, 20, 21 ve 22 Eylül 1943.

89 Cavit, **Tanin,** 5 Ekim 1943.

90 Cavit, **Tanin,** 27 Eylül 1943; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I. s. 55.

91 Cavit, **Tanin,** 28 Eylül 1943.

92 Cavit, **Tanin,** 29 Eylül 1943.

93 Cavit, **Tanin,** 28 Eylül 1943.

94 **Tanin,** 23 Nisan 1911; **Stamboul,** 24 Nisan 1911; Tunaya, **Partiler,** s. 186; B. Lewis, **Emergence,** s. 216.

Kongresine kadar onaylanması şartıyle, muhalefetin bütün isteklerinin kabul edildiği açıklanıyordu.

İncelenmesini kolaylaştırmak bakımından muhalefeti iki temel gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, eski kuruluşlara ve değerlere sadık, geleneklere bağlı, dinbar gruptu ve liderleri Melâmî tarikatından Miralay Sadık'tı.[95] Yeni programın 6, 7 ve 9 cu maddeleri bu grubun isteklerini yerine getirmekteydi. 6 cı maddede «dinsel ve ulusal ahlâk kuralları muhafaza edilmekle birlikte, Osmanlı İmparatorluğunun geliştirilmesi amacıyle batı uygarlığının yenilik ve yaratıcılığından yararlanılacağı» öne sürülüyordu. 7 ci madde «tarihsel Osmanlı geleneklerinin Anayasa çerçevesi içinde devamının sağlanması ve korunmasını» istemekteydi. 9 cu madde «halifelik ve padişahlık müesseselerinin kutsal haklarının pekiştirilmesi» için Anayasada bazı değişiklikler yapılmasını öngörüyordu.[96]

İkinci grubu meydana getirenlerin çoğu, kişisel çıkarlar peşinde olanlardı. Bunlar ihtilâlden sonra işlerinden olmuş devlet memurları ya da bazı mevkilere göz koyarak Cemiyet'e girmiş, ama bu emellerine kavuşamamış hırslı kişilerdi. Hüseyin Cahit yazılarında bu gruba lâyık olduğu değeri vermektedir.[97] Programın geri kalan yedi maddesi de bu grubu yatıştırmak amacıyle hazırlanmıştı. 1 ci madde, mebusların imtiyaz ve benzeri çıkarlar peşinde koşmamalarını, 2 ci madde, mebusların gelecekte devlet memuriyetlerini kabul etmemelrini istemekteydi. 3 cü maddede hiç bir mebusun partisinin

95 «Situation en Turquie», İstanbul, 13, 30 Nisan 1911; Osmanlı Adliye Nezareti Adli Müşaviri Kont Ostrorog'un görevinden istifa ettikten hemen sonra yazdığı ve özel olarak Sir Eyre Crowe'a gönderdiği muhtıra; bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1247/25257. Sadık Bey'in dinsel geçmişi konusunda ayrıca bkz. Ali Canip Yöntem, «Hizb-i Cedid». **Yakın Tarihimiz,** cilt II, s. 353-4; Rıza Nur, **Hürriyet,** s. 18 ve sonrası; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/IV, s. 235.

96 B. Lewis, **Emergence,** s. 216.

97 **Tanin,** 24 Nisan 1911 ve H. C. Yalçın, «Bizde İlk Hizipleşme», **Yakın Tarihimiz,** cilt II, s. 153-4.

Meclis üyelerinden üçte ikisinin onayını almadan nazır olamayacağı açıklanıyordu. 4 cü madde kanunlara saygı gösterilmesi ve kebine üyelerinin sorumluluklarını benimsemeleri isteniyor, 5 ci maddede Cemiyet'in Osmanlılık adına çalışacağı, 8 ci maddede devlet memurlarının tayin ve işten çıkarılmalarının kurallara bağlanması ve 10 cu maddede de gizli cemiyetlerin kurulmalarının ve faaliyet göstermelerinin önüne geçilmesi gerektiği söyleniyordu.[98]

Yakın zamana kadar Babıâli'de Adlî Danışmanlık yapmış olan Kont Ostrorog, bu siyasal zıtlığın iki ayrı devlet görüşünün karşı karşıya gelmesi sonucu ortaya çıktığı kanısındaydı. Bir yanda,

başında parti çatışmalarından uzak, sorumluluk yüklenmeyen bir hükümdar bulunan ve aklın, tecrübenin ışığı altında halkı ilgilendiren sorunları özgürce tartışabilen parlamento üyelerince hazırlanan kanunlarla yönetilen bir meşrutî imparatorluk, Bluntschli'nin «RECHTSSTAAT»ı,

vardı. Öte yanda ise,

Muhalefet grubundaki tutucu müslümanlarca benimsenen ve aşırı, fakat mantıklı bir ideal olan Maverdi ya da İbni Haldun'un Dâr-ül-İslâm ilkesi,[99]

yer almıştı.

Kont Ostrorog Cemiyet'le muhalefet arasındaki bu ideoloji ayrılığının ardında ekonomik nedenler yattığını farketmişti. İttihatçılar sadece çağdaş, meşrutî, merkezî bir devlet kurmak istemekle kalmıyor, devlet tekeli sistemini savunuyorlardı. Cavit Bey ve takımı, özellikle tütünün devletçe işletilmesi konusu üzerinde ısrarla durmaktaydılar. Bunun sonucu olarak da,

98 **Tanin**, 23 Nisan 1911.
99 Ostrorog, «Situation en Turquie».

devletin sigara paketlerinin üzerine birer bandrol yapıştırıp vergi alması şartıyle, tütün imalâtını ve satışını serbest bırakmasını, tercih ettiği ya da çıkarı olduğu için savunanların[99]

baş düşmanı olmaktaydılar. Fransızlar'ın, kendi idareleri altında olan tütün rejimini Babıâli'nin devralması ihtimali karşısında nasıl telâşa düştüklerine daha önce değinmiştik.[99] Öte yandan, elli yılı aşkın bir süreden beri İmparatorluk içinde Fransızlar'ca işletilen kuruluşların bulunması Fransa'ya bağlı bir Osmanlı takımının oluşmasına yol açmıştı. Bu takım, en az Fransızlar kadar bu kuruluşların ve dolayısıyle kendi çıkarlarının devamını istemekteydi. Böylece, 1910'da Fransa'dan borç alamadığı için Cavit'e yapılan saldırıların nedeni de ortaya çıkmaktadır. Aslında, ekonomik bir temele dayanan bu sürtüşme, genellikle dinsel bir sorun haline getiriliyor, bu arada Cemiyet'in, çoğunluğu musevi olan Selânik şehriyle yakın ilişkisinden de yararlanılıyordu.[100]

Yeni program, kısa bir süre için de olsa muhalifleri susturmuştu. Programın ve verilen tavizlerin yıllık kongrede reddedilmesi ihtimali olsa bile şimdilik bulutlar dağılmış, fırtına, geçici olarak da olsa atlatılmıştı. 27 Nisan'da Hakkı Paşa 45'e karşı 145 güvenoyu alıyordu.[101] Birkaç gün sonra da Cemiyet'in uzun süreden beri başkentten uzaklaştırmaya uğraştığı Miralay Sadık Bey Selâniğe tayin ediliyordu.[102]

Ama bütün bunlar yüzeyde kalan olaylardı; aslında, Cemiyet'in durumunda önemli bir düzelme kaydedilmemişti. Dizginler hâlâ Mahmut Şevket Paşa'nın elindeydi ve 13 Mart'ta sıkıyönetimin süresiz olarak uzatılmasıyle onun hâkimiyeti de süresiz uzamış oluyordu.[103] Kabine'deki iki İttihatçının, Cavit

100 Ostrorog, «Situation en Turquie» ve Fitzmaurice'den Tyrell'e tarihsiz (Londra'da alınış tarihi 9 Mart 1911) yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/79, **Grey Belgeleri**).

101 **Tanin** ve **Yeni İkdam**, 28 Nisan 1911.

102 Cavit, **Tanin**, 5 Ekim 1943; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 55.

103 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 15 Mart 1911 tarih ve «gizli» 171 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1246/10018).

ve Babanzade İsmail Bey'lerin, durumları hiç sağlam değildi. İkisi de 8 Mayıs'ta istifalarını verdiler.[104] Onların yerlerine getirilen Nail Bey ve Abdurrahman Efendi ise, Cemiyet'in yeni programın 2 ci maddesini uyguladığını ispat edercesine Âyan Meclisi üyeleri arasından seçilmişlerdi. Öte yandan, Cemiyet içinde anlaşmazlıklar devam ettiğinden Talât parti başkanlığı görevinden ayrılıyor, yerine İzmir mebusu Seyit Bey getiriliyordu.[105] 18 Mayıs'ta ise Harp Divanı, *Tanin* gazetesini kapatma kararı alarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne son darbeyi indiriyordu.[106]

Muhalefet, durumdan yararlanarak Cemiyet üzerindeki baskısını artırdı. Selânik'te bulunan Miralay Sadık bir bildiri yayınlayarak bütün İttihatçıları, Cemiyet'i din ve ırk farkı gözetmeksizin tüm Osmanlıları bünyesine alacak millî bir kuruluş haline getirmeye çağırıyor, askerlere ise siyasete karışmamayı ve politikacıların elinde oyuncak olmamayı salık veriyordu. Bildiri, Miralay Sadık Bey'in ordudan istifa etmek niyetini açıklamasıyle son buluyordu.[107] Meclis'in 4 Haziran'da tatile girmesiyle politik sorunlar biraz olsun önemlerini yitirdiler. Ancak, Cemiyet üzerindeki baskı devam ediyordu.[108] Sadık Bey'in Makedonya'daki faaliyetleri olumlu sonuçlar vermekteydi. 4 Temmuz'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Mitroviça kolu Cemiyet'ten ayrıldığını açıkladı.[109] Ağustos'ta

104 **Tanin,** 9 Mayıs 1911; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 57.

105 **Tanin,** 15 Mayıs 1911, ve «Les Unionistes à Beicos» (Beykoz), **Stamboul,** 15 Mayıs 1911.

106 Cavit, **Tanin,** 10 ve 11 Ekim 1943. **Senin,** 19 Mayıs 1911, **Stamboul,** 19 Mayıs 1911. Sıkıyönetim yetkililerinin bu davranışlarının sembolik olması gerekir, çünkü kapatılan gazetenin **Senin** adı altında çıkmasına göz yummuşlardır. Eylül başında **Tanin**'e yeniden çıkma izni verilmiştir

107 **Yeni İkdam,** 21 Mayıs 1911. Manifesto 19 Mayıs 1911 tarihini taşımaktaydı.

108 Lowther'den Grey'e Tarabya, 13 Haziran 1911 tarih ve «gizli» 4 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1250/23772).

109 Marling'den Grey'e İstanbul, 9 Temmuz 1911 tarih ve «gizli» 497 sayılı yazıya ek olarak Konsolos yardımcısı Hough'dan (Selânik'te) Lamb'a Üsküp, 4 Temmuz 1911 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1250/27808).

Harbiye Nazırı Rıfat Paşa'nın Paris'e büyükelçi tayin edilmesiyle İttihatçıların nüfuzu iyiden iyiye azalmış oluyordu. *Senin* gazetesi çekilme sırasının Hakkı Paşa'ya geldiğini yazmaktaydı.[110] Bu siyasal atmosfer devam etse ve Eylül sonunda İtalya Osmanlılara savaş açmamış olsaydı, Cemiyet'in ortadan silinip yok olacağı muhakkaktı. Savaş, İmparatorluk için ne kadar yıpratıcı olursa olsun, İttihat ve Terakki Cemiyeti için gizliden gizliye sevinilecek bir olay, yeniden canlanmak için ele geçmez bir fırsattı.

110 **The Times**, 14 Ağustos 1911.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN GERİLEMESİ, ÇÖKÜŞÜ VE YENİDEN CANLANMASI

İtalya 29 Eylül 1911'de Osmanlı İmparatorluğuna savaş açtı. 28 Eylül tarihli ültimatomda İtalyan hükûmetinin Trablus'ta İtalya'nın çıkarları ile ilgili konularda Babıâli'nin davranışını tatmin edici bulmadığı ve buradaki İtalyan uyruklu vatandaşların hayatlarının tehlikede olduğu gerekçesiyle bu eyaleti işgal etme kararma vardığı bildiriliyordu. Babıâli'ye, işgal kuvvetlerine karşı direnme gösterilmemesi ve Trablus'taki Osmanlı makamlarına gereken talimatın verilmesi söyleniyordu. İtalya'nın öne sürdüğü şartları kabul etmek için Türk hükûmetine 24 saat mühlet tanınmaktaydı. Aksi halde savaş açılacaktı.[1]

Ültimatomun kendisi o kadar hayretle karşılanmadıysa da vâdesi Hakkı Paşa'yı hayli şaşırttı ve 24 saat gibi kısa bir süre içinde cevap verme zorunluluğu kabinede büyük bir te-

1 Ültimatom'un metni için bkz. Rodd'dan Grey'e Roma, 28 Eylül 1911 tarih ve «gizli telgraf» 67 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/38003); Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 93-5; Sinyor de Martino'nun Sadrâzama gönderdiği Tarabya, 29 Eylül 1911 tarihli savaş ilânının metni için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 29 Eylül 1911 tarih ve «gizli» 663 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38771). Ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 28 Eylül 1911 tarihli yazı, **British Documents on the Origins of War, 1898-1914,** cilt XI/I, s. 282-3; Ward ve Gooch, **The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919,** cilt III, s. 454-6; A. Mendelssohn-Bartholdy, I. Lepsius ve F. Thimme, **Die grosse Politik der enropaeischen Kabinette, 1817-1914,** cilt 30/1 (Berlin, 1926), s. 61-3; Jagow'dan Bethmann Hollweg'e, 28 Eylül 1911 tarihli yazı.

lâşa yol açtı.[2] Türkler bir süredir İtalyanlar'ın Kuzey Afrika'daki bu eyalet üzerine plânlar kurduklarını biliyorlardı. Sekiz ay kadar önce Hüseyin Cahit, *Tanin*'de çıkan bir yazısında Trablus'ta Osmanlı egemenliğinin iflâs ettiğini söylüyor ve Türkler bu eyaleti dolaysız olarak savunamadıklarına göre, «fazla olgun bir meyva gibi kendi ağırlığıyla düşüverecek,» diyordu.[3] Kısa bir süre sonra da İttihatçıların dış siyaset konusundaki akıl hocaları Babanzade İsmail Hakkı, İtalyanlar'ın Trablus'a kendi malları gözüyle baktıklarını ve burada Amerikalılar'a bazı imtiyazlar verileceği konusundaki söylentilerden telâşa düşüp silâha sarılmalarının bir an meselesi olduğunu söylemişti.[4] Temmuz sonlarında İtalya'nın İstanbul büyükelçisi ve Trablus başkonsolosunu değiştirmesi, «Roma'da, İtalya'nın Türkiye'ye karşı güttüğü siyasette bir değişiklik olarak yorumlanmıştı.»[5] Bu diplomatik yer değiştirmelerin ne anlama geldiğini İstanbul'dakiler de biliyorlardı. 6 Sylül tarihli *Tanin* gazetesinin yorumu kesindi: «İtalyanlar,» diyordu *Tanin*, «Trablus'a 'vaadedilmiş belde' gözüyle bakıyorlar... Bize kendimizi savunma hakkı bir yana, onlara soru sorma hakkı bile tanımıyorlar. Bu eyaletin geleceği üzerinde bir söz söyleme yetkisini elimizden almak niyetindeler.»[6] Üç hafta sonra verilen İtalyan ültimatomu bu yorumun ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

Durumu ne kadar zayıf ve ümitsiz olursa olsun, hiç bir Türk kabinesi Trablus'u sessiz sedasız düşmana terkedip, gene de iktidarda kalmayı düşünemezdi. Hüseyin Hilmi Paşa İngiliz Büyükelçisine, «zaten fazlasıyle Osmanlı olmakla ve İmparatorluk içindeki diğer ırkları, özellikle Araplar'ı ihmal etmekle suçlanan hükûmet, bir Arap eyaletini bir hıristiyan

2 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt II (1940), s. 212.
3 **Tanin**, 21 Ocak 1911.
4 **Tanin**, 17 Şubat 1911; Kuran, **Osmanlı**, s. 541-2.
5 Rodd'dan Grey'e Roma, 31 Temmuz 1911 tarih ve «gizli» 117 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/30691).
6 **Tanin**, 6 Eylül 1911.

devlete bırakmayı aklından bile geçiremez. Böyle bir hareket İmparatorluk içindeki Arap eyaletlerinin kitle halinde hükûmete karşı ayaklanmasına yol açar,»[7] diyordu. Ültimatomda öne sürülen kesin şartlar, özellikle cevap vermek için tanınan mühletin kısalığı, kabineyi çok güç bir seçim karşısında bıraktı. Ya kabul edecek ya da savaşacaktı, ve Babıâli her ikisini de yapamayacağını biliyordu.

Bu yüzden, geri kalan tek yolu seçti ve «Osmanlı büyükelçilerine telgraflar, büyük Avrupa devletlerine diplomatik notalar yağdırmaya başladı.»[8] İtalya'ya gönderdiği cevap zaman kazanmak amacım güttüğünden, en yumuşak dille yazılmıştı. Babıâli İtalyanlar'ın Trablus'u işgal isteklerini kesin olarak reddetmekle birlikte, eyaletteki çıkarlarının korunması için gerekli gördükleri garantiler konusunda görüşmelere başlamaya hazır olduğunu bildiriyordu. Ayrıca, İtalya'ya özel ekonomik imtiyazlar da teklif edilmekteydi. Öne sürülen biricik şart, İtalya'nın bu bölgede Osmanlı egemenliğini tanımasıydı. Eğer görüşmelere gidilseydi, Türkler'in daha da alttan alacakları anlaşılıyordu. Aradan bir ay geçmemişti ki, Sait Paşa Fransız Büyükelçisine, «Biz 'egemenlik' istemiştik... ama konferansta 'süzerenlik' üzerinde ısrar edilseydi, kabul edebilirdik,»[9] diyordu. Ancak, İtalya uzlaşmaya yanaşmamış ve ültimatomu uyarınca Osmanlı İmparatorluğuna savaş açmıştı.

Savaşın patlaması, iç siyasette hemen etkisini gösterdi. Yıllardır gücünü artırmakta olan İttihatçı-aleyhtarı muhalefet, Cemiyet'e yeni bir canlılıkla saldırmaya başladı. Hakkı Paşa durumdan kendisinin sorumlu olduğunu kabul ederek istifa-

7 Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 4 Aralık 1911 tarih ve «gizli» 893 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1259/49376).

8 Moukhtar Pacha, **La Turquie,** s. 136.

9 Bompard'dan de Selves'e Tarabya, 29 Ekim 1911 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XIV, no. 492, s. 722-5. Sait Paşa'nın İtalyanlar'ın Trablus'ta Padişaha tanıdıkları «ruhanî egemenliği» yeterli bulmaması önemlidir. Ayrıca bkz. Babıâli'nin İtalyan Büyükelçisine 29 Eylül 1911 tarihli cevabı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38347) ve Danişmend, **Kronoloji,** cilt IV, s. 384-6.

sını vermek zorunda kaldı.[10] Bu kritik durumda başa geçmeyi kabul edecek becerikli bir Sadrâzam bulmak hayli zor oldu. Kâmil Paşa'ya kabineyi kurması teklif edildiyse de, Sadrâzamlığı ancak Cemiyet'in siyasetten çekilmesi şartıyle kabul edeceğini söyledi.[11] Bunun üzerine, Padişah yine eski sadrâzamlardan Sait Paşa'ya baş vurdu ve Sait Paşa, 30 Eylül'de sekizinci kez Sadrâzam oldu.[12] Yeni Sadrâzam kabineyi kurmakta hayli güçlük çekti. Sonunda, kurduğu kabine «ruhsuz», «aşırı tutumdaki İttihatçılara sempati beslemedikleri bilinen kişilerden kurulu bir İş Kabinesi*»[13] oldu.

Savaşın partiler arası politika üzerindeki etkisi (özellikle, Hakkı Paşa'nın istifasından sonra) geçici ve tedirgin bir ateşkes dönemini başlatmak oldu. Bir süre için de olsa, vatanperverlik partizanlığın yerini almıştı. Cemiyet'in nüfuzu hızla azalmaktaydı, ama muhalefet bu durumdan yararlanacak halde değildi; dolayısıyle her iki taraf da dikkatlerini İtalyan saldırısına çevirdiler. İtalya, Almanya'nın müttefiki olduğundan, Osmanlı İmparatorluğunda İngiliz taraftarlığı yeniden canlanmıştı. *Tanin,* Osmanlı basınını İslâmcı duygular işle-

* İş kabineleri genellikle seçim önceleri ya da darbelerden sonra kurulan ve gündelik işleri gören (nötr) kabinelerdir. (Ç.N.)

10 **İkdam,** 30 Eylül 1911; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 109; Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi,** cilt II (1940), s. 214-27; Danişmend, **Kronoloji,** s. 386; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1776; Menteşe, **Cumhuriyet,** 21 ve 22 Ekim 1946; Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Ekim 1911 tarih ve «gilzli telgraf» 224 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38491).

11 Kâmil'in Lowther ve Fransız maslahatgüzarı Boppe'la konuşması için bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Ekim 1911 tarih ve «gizli telgraf» 224 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/38318) ve Boppe'dan de Selves'e Tarabya, 3 Ekim 1911 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XIV, no. 391, s. 580.

12 Sait Paşa'yı sadrâzam tayin eden Hat, **İkdam,** 1 Ekim 1911; ayrıca bkz. İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1082-3; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 109; Moukhtar Pacha, **La Turquie,** s. 139.

13 Kabinenin listesi, **İkdam** ve **Tanin,** 5 Ekim 1911; Y. H. Bayur, **Tarih,** ciltII/I, s. 109; Danişmend, **Kronoloji;** Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Ekim 1911 tarih ve «gizli telgraf» 224 sayılı ve Tarabya, 5 Ekim 1911 tarih ve «telgraf» 293 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1251/38318 ve 371/1252/39063).

mekten vaz geçmeye davet ediyor, bu gibi davranışların İngiltere, Fransa ve Rusya'nın çıkarlarıyle çatışacağını söylüyordu.[14] Daha önce Hüseyin Cahit, Alman Büyükelçiliğinin gazetesi *Osmanischer Lloyd*'u, İslâmcılığı Üçlü İttifak'a karşı bir silâh olarak kullanmaya teşebbüsle suçlamıştı. Alman gazetesinden, Osmanlıcılık ilkelerine ve siyasetine aykırı olan bu davranıştan vaz geçmesini istemişti.[15] Ve nihayet, 28 Eylül'de *Tanin*, eğer Almanya Türkiye yararına bir şey yapamayacaksa, Osmanlıların Üçlü İttifak'la bir anlaşmaya varabilecekleri açıklandı.[16] Bu nedenle, Sait Paşa görevine başladığı gün İngiltere'ye bir resmî tebliğ göndererek İngilizler'in Osmanlı - İtalyan çatışmasına müdahale etmelerini istedi.[17] Bu isteğe olumlu bir cevap alamayınca da yalnız İngiltere ile ya da Üçlü İttifak'la birleşmeyi teklif etti. Öne sürdüğü tek şart, İngiltere'nin İtalya'ya Osmanlı hükümdarının Trablus'taki egemenliğini kabul ettirmesiydi.[18] Bu teklifin ardından da bir şey çıkmadı. Türkiye'nin yalnız başına bırakılışı ve Avrupa'nın buna karşı tepkisi, ya da tepki göstermeyişi, Türkler tarafından Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meş-

14 Hüseyin Cahit, «İttihad-ı Terakki, İslâm ve Matbuat-ı Osmaniye», **Tanin,** 23 Eylül 1911.

15 **Tanin,** 28 Ağustos 1911. Hüseyin Cahit şöyle yazıyordu: «Padişah bütün Osmanlıların hükümdarı ve bütün Müslümanların halifesidir. Bu nedenle, müslümanların... gözlerini Halifeliğin merkezi İstanbul'a çevirmeleri tabiîdir. Ancak, bu dinsel, ahlâkî, duygusal bir bağdır ve politik çıkarlar uğruna suiistimal edilmesi, bizim fikir ve ilkelerimize tamamıyle aykırıdır.»

16 H. Cahit, «İttifak ve İtilâflar Karşısında Türkiye», **Tanin,** 28 Eylül 1911. Ne Cemiyet, ne Babıâli, Panislamizmin tehlikeli ağına düşmek niyetindeydiler. Daha önceleri, 1911 Şubatında, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Rus Başkonsolosuna şöyle demekteydi: «Gerek hükûmet, gerekse Selânik'teki Cemiyet, Panislamizm hareketini izlemek niyetinde değiller, çünkü, böyle bir politika gütmenin Rusya, İngiltere ve Fransa ile aralarında tehlikeli karışıklıklara yol açacağının çok iyi farkındalar...» Zikreden: Moukhtar Pacha, **La Turquie,** s. 100.

17 Sadrâzamın Tevfik Paşa'ya gönderdiği, 30 Eylül 1900 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/38364): Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 110 ve sonrası.

18 Türk Hariciye Nazırından İngiliz Hariciye Nezaretine, 31 Ekim 1911 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/48554); Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 175-83.

rutiyet rejimine karşı pek olumlu bir tavır takınmaması olarak yorumlanıyordu. Bu hayal kırıklığı Kâmil Paşa'nın sözlerinde açıkça belli olmaktadır:

Evimizde güven içinde oturuyorduk, kapılar, pencereler sonuna kadar açıktı... ve birden birisi içeri girip bir eyaletimizi çaldı. Hukuk nerde? Avrupa'nın verdiği söz nerde?[19]

Savaşın patlak vermesi, Selânik'te toplanan İttihat ve Terakki Cemiyeti üçüncü yıllık kongresiyle aynı günlere rastlamıştı. Çeşitli bölgelerden gelen delegeler 30 Eylül'de başlayan kongreye katılmak üzere Selânik'te toplanmışlardı. Savaştan ötürü olağan gündemden vaz geçildi ve kongre «Müdafaa-i Milliye Cemiyeti» adını aldı.[20] Bu kongrede tartışılacak belli başlı konunun, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki hizipleşme ve durumdan hoşnut olmayan üyelerin köktenci kanata 1911 Nisan'ında kabul ettirdikleri yeni program olduğuna yukarıda değinmiştik. Ancak, savaşın yarattığı heyecanlı atmosfer yüzünden bu soruna bir çözüm bulunamamış ve üstünkörü de olsa uzlaşmak zorunlu olmuştu. Kongreye bundan sonra hâkim olan hava, bu uzlaşmanın, «çatlakların üzerine kâğıt yapıştırmaktan ileri gitmediğini» ortaya koymaktadır.[21]

19 Boppe'dan de Selves'e, Tarabya, 4 Ekim 1911 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 2 ci seri, cilt XIV, no. 394, s. 584.

20 Tunaya, **Partiler,** s. 191-2. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunu ilân eden bildiri 5 Ekim 1911 tarihini taşıyordu. Sekiz kişiden kurulu bu örgütün görevi, gönüllü asker toplamaktı. Müslüman olmayan toplumların din adamları kanalıyle bu örgütle ilişki kurup, işbirliği yapmaları isteniyordu. Bkz. **Tanin,** 6 Ekim 1911 ve Lowther'den Grey'e Tarabya, 6 Ekim 1911 tarih ve «gizli» 689 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1253/39719).

21 B. Lewis, **Emergence,** s. 216-17; alınan karar 1911 Kongresinin resmî kararları arasında değildi, bkz. **Tanin,** 16 Ekim 1911; Fransızcaya çevirisi için bkz. «X», «Doctrines et programmes des partis politiques ottomans», **Revue du Monde Musulman,** cilt XXII (1913), s. 152-8; Selânik'teki İngiliz konsolosunun İngiliz Dışişlerine gönderdiği «gizli kararlar» arasında da yoktu, bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/51124. Anlaşılan; Cemiyet, bu konuyu birlik için vatanperverane bir çağrı görüntüsü altında kısaca ge-

Birkaç aydan beri Cemiyet kendini savunmakla yetinmek zorunda kalmıştı. Savaş, birden İttihatçılara halkın vatanperverlik duygularına hitap etmek, saldırıya geçmek, inisiyatifi yeniden ele almak imkânını getiriyordu. Kamu oyu, İtalyan saldırısına karşı direnmeye ve vatanın şerefinin korunmasını istemeye teşvik ediliyordu. İtalya'nın saldırısına eşit güçte bir karşı saldırıyla cevap veremeyen Türkler daha önce Avusturya'ya karşı girişilen ve başarıyla sonuçlanan boykot hareketini bu kez de İtalyan ticaretine uygulamaya karar verdiler. 7 Ekim'de Adliye Nezaretinin bütün İmparatorluğa dağıttığı bir sirkülerle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde İtalyanlar'a tanınan kapitülasyon haklarının yürürlükten kaldırıldığı açıklanıyordu.[22]

Alınan bu tedbirlerin uzun hesapta Cemiyet'in nüfuzunu artırmaya yaradığı söylenemez. Sonraları Çavit Bey, «Sait Paşa'nın Sadrâzamlığa getirilişinin ilk günlerinde nasıl gizliden gizliye ümitlendiklerini... ve bu ümidin nasıl boşa çıktığını»[23] yazacaktır. Cemiyet'in hayli güçlü olduğu sanılmaktaydı, ama her gün yeni bir buhranla karşılaşılıyordu. Sait Paşa'yı iktidara getirenin ve kabineyi kuranın Cemiyet olduğu sanılmaktaydı. Ama bu «doğru değildi..., hükûmeti eleştirmek gücünden bile yoksunduk; her türlü ölçülü davranış *(itidal)*, kabulleniş *(sükût)* ve uzlaşma isteği *(itilâf)* bizden gelmekteydi.»[23] Zor bir durumda kaldıklarını düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelen üyelerinden bazıları (Talât, Cahit, Cavit, Dr. Nâzım) 16 Ekim'de bir koalisyon hü-

çiştirmeyi uygun görmüştü. Bkz. Tunaya, **Partiler,** s. 192, n. 65; 27 Eylül 1327 (Milâdî, 10 Ekim 1911) tarihli **Tanin**'de çıkan bildirinin bir bölümünü almıştır. 10 Ekim 1911 tarihli **Le Jeune Turc**'de çıkan Fransızcaya çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 7 Kasım 1911 tarih ve «gizli» 796 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1257/44814).

22 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi,** cilt II (1940), s. 230 ve sonrası; Moukhtar Pacha, **La Turquie,** s. 138; sirküler, Lowther'den Grey'e Tarabya, 12 Ekim 1911 tarih ve «gizli» 737 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1255/41663).

23 Cavit, **Tanin,** 16 Ekim 1943 ve 15 Ekim 1911.

kûmeti kurmak için imkânlar araştırmaya başladılar. Bunun, «o gün için câzip bir fikir» olduğunu düşünüyorlardı.[24]

Buhranlı zamanlarda politikacılar içgüdüyle ve kamunun iyiliği için hareket ettikleri kadar, ince hesaplarla ve kişisel çıkarlar adına da çalışırlar. Bu kural İttihatçılar için de geçerliydi. Koalisyon hükûmetinin, özellikle memleketin bu buhranlı günlerinde, politik kavgalara ve düşmanlıklara son vereceğini ümit etmekteydiler. Bu fikir, daha önceleri, Sait Paşa kabineyi kurarken de tartışılmış; ancak bazı üyeler, (özellikle Hüseyin Cahit), bu dönemde kabineye girmeyi reddettiklerinden üzerinde fazla durulmamıştı.[25] Koalisyonun memleketin her yanında muhalefeti yatıştıracağı ve gerek siyasal, gerekse ideolojik ayrılıkları ortadan kaldıracağı kanısındaydılar.[26] İttihatçılar bu tasarının uygulanması konusunda anlaşmaya vardıktan sonra, Talât ve Halil Bey'leri bir koalisyon hükûmeti kurmak için muhalefeti kandırmakla görevlendirdiler. Talât ve Halil doğruca muhalefetin ideologu Prens Sabahattin'in Kuruçeşme'deki köşküne gittiler. Kendisine hükûmette bir görev teklif ettiler. Bu teklifleri geri çevrildi ve böylece koalisyon fikri de suya düşmüş oldu. Prens Sabahattin faal olarak katılmadıkça muhalefetle bir koalisyona gitmek söz konusu olamazdı.[27]

Cemiyet'le koalisyon kurmak muhalefet için büyük bir taktik hatası olurdu. Koalisyon, Cemiyet'i iktidarda bırakmak ve muhalefetin, bir yararı olmaksızın, İttihat ve Terakki'nin çökmesindeki suçu paylaşması demek olurdu. Durum, Cemiyet'in

24 **Tanin,** 17 Ekim 1911.

25 **Tanin,** 17 Ekim 1911; Talât, Posta ve Telgraf, Cavit ise Maliye Nazırı olacaktı.

26 Menteşe, **Cumhuriyet,** 20 Ekim 1946.

27 Menteşe, **Cumhuriyet,** 20 Ekim 1946. Sabahattin'in sırdaşlarından Dr. Nihat Reşat, Halil Beyin hatıralarına cevap olarak bu dönemde Prens Sabahattin'in ve kendisinin Paris'te olduklarını ve görüşmenin bir yıl sonra, Balkan savaşı sırasında, yapıldığını yazmaktadır. Dr. Reşat'a göre bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Sabahattin arasındaki son görüşme olmuştur. Bkz. Dr. Nihat Reşat, «İttihat ve Terakki'nin Muhaliflerle Temasları», **Cumhuriyet,** 22 Kasım 1946.

hızla gücten düşmekte olduğunu ve kendi haline bırakılırsa yok olup gideceğini gösteriyordu. Muhalefetin biraz beklemesi hükûmeti eline geçirmek için yeterli olacaktı. Konsolos Samson Cemiyet'in, Edirne vilâyeti içinde nüfuzunu hemen hemen tamamen kaybettiğini yazıyor; Kâmil Paşa Meclisin dördüncü dönemine kadar Cemiyet'in çökeceğine ve üyelerinin muhalefet saflarında yer alacağına emin olduğunu söylüyordu.[28] Meclis 14 Ekim'de dördüncü döneme girdi ve Sait Paşa Mebusan Meclisinden güvenoyu istedi. Savaş halinde olunmasa bu güvenoyunu sağlamak hayli zor olurdu. Bu buhranlı dönemde bile parti grupları kabineye görevine devam etme hakkını tanımadan önce toplanıp uzun uzun tartışmak gereğini duydular. 17 Ekim'deki parti toplantılarından bir gün sonra Sait Paşa kabinesi 6'ya karşı 125 oyla iktidarda kaldı.[29] Güvenoyu bir süre için havadaki bulutları dağıtmış gibiydi. Muhalefetin saldırıya geçmek için, daha başlayalı bir ay olan savaşın bir çıkmaza girmesini ve heyecanın yatışmasını beklemesi gerekiyordu.

Kasım ayında savaş her iki tarafın da elini kolunu bağlayan bir döneme girdi. Deniz kuvvetleri çok daha üstün olan İtalyanlar Türkler'in Trablus'a büyük çapta asker ve cephane göndermelerini engelliyorlardı. Öte yandan, Babıâli ve Cemiyet cepheye aralarında Enver ve Mustafa Kemal'in de bulunduğu seçme subaylar göndermişlerdi ve bu subayların örgütlediği Bedevîler çöllerdeki İtalyan birliklerini iyice sıkıştırıyorlardı. Bu tür bir savaşta her iki tarafın da çabuk ye-

[28] Samson'dan Lowther'e Edirne, 20 Ekim, 3 Kasım ve 31 Aralık 1911 tarihli yazılar (İngiliz Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2364); Ryan'ın Kâmil Paşa ile görüşmesi için bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 4 Ekim 1911 tarih ve «gizli telgraf» 236 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1252/39009). Ayrıca bkz. Tunaya, **Partiler**, s. 192, n. 66.

[29] Meclisin açılışı konusunda bkz. **Tanin** ve **Yeni İkdam**, 15 Ekim 1911; parti toplantıları konusunda bkz. «Fırkaların Dünkü İçtimaı». **Yeni İkdam**, 18 Ekim 1911; güvenoyu konusunda bkz. **Tanin** ve **Yeni İkdam**, 19 Ekim 1911; ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e Tarabya, 20 Ekim 1911 tarih ve «gizli» 714 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1255/41858).

nilgiye uğraması söz konusu olamazdı. Bu nedenle 1912 baharında İtalyanlar bazı Türk adalarını işgal edip, Beyrut, İzmir gibi limanları bombardıman ederek ve hattâ Boğazlara saldırarak savaşın temposunu biraz olsun hızlandırmaya çalıştılar. Ancak, bu gibi taktikler, ticarî çıkarları tehlikeye giren büyük devletlerin muhalefeti ile karşılaştı.[30]

Savaşta içine düşülen bu çıkmaz, politik hayata 21 Kasım'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulması şeklinde yansıdı. Bu parti, sabık-miralay Sadık, Damat Ferit, İsmail Hakkı Paşa, Lütfi Fikri, Rıza Tevfik, Dr. Rıza Nur gibi, tek ortak yönleri İttihat ve Terakki'ye düşmanlık beslemek olan adamların himayesinde kurulmuştu. Bunun dışında Hürriyet ve İtilâf Fırkası, «liberallerin tutucularla, yobazların açık fikirlilerle, meşrutiyetçilerin mutlakiyetçilerle yan yana bulundukları»[31] bir kargaşalıktan başka bir şey değildi. Parti, gücünü uzun süredir birbirine düşman olan unsurları bir araya getirmiş olmaklığından alıyordu. Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, Araplar ve Türkler, kısa vadeli bir amaç çevresinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yıkmak için, toplanmışlardı.[32] Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kuruluşu Kâmil Paşa'nın Port Sait'te İngiliz Kralı VII ci Edward'la görüşmesiyle aynı günlere rastlamıştı. Muhalif basın bu olaydan kendi politik çıkarları adına yararlanmıştı. Bütün bu faaliyet, Baron von Marschall'in dediği

30 Trablus savaşı konusunda bkz. Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, birkaç yerde; Kuran, **Osmanlı**, s. 541 ve sonrası; Danişmend, **Kronoloji**, cilt IV, s. 384-6; G. F. Abbott, **The Holy War in Tripoli** (1912) ve W. C. Askew, **Europe and Italy's Acquisition of Libya** (1942).

31 «X», «Les courants politiques», **Revue du Monde Musulman**, cilt XXI, s. 207 ve 218-9. Bu partiyle ilgili en ayrıntılı açıklama için bkz. Tunaya, **Partiler**, s. 218-19; Nur, **Hürriyet**; ayrıca bkz. Kuran, **Osmanlı**, s. 552-3; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 233-4; B. Lewis, **Emergence**, s. 217; D. A. Rustow, «Damat Ferit Paşa», **Encyclopaedia of Islam**, 2 ci baskı; **Yeni İkdam** ve **Tanin**, 22 ve 23 Kasım 1911 ve Lowther'den Grey'e İstanbul, 25 Kasım 1911 tarih ve «gizli» 864 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/48319).

32 Nur, **Hürriyet**, zikreden: Menteşe, **Cumhuriyet**, 23 Ekim 1946; Tunaya, **Partiler**, s. 318-19; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 233-4; B. Lewis, **Emergence**, s. 217.

gibi, «İngiltere için delilik derecesinde bir sevgi gösterisi»[33] idi. Artık iç siyasetle dış siyaset bir daha birbirlerinden ayrılamayacak gibi karışmıştı.

İtilâfçılar, partilerinin resmen kuruluşunun yirminci gününde ilk başarılarını kaydettiler. Ünlü Sadrâzam Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Tahir Hayrettin 11 Aralık 1911'de yapılan İstanbul ara seçimlerinde İttihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey'i yenik düşürüyordu. Ara seçimler, Rıfat Paşa'nın Paris'e tayiniyle boşalan Hariciye Nezareti koltuğu için yapılmaktaydı. İtilâfçıların bir tek oy farkıyle kazandıkları bu zafer o gün için büyük anlam taşımaktaydı.[34] Seçimlerin yapıldığı gün Cavit Bey şöyle yazıyordu:

Bugün İstanbul ara seçimleri yapıldı ve bütün ümitlerimize rağmen, Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı kazandı... Bu olaya, belki de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk yenilgisi olarak bakmak mümkündür. Son günlerde içimde bir şey bana, bir aksilik olacağını söylüyordu, ama bir türlü inanmak istemedim. Duyduğumda şaka ediyorlar sandım. 31 Mart'tan beri beni bu kadar etkileyen bir şey olmamıştı.[35]

Muhalefet kazandığı «zafer» den hayli yararlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden tarihin sayfalarına malolmuş bir kuruluş olarak söz ediyorlardı. Onu ortadan kaldırmakla yerini

33 Marschall'dan Alman Dışişlerine İstanbul, 30 Kasım 1911 tarihli yazı, **Alman Diplomatik Belgeleri,** cilt IV, s. 65-6. Cavit, Marschall'a «Bompard ve Lowther'in Cemiyet aleyhine; dolayısıyle, Kâmil Paşa lehine kışkırtıcılık ettiklerinden» şikâyet ediyordu. Bkz. Marschall'dan Alman Dışişlerine İstanbul, 31 Ekim 1911 tarihli yazı, **Alman Diplomatik Belgeleri,** cilt IV, s. 64. Ayrıca bkz. «İngiltere Kralı - Kâmil Paşa, Bir Hatıra», **Yeni İkdam,** 23 Kasım 1911; R. Storrs, **Orientations,** s. 125-6.

34 12 Aralık 1911 tarihli İstanbul basını; Tunaya, **Middle Eastern Affairs,** (Nisan 1954), s. 117-18; Türkçe metni için bkz. **Cumhuriyet,** 18 Şubat 1954; Tunaya, **Partiler,** s. 322; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 236; Kuran, **Osmanlı,** s. 553; B. Lewis, **Emergence,** s. 217.

35 Cavit, **Tanin,** 30 Ekim 1943.

36 Cavit, **Tanin,** 30 Ekim 1943; **Yeni İkdam,** 12 Aralık 1911; Tunaya, **Partiler,** s. 322, n. 31. **Tanin,** olayı, irticaın zaferi olarak niteleyerek, Cemiyet'in yenilgisini örtbas etmeye çalışıyordu. Bkz. Hüseyin Cahit, «İstanbul İntihabı», **Tanin,** 13 Aralık 1911.

alacak yeni bir kuruluşun da temellerinin atılacağını sanmaktaydılar.[36] Bu seçim her iki partinin de gelecekte girişecekleri siyasal faaliyetlerin yönünü tayin ediyordu. İtilâfçılar nihayet her şeyin kendi lehlerine işlemeye başladığına inanmışlardı. İttihatçılar ise bu seçimi çökmekte olduklarının, dolayısıyle hemen harekete geçmeleri gerektiğinin işareti olarak gördüler.

Cemiyet işe, bazı İttihatçıları, özellikle Talât, Cavit ve Babanzade İsmail Hakkı'yı, kabineye sokmaya çalışmakla başladı. Bu çabaları Mahmut Şevket Paşa ve Adalet ve Evkaf Nazırı Hayri tarafından engellendi. Bunun üzerine İttihatçılar başka bir yola baş vurmayı denediler ve uzun çabalardan sonra Hacı Adil Bey'i Dahiliye Nazırı yapmayı başardılar. Ancak, muhalefet hemen tepki gösterdi. Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın İttihatçılarla aynı kabinede çalışamayacağını söyleyerek istifasını vermesi üzerine, Hacı Adil çekilmek zorunda kaldı.[38] Kendilerini yeniden açmazda bulan İttihatçıların bir başka yol aramaları gerekti. 1910 Ağustos'unda Talât, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'teki «gizli meclis»inde «güvenoyu alamamak ihtimalini sezer sezmez... (Meclisi) hemen dağıtmak üzere hazırlıklı bulunuyoruz,»[39] demişti. Şartlar Talât'ın arzuladığı gibi olmasa bile, durum bu gibi taktiklere baş vurma zamanının geldiğini gösteriyordu.

Mebusan Meclisinin dağılması her iki partinin de memleket çapında propagandaya girişmesini gerektirecekti ki, Cemiyet böyle bir durumda seçimi rahat rahat kazanacağını hesaplamaktaydı. Cemiyet'in İmparatorluk içindeki nüfuzu önemli bir azalma göstermekle birlikte, taşradaki idarî mekanizmayı henüz elinde tutmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi, daha demokratik alışkanlık ve değerlerin yerleşmediği ve seçim sisteminin iki dereceli olduğu, yani mebus adaylarının

37 Cavit, **Tanin**, 4 Kasım 1943.
38 Cavit, **Tanin**, 5 Kasım 1943.

halkın seçtiği mahallî seçim kurullarınca seçildiği bir ülkede bu büyük bir avantajdı. Ayrıca, Cemiyet'in İmparatorluk çapında bir örgütü ve hayli tecrübesi vardı. Özellikle, seçimler İtilâfçılara örgütlenecek ya da Cemiyet'in örgütünü yıkacak kadar vakit bırakılmadan yapılırsa, bütün bunlar İttihatçıların yararına işleyecek noktalardı.

Anayasanın 35 ci maddesinde yapılan değişiklik, Mebusan Meclisini dağıtmak için araç olarak kullanılacaktı. Bu madde 1909'da değiştirilerek, Padişaha tanınan yetkilerin çoğu geri alınmış ve kabine ile Meclis arasında bir anlaşmazlık meydana geldiği halde, son söz hakkı Meclise tanınmıştı. Sait Paşa bu maddeyi yeniden değiştirerek eski haline getirmek, böylelikle hükümdara Âyan Meclisine baş vurmaksızın Mebusan Meclisini dağıtmak yetkisini geri vermek taraftarıydı. Bu konuyla ilgili önergeyi 16 Aralık'ta Meclise getirerek, İtalya'yla gerek savaşmak, gerekse barış görüşmelerine oturmak için güclü ve sağlam bir hükûmetin gerekli olduğunu açıklamıştı. Ayrıca, bazı yetkilerinin Padişaha geri verilmesi muhalefetin programının belli başlı maddelerinden biri olduğuna göre, bu önerge onların isteklerine de uygundu.[40]

Muhalefet, Padişaha bazı yetkilerinin geri verilmesi üzerinde sık sık durduğu için Sait Paşa'ya karşı çıkamamıştı.[41] Meclis, Sait Paşa'ya mat olduğunun farkındaydı, ama daha ye-

[40] Anayasanın 35 ci maddesi ile ilgili değişiklik konusunda bkz. «Yine Kanunu Esasi», **Yeni İkdam**, 14 Aralık 1911; H. Cahit, «Kanunu Esasinin Tebdili», **Tanin**, 15 Aralık 1911; Cavit, **Tanin**, 1, 2, 3 Kasım 1943; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 237 ve sonrası; Kuran, **Osmanlı**, s. 553-4. Sait Paşa'nın konuşmasının metni için bkz. **Takvim-i Vekayi**, 20 Aralık 1911. Ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 18 Aralık 1911 tarih ve «gizli» 934 sayılı yazı ve ilişik olarak 18 Aralık 1911 tarihli **Liberté**'nin kupürü (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1263/51583).

[41] **Tanin**, 23 Nisan 1911; **Stamboul**, 24 Nisan 1911; Tunaya, **Partiler**, s. 186; B. Lewis, **Emergence**, s. 216. Ferit Paşa'nın Âyan Meclisi'ndeki konuşması için bkz. 23 Şubat 1910 tarihli **Tanin** ve **Stamboul**, ve Feşit Paşa'nın 19 Şubat 1910 tarihli **Stamboul** gazetesinde çıkan, bu gazeteye gönderdiği mektup. Ferit Paşa, 1909'da yapılan Anayasa değişikliklerinin geçmişle bütün bağları kopardığını ve padişaha tanınan önceliklere son verdiğini öne sürmekteydi. İmparatorluğun Fransız devrimini örnek alacak yerde, İn-

ni elde ettiği bazı imtiyazları göz göre göre elden çıkarmak da istemiyordu. Bu yüzden Sait Paşa 30 Aralık'ta istifasını verdiyse de, ertesi gün yeniden iş başına getirildi.[42] Sait Paşa'nın önemli bir değişiklik getirmeyen «yeni kabine» si 3 Ocak 1912'de Padişah tarafından onaylandı.[43] Ertesi gün de 35 ci madde ile ilgili tartışma yeniden açıldı ve sorunun nihayet oya koyulduğu 13 Ocak tarihine kadar sürdü. 35 ci maddede yapılacak değişiklikle ilgili kanun tasarısı, Anayasada bir değişiklik yapmak için gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamadığı için reddedildi.[44] İki gün sonra Padişah Meclisi dağıtıyor ve yeni seçimlere gidilmesini emrediyordu. Anayasa uyarınca bu karar Âyan Meclisi tarafından 17 Ocak'ta onaylandı.[45]

Meclisin dağılması üzerine, her iki parti de ateşli bir seçim kampanyasına giriştiler. İttihat ve Terakki'nin muhalefete kıyasla avantajlı olduğu birkaç noktaya yukarıda değinmiştik. Cemiyet bazı üyelerini kabineye ve diğer nüfuzlu mevkilere getirerek durumunu daha da düzeltmişti. Adil Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreterliğinden istifa ederek Dahiliye Nazırı olmuştu. Talât, Posta ve Telgraf Nazırı olmuş, Ahmet Rıza Âyan Meclisine girmiş, Sait Halim Paşa Şurayı

gilizler'e benzemeye çalışmakla daha doğru davranacağını düşünüyordu. Türkiye gibi bir ülkede halk egemenliği teorisini uygulamaya kalkmak, İmparatorluğun çözülmesine yol açardı; çünkü, Türkler azınlıktaydılar. Dolayısıyle, 1909 Anayasa değişikliklerinin geri alınmasını gerekli görüyordu.

42 **Tanin** ve **Yeni İkdam**, 31 Aralık 1911, 1 ve 2 Ocak 1912. İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1086-7; Y. H. Bayur, **Tarih**, II/I, s. 240; Danişmend, **Kronoloji**, cilt IV, s. 386-7.

43 **Yeni İkdam**, 4 Ocak 1912.

44 «Yine 35 ci madde», **Tanin**, 5 Ocak 1912. Kanun, 125 lehte, 105 aleyhte ve 4 çekimser oy almıştı. Bkz. **Tanin** ve **Yeni İkdam**, 14 Ocak 1912 ve «X» «Les courant politiques», **Revue du Monde Musulman**, cilt XXI, s. 199-200.

45 Padişahın Hattı ve Âyan Meclisi'nin kararı için bkz. **Tanin** ve **Yeni İkdam**, 16 ve 18 Ocak 1912. Ayrıca bkz. Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 242; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1087: Kuran, **Osmanlı**, s. 554 ve Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 17 ve 24 Ocak 1912 tarih ve «gizli» 52 ve 66 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1487/2877 ve 3939).

Devlet Reisi seçilmiş ve 18 Şubat'ta da Cavit Bey Nafia Nazırı olarak kabineye girmişti.[46]

1912 seçimleri Türk tarihine «Sopalı seçim» ya da «Dayaklı seçim» adıyle geçmiştir.[47] Bazı şiddet gösterileri gerçekten olmuşsa da, seçim kampanyasının bu yönü biraz fazla abartılmıştır. Gümülcüne'deki seçim propaganda konuşmaları sırasında Rıza Tevfik'in dövülmesi olayı, Tevfik Fikret'in «Hakikatın Yıldızı» adlı şiirine konu olmuştur. Bu şiirde çizilen tablonun İsa ile ona zulmedenlere bir çağrışım yaptığı öne sürülür.[48]

Ve bütün kafile taşlarla mücehhez mahmum,
Ettiler «hak» diyerek hakka hücûm.
Ona her darbe şifâ, her acı söz bir müjde;
Taşlar indikçe sızan kanlar o kudsî yüzde.

Oysa, Cemiyet sopadan çok daha ince taktikler kullanmaktaydı. Seçim kampanyası sırasında alacağı oylara karşılık, elle tutulur mükâfatlar dağıtmak imkânına sahipti. Hacı Adil'in Makedonya ve Arnavutluk gezisinin amacı çeşitli unsurlara imtiyazlar vaadederek oylarını toplamaktı.[49] Bir yandan da hükûmet basın ve toplantı hürriyetlerini kısıtlayan kanunlarla muhalefetin seçim propagandasını baltalamaktaydı.[50]

46 **Tanin,** 23, 24, ve 25 Ocak 1912 ve **Yeni İkdam,** 19 Şubat 1912.

47 B. Lewis, **Emergence,** s. 218; R. E. Koçu, «Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1876-1950», **Tarih Dünyası,** cilt I/V-VII, s. 1950; Tunaya, **Partiler,** s. 322; Kuran, **Osmanlı,** s. 496-7.

48 Zikreden: Mustafa Ragıp, «Meşrutiyet Devrinde İnkılâp Mücadeleleri», **Akşam,** 18 Mart 1943. Ayrıca bkz. Mehmet Kaplan, **Tevfik Fikret ve Şiiri,** s. 120.

49 Lamb'dan Lowther'e Selânik, 22 Şubat 1912 tarihli yazı, Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 27 Şubat 1912 tarih ve «gizli» 170 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1487/9316) ve «Hacı Adil Bey ile Mülâkat», **Tanin,** 25 Şubat 1912.

50 Basınla ilgili kanunlar için bkz. **Tanin** ve **İktiham (İkdam),** 19 Mart 1912; Server İskit, «Tahlil ve Tarihçe Kısmı», **Türkiye'de Matbuat Rejimleri** (1939), s. 104-5. Kamu toplantıları ile ilgili irade için bkz. **Tanin** ve **İktiham,** 19 Mart 1912.

Muhalefet ise, Cemiyet'in bu taktikleriyle boy ölçüşecek silâhlara sahip değildi. 1912 Şubat'ında Kâmil Paşa'mn Padişaha yazdığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, baş vurduğu metodlardan ötürü resmen suçlayan mektubunu basında yayınlayarak Cemiyet'in durumunu biraz olsun sarsmayı denediler. Kâmil, 20 Aralık 1911 tarihli bu mektubu Mısır'dan, İngiliz hükümdarıyle görüşmüş olmanın gururu içinde yazıyordu: «İmparatorluğun başına gelenlerden ötürü İttihatçıları suçladı ve sıkıyönetimin kaldırılmasını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılmasını istedi. Ayrıca, İmparatorluğun başına gelecek daha büyük felâketlerin ancak İngiltere ile bir ittifak yapmakla önlenebileceğini söyledi.» Hüseyin Cahit tarafından «mezardan bir ses» olarak nitelenen bu gücsüz saldırı, İtilâfçılara pek bir şey kazandırmadı.[51] Mart ayı içinde Damat Ferit, Hürriyet ve İtilâf Fırkası başkanlığından çekilerek, yerini Müşir Fuat Paşa'ya bıraktı. Büyük bir ihtimalle bu taktiğe, ordu tarafından daha faal olarak desteklenmek umuduyle baş vurulmuştu.[52] İttihat ve Terakki Fırkası büyük bir farkla seçimleri kazandı. 284 mebustan sadece küçük bir azınlığı İtilâfçılar meydana getiriyorlardı. Seçilen on adaydan dokuzunun İttihatçı olduğu Manastır vilâyetindeki seçimler üzerine yazdığı raporunda İngiliz konsolos yardımcısı Morgan şöyle demekteydi: «Bu sonucun sağlanması için bütün kanunî ve gayrıkanunî yollara baş vurulduğunu ayrıca belirtmem gerekmez, sanırım.»[53] Bu gözlem, İmparatorluğun her köşesindeki seçimler için geçerliydi.

51 B. Lewis, **Emergence**, s. 217-18. Kâmil Paşa'nın mektubu, Hüseyin Cahit'in karşı yazısıyle birlikte 16 Şubat 1912 tarihli **Tanin**'de, ve Hilmi Kâmil Bayur (Kâmil'in torunu), **Kâmil Paşa**, s. 308-12'de yayınlanmıştır. Fransızcaya çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e Beyoğlu, 19 Şubat 1912 tarih ve «gizli» 152 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/8187).

52 **İktiham**, 20 Mart 1912.

53 Morgan'dan Lowther'e Manastır, 18 Mayıs 1912 tarihli yazı, Lowther'den Grey'e İstanbul, 24 Mayıs 1912 tarih ve «gizli» 435 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1495/23463); B. Lewis, **Emergence**, s. 218.

Meclis 18 Nisan 1912'de yeni döneme girdi. Lâkin, oturuma başlamak için yeterli çoğunluk sağlanamadığından ilk toplantı ancak 15 Mayıs'ta yapılabildi. Kısa bir süre önce İttihat ve Terakki Fırkası meclis grubu başkanlığına seçilmiş olan Halil Bey, Mebusan Meclisi başkanlığına getirildi.[54] İlk Meclis toplantısından birkaç gün sonra savaş yüzünden iyice artan malî sıkıntılarla baş edemeyeceğini anlayan Nail Bey istifa etti; yerine Cavit Bey Maliye Nazırı oldu. Halaçyan Efendi ise Cavit Bey'den boş kalan Nafıa Nazırlığına getirildi.[55] Artık, kabine kesin olarak İttihatçıların eline geçmiş sayılabilirdi. Seçimlerden önce uzun bir Makedonya - Arnavutluk gezisi yapmış olan Hacı Adil Bey, 5 Haziran'da Mecliste önemli bir konuşma yaptı. Gezip gördüğü yerlerdeki durumu «patlamaya hazır» olarak niteliyor ve önleyici tedbirler alınmasını teklif ediyordu. Getirdiği tekliflerin temelini, o güne dek merkeziyetçi sistemin yerleşmesini sağlamak amacıyle baş vurulan baskı politikasından vaz geçilmesi ve yerine, imtiyazlar tanıyan, uzlaşma taraftarı, yani ademi merkeziyetçi bir siyaset güdülmesiydi. Bu önemli değişiklik teklifi herkes tarafından memnunlukla karşılandı. Hüseyin Cahit, bir an önce gerçekleşmesi için sabırsızlandığını yazıyordu.[56]

Anayasanın 35 ci maddesinde yapılacak olan değişiklik sorunu olduğu gibi duruyordu. Mebusan Meclisinin çoğunluğuna sahip olan İttihatçıların bunu artık istedikleri gibi çözümlemeleri kolaylaşmıştı. Ancak, bu çoğunluğa rağmen, parti içindeki muhalefetten ötürü durumlarından pek emin değildiler. Sait Paşa, Emrullah, Mithat, Nesimi, Ziya, Hayri ve Dr. Nâzım, Cavit Bey'in evinde toplanarak bu sorunu görüştüler ve 35 ci maddede yapılacak değişikliği o sıralar Meclis-

54 **Tanin** ve **İktiham**, 19 Nisan, 15 Mayıs ve 16 Mayıs 1912: ayrıca bkz. Y. H. Bayur, **Tarih**, II/I, s. 244.

55 **Tanin** ve **İktiham**, 23 Mayıs 1912.

56 Hacı Adil'in Meclis'teki konuşması ve H. Cahit'in makalesi, «Hacı Adil Beyin Beyanatı» için bkz. **Tanin**, 6 Haziran 1912; Y. H. Bayur, **Tarih**, II/I, s. 262-5.

ten geçirmenin mümkün olmayacağı kararına vardılar. Kabine, değişiklik yapılması için ısrar ederse, düşebilirdi.[57] Mebusan Meclisi bu konuda ikiye bölünmüştü ve bir anlaşmaya varmak imkânsız görünüyordu. «Mecliste, en iyi dostlarımız, hattâ Halaçyan bile, bu teklifin aleyhindeler.»[57] Sanki 1908'deki durum tekrar edilmekteydi. O zaman da olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin desteğiyle seçilmiş mebuslar, Cemiyet'in güttüğü siyasete bütünüyle katılmayı reddediyorlardı. Cemiyet'in Anayasada bir değişiklik yaparak Meclise tanınan iktidarı biraz olsun kısıtlamak istemesinin nedeni de buydu. İttihat ve Terakki tam bir daire çizmişti: 1908'de Cemiyet ihtilâlin bütün ümitlerini yasama organına bağlamıştı, dört yıl gibi kısa bir süre sonra ise, iktidarı yürütme organına geri vererek ihtilâl-öncesi duruma dönmeye başlamıştı. 11 Haziran'da İttihat ve Terakki Fırkası 1909'da değiştirilen ve Padişahın yetkilerini elinden alan bazı maddeleri yeniden tersine döndürmek kararı alıyordu.[58] 7 ve 35 ci maddelerde değişiklik yapılmasını öneren kanun tasarısı 22 Haziran'da Meclise getirildi ve tartışmalardan sonra 13'e karşı 210 oyla kabul edildi.[59]

Hükûmetin Meclise istediğini yaptırması ve muhalefeti hiç hesaba katmaması, kargaşalık çıkarmadan ve kanuna uygun olarak değişiklik yapmanın imkânsız olduğunu bir kere daha ortaya koyuyordu. Hükûmetin baş vurduğu Meclisi dağıtmak, seçimler, Anayasa değişiklikleri gibi taktiklerin hepsi kanun çerçevesi dahilinde yapılmış da olsa meşrutiyetin ve uygulayıcılarının, yani politikacıların ve özellikle İttihatçıların aleyhinde bir not olmuştu. Bu davranışlarıyle, ideoloji ve belirli bir yöntemden tamamen yoksun olduklarını ispat ediyor, kamu oyunda hayal kırıklığı ve inançsızlığın doğmasına yol açıyorlardı. Bu durumda tek çıkış yolu, uzun süredir per-

57 Cavit, **Tanin,** 2 Ocak 1944.
58 **Tanin,** 12 Haziran 1912; Tunaya, **Partiler,** s. 323 ve sonrası.
59 **Tanin ve İktiham,** 23 Haziran 1912.

de arkasında kalmış olan küçük rütbeli subayların artık siyasete atılmalarıydı.

1912 Mayıs ve Haziran ayları içerisinde İstanbul'da birtakım subaylar «Halâskâr Zabitan Grubu» adı altında bir grup kurmuşlardı. Bu grubun Makedonya'da isyan eden birliklerle ve İstanbul'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yle ilişkisi vardı.[60] Amaçları, iktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elinden almak ve «kanunî hükûmet»i geri getirmekti. Ayrıca, silâhlı kuvvetlerin politikadan çekilmesini ve hükûmetin politikacılarla devlet memurlarına bırakılmasını istiyorlardı. Temmuz'da, Cemiyet'i iktidardan düşürmeyi başardıklarında, sözlerin de durarak, kendi aralarından kimsenin hükûmette görev almasına izin vermeyeceklerdi.[61]

1908 hareketini andıran bir ihtilâlle karşı karşıya kalan Babıâli'nin tepkisi, Abdülhamit'inki gibi baskı metodlarına baş vurmak oldu. Mahmut Şevket Paşa subayların siyasete karışmalarını yasaklayan ve bu kurala uymayanların şiddetle cezalandırılmasını öngören bir kanun tasarısı hazırladı. Harbiye Nazırı bu kanun tasarısını Meclise sunarken her zaman için askerin siyasete karışmasının karşısında yer aldığını açıklıyordu. Daha 1908'de Üsküp valisi iken ve o zamandan bu yana bu çeşit faaliyetleri önlemeye çalıştığını söylüyor, Makedonya'daki son olaylar karşısında almak zorunda kaldığı bu sert tedbirlerin Meclisten geçeceğini ümit ediyordu.[62]

Mahmut Şevket Paşa'nın kanun tasarısı için geç kalınmıştı. Bu arada, İttihatçılar Nâzım Paşa ile görüşmeler yapmakta, isyan eden birlikleri yatıştırmak ve aynı zamanda Sait Paşa

60 Tunaya, **Partiler**, s. 354 ve sonrası; Binbaşı Tyrell'den Lowther'e İstanbul, 27 Nisan 1912 tarihli yazı, Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Mayıs 1912 tarih ve «gizli» 371 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/19065).

61 Y. H. Bayur, **Tarih**, II/I, s. 253-8; Tunaya, **Partiler**, s. 347; B. Lewis, **Emergence**, s. 219.

62 **Tanin**, 2 Temmuz 1912; Cavit, **Tanin**, 14-20 Ocak 1944.

kabinesinin düşmesini önlemek için Nâzım Paşa'ya Harbiye Nazırlığını teklif etmekteydiler. Ancak, «tarihin onu tanıdığı gibi dürüst, kolayca aldanan, saf bir asker» değil, esaslı bir politikacı olan Nâzım Paşa, Cemiyet'i oyalıyor, kesin bir cevap vermeyi reddediyordu. İsyan devam ettiğinden, 9 Temmuz'da Mahmut Şevket Paşa istifasını vermek zorunda kaldı.[63]

Mahmut Şevket Paşa'nın istifası duruma bir çözüm getireceği yerde, işleri daha da karıştırmıştı. Hayatî önem taşıyan bir hükûmet makamı buhranlı bir dönemde boş kalıyordu. Harbiye Nazırlığı bir kere daha Nâzım Paşa'ya teklif edildiyse de, Cemiyet'in kabul edemeyeceği bazı şartlar öne sürdüğünden bir sonuca varılamadı. Devam etmekte olan kargaşalık içinde sorumluluk duygusu taşıyan ve sağduyu sahibi tek bir kişinin Harbiye Nazırlığı görevini üzerine almaması İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vargücüyle kurtarmaya çabaladığı kabinenin itibardan düşmesine sebep oluyordu. Adaylar arasında gösterilen Mahmut Muhtar Paşa da İttihatçıların teklifini geri çevirmişti.[64] Bütün bunlara rağmen, 15 Temmuz'da yapılan güven oylaması 194'e 4'le Sait Paşa'nm lehinde sonuçlanıyordu.[65]

Bu güvenoyu, muhalefetin Meclisin bağımsız olmadığı ve Cemiyet'in fikirlerini yansıtmaktan başka bir işe yaramadığı konusundaki iddialarının doğruluğunu ortaya koymaktaydı. Ve «Halâskâr Zabitan» harekete geçtiler. «Basında yayınlanan bir manifesto, Şûrayı Askerî kanalıyle Padişaha gönderilen bir bildiri ve hepsinden önemlisi, girişilen bazı askerî

63 **Tanin** ve **İktiham,** 10 Temmuz 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1971-3; Cavit, **Tanin,** 14-15 Ocak 1944; Y. H. Bayur, **Tarih** II/I, s. 258-9. Tırnak içindeki bölüm, Y. H. Bayur'un eserinden alınmıştır (s. 212).

64 M. Ragıp, **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi,** s. 96-100; Cavit, **Tanin,** 14 ve 15 Ocak 1944; Moukhtar Pacha, **La Turquie,** s. 159.

65 **Tanin** ve **İktiham,** 16 Temmuz 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1089; Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 102.

hazırlık ve faaliyetler, kısa zamanda kesin sonuçlar verdi.»[66] Cemiyet'in durumu hızla kötüye doğru gitmekteydi. Bütün ümitlerini yitiren Sait Paşa 17 Temmuz'da istifa etti. Padişahın, «Neye istifa ettin? Sana hâlâ güveniyorlar,» sorusuna, Sait Paşa'nın cevabı, «Bana güvenebilirler, ama benim artık onlara güvenim kalmadı,» olmuştu.[67] Cemiyet'te daha fazla uğraşmak için istek kalmamıştı; çökmeye razı olmuş bir hali vardı. Bir konuşmalarında Talât, Halil Bey'e şöyle diyordu:

«Aziz dostum, bir buhranı atlatıyoruz, ikincisi çıkıyor karşımıza. Devamlı olarak kendi kendime, memleketi batırıyor muyuz, diye sormaktayım. Öyleyse bırakalım, öbürleri başa geçsinler. Onlar da bu vatanın evlâtları değil mi? Belki de bizden daha iyi başarırlar. Biz de yardım ederiz. Amaç, vatana hizmet değil mi?»[68]

İmparatorluk artık hükûmetsiz kalmıştı ve idareyi ele almak Padişaha düşüyordu. İlk olarak orduya hitaben bir irade yayınladı. Bu iradede, birkaç gün önce kendisine bildiri yollayan subaylara çatıyor ve ordudan siyasete karışmamasını istiyordu. Her iki meclis başkanıyla da görüşmüş ve böyle zor zamanlarda devlet işlerinde uzun tecrübeleri olan, bağımsız görüşlere sahip ve politik etkilerden arınmış kişilerden meydana getirilecek bir kabineye ihtiyaç olduğu kararma varmıştı. Bu nedenle, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisini yeni kabineyi kurmak üzere yurda davet etmişti. Kabine kuruluncaya kadar ordunun Anayasaya, Halifelik ve Padişahlık müesseselerinin kutsal haklarına sadık kalmasını istiyordu.[69]

31 Mart 1909'da kurulan «idare-i maslahat» hükûmetinin başına getirilmiş olan Tevfik Paşa birçok şart koşarak Pa-

66 B. Lewis, **Emergence,** s. 219; Tunaya, **Partiler,** s. 349; Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 101.

67 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 55; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1089; B. Lewis, **Emergence,** s. 219.

68 Menteşe, **Cumhuriyet,** 23 Ekim 1946; Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 103; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/IV, s. 210-11.

69 Hatt-ı Hümayûn'un metni için bkz. **Tanin,** 20 Temmuz 1912; ayrıca bkz. İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1713-14.

dışahın teklifini geri çevirdiğinden uygun bir Sadrâzam bulma sorunu çözümlenemedi. Kâmil, Ferit ve Hüseyin Hilmi Paşa'lar üzerinde durulmuş, ancak tartışılır kişiler oldukları gerekçesiyle üçünden de vaz geçilmişti. Talât Bey Halit Ziya'ya Padişah üzerindeki bütün nüfuzunu kullanıp, Kâmil Paşa'nın tayinini önlemesini, yoksa bunun bir iç savaşa bile yol açabileceğini söylemişti.[70]

Bu durumda en uygun aday Gazi Ahmet Muhtar Paşa kalıyordu ve 21 Temmuz 1912'de Sadrâzam tayin edildi. Ahmet Muhtar, siyasete karışmamasıyle tanınırdı; ayrıca asker içinde, isyan halindeki ordunun saygısını kazanıp yola getirecek kadar iyi bir ünü vardı. Oğlu Mahmut Muhtar'ın da yer almasından ötürü Baba-Oğul kabinesi olarak anılan kabinenin bir diğer adı da üç sabık Sadrâzamın bulunması dolayısıyle Büyük Kabine idi. Ve Padişahın istediği gibi, «Devlet idaresinde tecrübe sahibi kişiler» den kuruluydu. Ama «Politik etkilerden uzak kabine üyelerinin sayısı çok azdı; büyük çoğunluğun amacı, Cemiyet'in politik gücüne son vermekti.[71] Kabinede Kâmil Paşa Şûrayı Devlet Reisi, Ferit Paşa Dahiliye Nazırı, Hüseyin Hilmi Paşa Adliye Nazırı, Nâzım Paşa Harbiye Nazırı ve Mahmut Muhtar Paşa da Bahriye Nazırı olarak görev almışlardı. Bu düzene «Muhtar Paşa - Kâmil Paşa Kabinesi» adını veren *İktiham* gazetesi bir gerçeğe dokunmaktaydı: Siyasal fırtına yatışır yatışmaz, Ahmet Muhtar Paşa çekilerek Kâmil Paşa'ya yer açacaktı.[72]

Cemiyet'e artık resmen iktidardan el çektirilmişti ve yeni

70 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt III (1941), s. 47; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 49; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/I, s. 279-80; Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 104-06.

71 Ahmet Muhtar Paşa'yı sadâzam tayin eden Hat için bkz. **Tanin**, 22 Temmuz 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1812-15; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 49; Moukhtar Pacha, **La Turquie**, s. 159; Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt III (1941), s. 47-8.

72 Kabine'nin listesi, **İktiham**, 22 Temmuz 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1912-15, Tevfik Paşa'dan Grey'e, 23 Temmuz 1912 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1496/31368).

hükûmet iş başına geçer geçmez, İttihat ve Terakki'yi kökünden yıkmaya kalkıştı. Kabinenin ilk toplantısında Sadrâzam, Nâzım Paşa'ya «Cemiyet'in birkaç günlük ömrü kaldığını» söylüyordu.[73] İhtilâlin dördüncü yıldönümüne rastlayan 23 Temmuz'da sıkıyönetim kaldırıldıysa da 6 Ağustos 1912'de yeniden ilân edildi.[74] Ve bundan böyle Cemiyet'i batırmak, İttihat ve Terakki ile ilişkisi olan devlet memurlarının işlerine son verip, yerlerine Cemiyet aleyhtarı memurları getirmek görevini hükûmet yükleniyordu. Bir birlik yaratmaktansa aradaki uçurumu daha da açmak olarak nitelediği bu siyasete karşı olan Hüseyin Hilmi Paşa Ağustos'ta istifasını verdi.[75]

Kısmen de olsa amaçlarını gerçekleştirmiş olan «Halâskâr Zabitan», 24 Temmuz'da yeniden harekete geçti. Mebusan Meclisi Başkanına gönderdikleri bir ültimatomla Meclisin 48 saat içinde dağıtılmasını istediler.[76] Mebusan Meclisinde hâlâ hatırı sayılır bir güce sahip olan Cemiyet bu meydan okuyuşa karşı koymak kararını aldı. Halil Bey'in ültimatomu okuması üzerine Mecliste büyük bir kargaşalık başgösterdi ve İttihatçılar hükûmetten askerin böylesine açıktan açığa siyasete karışmasına nasıl izin verildiğinin hesabını sordular. Eski bir asker olan Ömer Naci, ültimatomun, ordudan geldiğine inanmadığını söylüyordu. Bu, Cemiyet aleyhtarları tarafından düzenlenmiş bir siyaset oyunundan başka bir şey değildir, demeye getiriyordu.[77] Sorumluluğun Harbiye Nazırın-

73 Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, cilt III (1941), s. 52.

74 **Takvîm-i Vekayi**, 24 Temmuz 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1916; B. Lewis, **Emergence**, s. 220; Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 118.

75 İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1617; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 56; **İkdam**, 15 Ağustos 1912; Cavit, **Tanin**, 23 Ocak 1944; Marling'den Grey'e İstanbul, 30 Temmuz 1912 tarih ve «gizli» 647 sayılı ve 14 Ağustos 1912 tarih ve «özel telgraf» 352 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1496/32942 ve 371/1509/36732).

76 Menteşe, **Cumhuriyet**, 29 Ekim 1946; Cavit, **Tanin**, 18 ve 19 Ocak 1944; Tunaya, **Partiler**, s. 229.

77 Tartışma için bkz. **Tanin**, 26 Temmuz 1912; ayrıca bkz. Babanzade İsmail Hakkı, «Meclis-i Mebusanda Tarihî bir Gün», **Tanin**, 26 Temmuz 1912; Kuran, **Osmanlı**, s. 565-7; Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 109.

da olduğu kararına varıldı ve kendisinden bir açıklama yapması istendi. Nâzım Paşa ültimatomu bir blöf olarak niteliyor, bunu yayınlayan gazeteler hakkında harekete geçeceğini söylüyordu.[78] Oysa, gerçekte blöfü yapan kendisiydi; Halâskâr Zabitan Grubu, Hürriyet ve İtilâf Fırkasının bir uzantısıydı ve gerek Nâzım Paşa, gerekse Prens Sabahattin'in bu grupla ilişkileri vardı.[79]

Bu tartışmadan sonra, Cemiyet, Meclis'in çoğunluğunu elde tuttuğu sürece kabinenin durumunun sağlam olmadığı anlaşıldı. Meclisi Anayasa çerçevesi içinde dağıtmak hükûmetin biricik emeli haline gelmişti. 30 Temmuz'da ateşli bir tartışma sonunda yapılan güven oylaması, 45 aleyhte, 9 çekimser oya karşı 167 oyla kabinenin lehinde sonuçlandı.[80] Durumunu biraz daha sağlama almış olan hükûmet, Mebusan Meclisinden geçmiş olan 35 ci maddenin değiştirilmesi ile ilgili kanun tasarısını Âyan Meclisine sundu. Âyan Meclisi başkanı olan ve çoğunluğunu eski subayların meydana getirdikleri âyan arasında hayli nüfuzlu sayılan Ahmet Muhtar Paşa bu tasarının kabul edilmesini kolaylıkla sağladı. Âyan Meclisi 4 Ağustos'ta 35 ci madde ile birlikte 43 cü maddede yapılan değişikliği de onaylamaktaydı. 43 cü maddedeki değişiklik, Meclis dağıldığında yeni Mebusan Meclisinin iki ay süreyle olağanüstü toplantı halinde bulunmasını ve bu sürenin bir dönem daha uzatılabilmesini öneriyordu. *Tanin* gazetesi bu kanun tasarısını Cemiyet ve Anayasaya indirilen «son darbe» olarak nitelemekteydi.[81] Ertesi gün, Meclisin dağıtılacağını bilen İttihatçı mebuslar o sabah erkenden toplanarak hükûmeti eleştiren bir önergeyi onayladılar ve sonra da, bir da-

79 Menteşe, **Cumhuriyet,** 23 Ekim 1912 ve Tyrell'den Marling'e İstanbul, 29 Temmuz 1912 tarihli yazı, Marling'den Grey'e 4 Ağustos 1912 tarih ve «gizli» 657 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1495/33863); Tunaya, **Partiler,** s. 346-7.

80 **Tanin** ve **İktiham,** 31 Temmuz 1912; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 290-3; Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 110-11.

81 Babanzade İsmail Hakkı, «Son Derbe», **Tanin,** 5 Ağustos 1912; Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 111-12.

ha ne zaman toplanılacağım karara bağlamadan dağıldılar.[82] Bunun hemen ardından Padişah bir irade yayınlayarak Mebusan Meclisinin bu davranışının kanın-dışı olduğunu açıkladı ve bir Hatt-ı Hümayûn'la Meclisi feshedip, yeniden seçimlere gidilmesini istedi.[83]

İttihatçılar «Büyük Kabine»nin kuruluşundan beri çok dikkatli davranmaktaydılar. 23 Temmuz'da *Tanin*'de çıkan başyazı, olabileceği kadar ılımlı idi ve İttihatçıların bütün ümitlerinin Mecliste faal bir muhalefet olarak rol oynayabilmek olduğunu yansıtıyordu.[84] Ama, Meclisin feshi üzerine bu ümitlerini yitirdiler ve kendilerini daha da kötü günlerin beklediğini düşünerek faaliyetlerini yavaşça başkentten Selânik'e doğru kaydırmaya başladılar.[85] Ancak, Makedonya'da İttihatçı gücün yeniden canlanmasından çekinen hükûmet, 8 Ağustos'ta sıkıyönetim ilân etti.[86] Hükûmetin Cemiyet'e karşı aldığı tedbirler gittikçe şiddetlenmekteydi. *Tanin* gazetesinin başına gelenler bu tedbirlerin sertliği ve Cemiyet'in çöküşü konusunda iyi bir fikir vermektedir. *Tanin*, 11 Ağustos'ta hükûmetin baskısı sonucu «kendi isteğiyle» yayınını durdurma kararı almış, 21 Ağustos'ta yeniden çıkmaya başlamış ve 3 Eylül'de de kapatılmıştı. Ertesi gün *Cenin* adıyla çıkmayı denediyse de bu teşebbüs hemen önlendi. Gene de bir gün sonra *Senin* olarak çıktı ve 12 Eylül'e kadar yayınlanmaya devam etti. Bu tarihte bir kere daha kapatılması üzerine, bu sefer *Hak* adını aldı. Bu saklambaç oyunu Kasım ayına kadar de-

82 **Tanin,** 6 Ağustos 1912.

83 **Tanin,** 6 Ağustos 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1817-18.

84 İsmail Hakkı, «10 Temmuz ve Yeni Kabine».

85 Cavit, **Tanin,** 22 Ocak 1944.

86 **İktiham,** 9 Ağustos 1912; «X», «Les courants politiques», **Revue du Monde Musulman,** cilt XXI, s. 205; sıkıyönetimin ilân edildiğini bildiren sirkülerin metni için bkz. Marling'den Grey'e İstanbul, 10 Ağustos 1912 tarih ve «gizli» 695 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1482/35852).

vam etti; sonunda *Tanin,* durum düzelene kadar yayınını durdurdu.[87]

Cemiyet'in her şeye rağmen umudunu yitirmediği 1912 yıllık kongresinden anlaşılmaktadır. Bu, ilk defa olarak Selânik dışında yapılan bir yıllık kongreydi. Cemiyet, İstanbul'da polis nezareti altında toplanıyordu. Kongrede hükûmetin aldığı ve Padişahın onayladığı Meclisi dağıtma kararının Anayasaya aykırı olduğu öne sürüldü.[88] Bu davranışın kanun-dışı olduğunu oybirliği ile kabul eden delegeler, gelecek seçimlere katılıp katılmama konusunda fikir birliğine varamıyorlardı. Aşırı uçlardakiler seçimlere katılmanın, Meclis'in dağıtılmasının kanun-dışı olduğu konusunda aldıkları kararla bağdaşmayacağını söylüyorlardı. Yapılan oylamada katılmama kararı alındı. Ancak, gerçekçiliği hiç bir zaman elden bırakmayan Talât, seçimlere katılmamakla Cemiyet'in hükûmetle tam bir çatışmaya gireceğini ve böylece hükûmetin eline Cemiyet'i kanunî yollardan ortadan kaldırma fırsatı geçmiş olacağını söylüyordu. Uzun tartışmalardan sonra sorun yeniden oya kondu ve bu kez, 85 oy farkla seçimlere katılma kararı alındı.[89]

Bu arada, Balkan devletleriyle savaşa girmek ihtimali gittikçe artmakta ve bütün siyasal tartışmaları ikinci plâna itmekteydi. Yavaş yavaş bütün politik faaliyetler önemini kaybediyor, seçimler erteleniyor, partiler bu tehdide karşı koyabilmek için geçici ve gayrıresmî bir ateş-kes dönemine giriyorlardı. 30 Eylül'de Balkanlar'da, bir gün sonra da Türkiye'-

87 **Cenin,** 4 Eylül 1912; **Senin,** 5 Eylül 1912; **Hak,** 13 Eylül 1912; Cavit, **Tanin,** 24 Ocak 1944; Le Bouvat, «La guerre balkanique dans la presse ottomane», **Revue du Monde Musulman,** cilt XXI, s. 234 ve 226-7.

88 1912 Kongresinde alınan kararlar için bkz. Marling'den Grey'e İstanbul, 16 Eylül 1912 tarih ve «gizli» 788 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/39742); Tunaya, **Partiler,** s. 192-3; Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 208 ve sonrası.

89 Kararlar için bkz. Marling'den Grey'e İstanbul, 16 Eylül 1912 tarih ve «gizli» 788 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1486/39742); Ragıp, **Esrar Perdesi,** s. 214-16.

de seferberlik ilân edildi. 2 Ekim'de müttefikler isteklerini bildirdiler. Babıâli'den büyük devletlerin de rızasıyle Makedonya'ya İsviçreli ya da Belçikalı bir genel vali tayin etmesi, mahallî yasama meclisleri ve mahallî jandarma teşkilâtı kurması ve nihayet, büyük Avrupa devletlerinin büyükelçileri ile Balkan devletleri temsilcilerinin denetiminde ıslahata girişmesi isteniyordu. Fransız Hariciye Nazırı, seferberlik ilân edildikten sonra bildirilen bu şartların istekten çok, bir ültimatom niteliğinde olduğunu düşünüyordu.[90]

Babıâli, gerekli ıslahatı, 1880'de toplanan Doğu Rumeli Uluslararası Komisyonu'nun teklifleri uyarınca yapmayı kabul etti. Ancak, Meclis yeniden toplanıp bu kararı onaylamadan önce bir garanti veremeyeceğini de belirtti.[91] Hiç bir kabineden, müttefiklerin isteklerini daha olumlu karşılaması beklenemezdi. Basından anlaşıldığına göre, kamu oyu, ıslahatı sadece Avrupalılar'ın işe karışmasını önlemek yönünden gerekli görmekteydi. Islahatın, muhtariyet ya da ademimerkeziyetçiliğe dönüşmesi önemliydi.[92] Cemiyet, aklı başında hiç bir hükûmetin büyük devletlerin denetimi altında ıslahat yapmak sorumluluğunu yüklenmeyeceğini hatırlatarak, hükûmeti, Avrupa'ya Osmanlının devlet işlerine karışma hakkı tanımaması konusunda uyardı.[93] Savaş ilân edileli beri verilen tavizler gün geçtikçe daha çok göze batmakta, «yerli basının her çeşidi Babıâli'nin herhangi bir müdahaleyi kabul etmesine karşı bir tutum benimsemekteydi... Hep bir ağız-

90 Bertie'den Grey'e Paris, 2 Ekim 1912 tarih ve «gizli telgraf» 145 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1499/41350); Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 120.

91 Babıâli'nin Büyük Devletlere resmî notası için bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1501/43420.

92 **Tanin** ve **İkdam**, 8 Ekim 1912; Bouvat, «La Guerre balkanique dan la presse ottomane», **Revue du Monde Musulman**, cilt XXI, s. 225; Moukhtar Pacha, **La Turquie**, s. 170-1.

93 H. Cahit, «Devletlerin Teşebbüsü»; **Tanin**, 10 Ekim 1912; İsmail Hakkı, «Harp ve Diplomasi»; **Tanin**, 22 Ekim 1912.

dan böylesine küçük düşmektense savaşa girmeyi tercih ettiklerini söylüyorlardı.»[94]

Yeni durum bazı değişiklikleri zorunlu kıldı. Her şeyden önce, İtalya ile yapılan savaşa bir son vermek gerekti. 17 Ekim'de, Balkan savaşı başlamadan bir gün önce, Lozan'da İtalyanlar'la barış imzalandı. İtalya Trablus'u almış, ancak Babıâli'yi iyiden iyiye küçük düşürmemek için, Trablus kadısını tayin etme yetkisini Halife-Pâdişaha bırakmıştı. Ayrıca, Kadı'nın Halife ile Libyalı müslümanlar arasında dinsel bağlantıyı sağlamasına da izin verilmişti.[95] Bu durumda, Babıâli diplomatik alanda saldırıya geçmek kararı aldı ve 29 Ekim'de İngiliz dostu, eski Sadrâzam ve tecrübeli politikacı Kâmil Paşa iş başına çağrıldı.[96] Yeni Hariciye Nazırı 3 Kasım'da, «Büyük devletlerin arabuluculuğuna baş vurmak ve müdahale etmelerini istemek için zamanın uygun olduğunu»[97] açıklıyor ve dört gün sonra da Kâmil Paşa Sir Edward Grey'e yazdığı şahsî bir mektupla İngiltere'nin «müttefiki Rusya'yı, biricik amacı Türkiye'yi ortadan kaldırmak olan bu savaşı önlemeye teşvikini»[98] istiyordu.

Kâmil Paşa'nın tayini dışarıda, İngiltere ya da Üçlü İttifak'ın sempatisini kazanmak gibi bir sonuç vermemiş, üstelik içeride savaş tehdidi ile kendiliğinden ortaya çıkan politik ateş-kes'in sona ermesi gibi kötü bir etkisi olmuştu. Cemiyet

94 Lowther'den Grey'e İstanbul, 18 Ekim 1912 tarih ve «gizli» 875 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1502/44676).

95 Karl Strupp, **Aktenstücke zur Orientalischen Frage** (1916), s. 256-61; Danişmend, **Kronoloji,** cilt IV, s. 395-6.

96 **İkdam,** 30 Ekim 1912; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1410; **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim,** s. 67-8.

97 Lowther'den Grey'e İstanbul, 3 Kasım 1912 tarih ve «gizli telgraf» 576 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1513/46564).

98 Kâmil Paşa'dan Grey'e, 7 Kasım 1912 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/79, **Grey Belgeleri**). Kâmil Paşa resmî kanaldan Grey'e baş vururken, Cavit, İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Churchill'e yazdığı mektupta, ondan «bu dostluğu kurmak için gösterdiğimiz çabalarda nüfuzunuzu kullanarak bize yardımcı olmanızı» rica ediyordu. Bkz. Winston S. Churchill, **The World Crisis** (1923), cilt I, s. 523-5.

aleyhtarları bu tayini sevinçle karşılarlarken, İttihatçılar, baş düşmanları olarak niteledikleri Kâmil Paşa'nm Hariciye Nazırı olmasına şiddetle karşı koyuyorlardı.[99]

Savaş, Osmanlı silâhlı kuvvetleri için bir felâket haberinden başka bir şey değildi. İtalya'yla savaşmakta olan Türk ordusunun yeniden seferberlik haline geçebilmesi hayli zaman aldı. Yeni düşmanlarla yeni bir alanda savaşmak için ordu ne manen, ne de maddeten hazırdı. Makedonya'da bir savaş çıktığında uygulanmak üzere önceden hazırlanmış bütün plânlar Harbiye Nezaretindeki sürekli politik değişiklikler yüzünden altüst olmuştu. Savaş plânlarının hazır olup olmadığı sorulduğunda, Nâzım Paşa, «Mahmut Şevket Paşa'nın zamanından kalma bazı plânlar var. Onları bulup inceleyeceğim,»[100] demişti, ama bu plânlar hiç bir zaman kullanılmadı. Hemen hemen hiç örgütlenmemiş olan Türk ordusu her yerde bozguna uğramaktaydı. Kasım başlarında, başkentin sadece 65 kilometre kadar uzağındaki Çatalca savunma hattına kadar çekilmek zorunda kalmıştı. Tam bir yenilgi an meselesiydi ve daha fazla savaşmayı göze alamayan kabine, düşmanla en uygun anlaşma şartlarını aramaktaydı.

Osmanlı ordularının geri çekilmeye başladıkları 6 Kasım akşamı Kâmil Paşa, Nazırlar seviyesinde bir toplantı düzenledi. Öylesine umutsuzdular ki, büyük devletlerin hepsinin birer savaş gemisini İstanbul limanına gönderip şehirdeki çıkarlarını korumalarına izin vermek kararı aldılar. Bu, Babıâli'nin artık kanun ve nizamı yürütecek gücte olmadığını açıkça itiraf etmesi demekti. Bu karar ertesi günkü *Renin* gazetesinde ağır bir dille eleştirildi.[101] Birkaç gün sonra Kâmil Paşa Fitzmaurice'e, büyük devletler arabuluculuk teklifini geri çe-

99 **Tanin** ve **İkdam**, 30 Ekim 1912.

100 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 60; Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 118-20, 129 ve sonrası; **Balkan** savaşıyle ilgili olarak bkz. Kuran, **Osmanlı**, s. 573-85; R. Rankin, **The Inner History of the Balkan War** (1914); birkaç yerde.

101 **Renin (Tanin)**, 7 Kasım 1912.

virdikleri için doğrudan doğruya Bulgaristan Kralı ile temasa geçmeye çalıştığını söylüyordu. Ayrıca, Harbiye Nazırına, Çatalca'daki durum iyice kötülerse, bir ateş-kes anlaşması istemek yetkisi verdiğini de açıklıyordu.[102] Kâmil Paşa'yla yaptığı bu konuşmadan sonra, Fitzmaurice, «Türkler'in Bulgarlar'la daha fazla savaşmaya cesaretleri olmadığına,»[103] karar vermişti.

Kâmil Paşa bir an önce barış yapılması için çalışırken, Cemiyet var gücüyle direnmekte devam edilmesini savunuyordu. Hüseyin Cahit, Türkiye'nin yapılacak barış görüşmelerinden hiç bir şey kazanmayacağını yazıyordu. Eğer Babıâli'nin elinde, savaştan önceki sınırları kabul etmek ya da küçük bir kayıpla işin için sıyrılmak imkânı varsa, bunu hemen yapmalıydı. Ama, Türkiye'yi kayıtsız şartsız Avrupa'nın kucağına bırakmak bir felâket olurdu.[104] Neyse ki, Kasım sonlarına doğru Türk ordusu Bulgarlar'ı Çatalca hattında durdurmayı başardı. Ve bu tarihten sonra, Türkler'in kendilerine olan güveni arttı; toparlanarak saldırıya geçtiler. Hayli yaygın bir alanda çarpışan Bulgarlar ise, gittikçe kötü duruma düşmeye başladılar.[105] Bu değişiklik üzerine Babıâli ateş-kes teklifinde bulunmak için uygun zamanın geldiğini düşünmeye başladı. Oysa, İttihatçılar buna şiddetle karşıydılar. Kâmil Paşa, 8 Kasım'da Selânik'in Yunanlılar'ın eline geçmesiyle birlikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşme zamanının geldiğine inandığından Cemiyet'e karşı sıkı tedbirler almaya başlamıştı. Bazı İttihatçılar hapsedilip Anadolu'ya sürülüyor, imkân bu-

102 Lowther'den Grey'e İstanbul, 11 Kasım 1912 tarih ve «gizli telgraf» 611 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1513/48125).

103 Fitzmaurice'ten Tyrell'e İstanbul, 6 Ocak 1913 tarihli «özel» yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/79, **Grey Belgeleri**).

104 **Tanin**, 9 Kasım, 1912.

105 George Pilcher, «In the Chatalja Lines During the November Battle», **The Nineteenth Century**, cilt LXXIII (1913), s. 624-43; Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 130.

lanlar Avrupa'ya kaçıyorlardı.[106] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en gürültücülerini başından atmış olan Babıâli, 3 Aralık'ta tarafların en fazla bir hafta içinde görüşmelere başlamaları şartıyle ateş-kes anlaşmasını imzaladı.[107]

Artık, inisiyatif savaş meydanından konferans masasına geçmişti ve savaşa devam edilip edilmeyeceğini, düşman eline geçmiş olan Edirne şehrinin durumu tayin edecekti. Taraflar Aralık ve Ocak ayları süresince barış şartlarını görüşmek üzere Londra'da toplandılar. Ancak, Türk heyeti daha Paris'teyken, Türkiye için küçük düşürücü şartlar öne sürülürse anlaşmayı imzalamayacağını açıklamıştı. Reşit Paşa, Türkiye'nin askerî gücünün gün geçtikçe iyiye doğru gittiğine ve tarafların ağır şartlar öne sürmeleri halinde savaşın yeniden başlayabileceğine işaret etmişti.[108] Türkiye'nin barış teklifi 1 Ocak 1913'te konferansa getirildi:[109]

(I) Edirne vilâyetinin batısında kalan bütün işgal edilmiş topraklar boşaltılacak, sadece muhtar Arnavutluk'un durumu ve sınırları hakkında karar vermek yetkisi büyük devletlere bırakılacaktı.

(II) Edirne vilâyeti Osmanlı İmparatorluğunda kalacak, gerekirse, Türkiye ile Bulgaristan aralarındaki sınırda yapılacak değişiklikler konusunda görüşeceklerdi.

(III) Türkiye, Ege denizindeki adaları bırakmayacak, gerekirse bu konuda büyük devletlerle görüşecekti.

(IV) Türkiye hami devletlerin Girit konusunda alacakları herhangi bir kararı kabul etmeye hazırdı.

106 «Tevkifata Dair - İdare-i Örfiye Beyannamesi», **İkdam**, 26 Kasım 1912; Cavit, **Tanin**, 12, 14 ve 18 Şubat 1944. Selânik düştükten sonra Kâmil Paşa'nın şöyle dediği söylenir: «Artık gelecekleri kalmadı; Selânik'te merkezlenmiş bir ihtilâl partisiydiler, Selânik elden gitti, onların da çekilmeleri gerekir.» Bkz. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 76.

107 **İkdam**, 4 Aralık 1912.

108 **Times**, 14 Aralık 1912.

109 **İkdam** ve **Times**, 2 Ocak 1913.

(V) Yukarıdaki dört madde bölünemez bir bütün meydana getirmekteydi.

Türkiye'nin teklifleri müttefikler tarafından kabul edilmedi; Babıâli birkaç küçük değişikliğe razı olduysa da bu bir şey halletmedi ve görüşmeler devam edilemez hale geldi. Grey'in sabrı ve azmi olmasaydı konferans dağılabilirdi. Grey, işe karışarak sorunun ancak büyük devletlerin her iki tarafa da kendi isteklerini kabul ettirmeleriyle çözümleneceğine karar verdi. Bu nedenle, büyük devletlerin elçilerini 13 Ocak'ta bir toplantıya çağırdı. Bu toplantıda hazırlanan ortak notada Babıâli'nin Edirne'yi Bulgarlar'a bırakması ve Adalar sorununun büyük devletlerce çözümlenmesi isteniyordu. Notada ayrıca, eğer Babıâli bu «tavsiye»yi dinlemezse, savaşın yeniden başlayacağı ve Türkiye'nin hayli güç bir durumda kalacağı da belirtilmişti. Barış imzalandıktan sonra, Babıâli büyük devletlerden maddî ve manevî yardım talebinde bulunabilecekti, ancak bu talebin nasıl karşılanacağı, onların tavsiyelerine uyup uymamasına bağlıydı. Nota 17 Ocak'ta Babıâli'ye verildi.[110] Bir emirden başka bir şey olmayan bu nota karşısında Babıâli ne yapacağını şaşırmıştı. Görünürde kabul etmekten başka bir yol yoktu. Kâmil Paşa'nın Edirne'den vaz geçmeye karar verdiğini düşünen İttihatçılar, 23 Ocak'ta bir hükûmet darbesi ile Kâmil Paşa'yı devirdiler ve yeni bir hükûmet kurdular.

Tarihte «Babıâli Baskını» olarak bilinen bu darbeyi, Edirne'nin elden gittiğine inanan İttihatçıların umutsuzluk içinde giriştikleri bir hareket olarak nitelemek yanlıştır. Darbe, uzun süreden beri düşünülmekte ve hazırlanmaktaydı ve baş-

110 Grey'den Lowther'e Londra, 17 Ocak 1913 tarihli yazı, **British Documents on the Origins of the War, 1898-1914,** cilt IX/II, s. 417; Bompard'dan Poincaré'ye Beyoğlu, 17 Ocak 1912 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 3 cü seri, cilt V, no. 230, s. 290-1; **Times,** 14 ve 17 Ocak 1913; G. F. Abbott, «Peace?», **Nineteenth Century,** cilt LXXIII (1913), s. 41-52.

langıç nedenini Kâmil Paşa'nın Sadrâzam tayin edilmesinde aramak daha yerinde olur.

İtalya'yla savaşa girildiği günlerde, Cemiyet'in bir koalisyona gitmek için muhalefetle görüşme teşebbüslerine ve bu konudaki başarısızlığına yukarıda değinmiştik. Balkan savaşı sırasında da, bu sefer muhalefette olan Cemiyet gene partizan olmayan bir hükûmet kurulması için teşebbüslerde bulunmuştu. Müttefikler isteklerini bildirdiklerinde Cemiyet derhal bir bildiri yayınlayarak hükûmetin yanında yer alacağını, işbirliği yapmaya hazır olduğunu ve işin içine geçmişi karıştırmayacağını açıklamıştı. Ancak, Kâmil Paşa'nın yeniden Sadrâzamlığa getirilmesi üzerine bu iyi niyet gösterisi fazla devam edemedi, düşmanlık ve kuşku yeniden siyaset hayatına hâkim oldu.[111]

Görüşüne aykırı olan bu değişikliğe rağmen Cemiyet, Kâmil Paşa ile uzlaşmaya çalıştı. Ama bir başarı sağlayamadı. İttihatçılar Mahmut Şevket Paşa'nm Harbiye Nazırlığına getirilmesini ve daha tarafsız bir kabine kurulmasını istiyorlardı. Mahmut Şevket Paşa'nın bu nezarette iki buçuk yıllık tecrübesi olduğunu, savaş plânları hazırladığını öne sürüyorlardı. Dolayısıyle bu günün şartlarına uygun bir Harbiye Nazırı olacağı kanısındaydılar. Oysa, Nâzım Paşa'nm İtilâfçılarla yakın ilişkisi olduğu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tutmadığı biliniyordu. Üstelik, uzun süredir Bağdat'ta valilikle görevli bulunduğundan, askerî sorunlardan hayli uzak kalmıştı.

Talât Bey ve Sait Halim Paşa 6 Kasım'da bu konuyu görüşmek üzere Kâmil Paşa'yı ziyaret ettilerse de, Sadrâzam işbirliğine yanaşmadı. Onlara, «kısaca ve kuru bir dille» cephedeki birliklerin moralinin çok düşük olduğunu söylemeyi yeterli bulmuştu. Savaşa devam etmek söz konusu olamayacağmdan sorunu masa başında çözümlemenin yollarını arıyordu.[112] Talât ayrıca Mahmut Şevket Paşa'yı da görmeye gitti, ama

[111] Bkz. Dipnot 28; Ragıp, **Esrar Perdesi**, s. 96-100.

[112] H. K. Bayur, **Kâmil Paşa**, s. 390; Cavit, **Tanin**, 7 ve 9 Şubat 1944.

sağlık durumunun iyi olmadığını söyleyen Paşa, teklif edilen makamı reddetti.[113] 8 Kasım'da *Tanin*'de Mahmut Şevket Paşa'nın genel müfettiş tayin edileceği haberi yayınlandı. Bu haber hükûmet çevrelerinde hayli karışıklığa sebep oldu, «Padişahın damatları Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm bu tayini önlemek amacıyle kayınpederlerini ziyaret ettiler»[114] ve *Tanin* hemen kapatıldı.[115] Cemiyet ile Kâmil Paşa arasında 9 Kasım'da yapılan son görüşme de bir sonuç vermedi.

Kâmil Paşa'nın deyişiyle, «İttihatçıların durum ve görüşlerinde iyi niyet belirtisi bulunmadığından, her iki tarafın da birbirine uygun bir şekilde öğüt vermesinden sonra mesele kapandı.»[116] Bu tarihten sonra Kâmil Paşa Cemiyet üzerindeki baskısını artırdı, Cemiyet de işi lâfla halletmekten vaz geçerek bir komplo hazırlamaya girişti.[117]

Kâmil Paşa'yı yerinden oynatmayı başaramayan Cemiyet, bu sefer Nâzım Paşa'ya dönmüştü. Brüksel'deki İttihatçılara yazdığı bir mektupta, Talât nihayet bir darbe yapmaya karar verdiklerini bildirmekteydi.[118] Mektupta, önce Nâzım Paşa'yla görüşerek, onu savaşmaya devam etmesi için teşvik ettikleri Kurmay Başkanı İzzet Paşa gibi tecrübeli adamlar, Enver, Fethi, Cemal gibi İttihatçı subaylar kullanmasını salık verdiklerini yazıyordu. Ancak, Nâzım Paşa bu yaklaşma çabalarına pek karşılık vermemiş ve onlar da ellerinden geleni yaptıklarına kani olduktan sonra, Nâzım Paşa'yla uğraşmak-

113 H. K. Bayur, **Kâmil Paşa**, s. 390; Cavit, **Tanin**, 7 Şubat 1944.

114 Cavit, **Tanin**, 8 Şubat 1944.

115 Cavit, **Tanin**, 10 Şubat 1944.

116 H. K. Bayur, **Kâmil Paşa**, s. 390; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/IV, s. 258-63.

117 Cavit, **Tanin**, 12, 14 ve 18 Şubat 1944 ve **Times**, 11, 18 ve 20 Kasım 1912

118 Talât'ın mektubunun fotokopisi, Cavit'in hatıralarına ek olarak, **Tanin**, 24 Şubat 1944. 444 kelimelik ve 14 Ocak 1913 (Rumî, 1 Kanunisani, 1328) tarihli bu mektup Kasım ortasından Ocak ortasına kadar geçen iki aylık dönem içinde İttihatçıların faaliyetlerini anlatmaktadır. Talât hiç bir yerde tarih vermediğinden, sözünü ettiği toplantıların ne zaman yapıldığı, daha da önemlisi, Cemiyet'in hareket plânını ne zaman değiştirdiği belli değildir. Gene de, bu mektubun çok önemli bir belge olduğu muhakkaktır.

tan vaz geçmişlerdi. Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa, İzzet Paşa ve İttihatçı subayların işbirliğiyle hükûmeti devirip yerine geçme ihtimali üzerinde durmaya başlamışlardı.[119] Büyük bir gizlilik içinde yapılan özel bir toplantıda (ki tarihi belirtilmemektedir) bütün ihtimaller gözden geçirilmiş, plânlar hazırlanmıştı. Ancak, artık (Türklerin) savaş açacak (özellikle, Çatalca hattını yarıp hücuma geçecek) halleri kalmadığından, bir hükûmet darbesinin efradın moralini daha da bozacağını düşünmüşlerdi. Bu nedenle, hiç olmazsa bir süre için darbe plânları bir kenara bırakılmıştı. Bir zaman sonra (bunun ne zaman olduğunu tahmin etmek güç), bazı kabine üyeleri, elinde hiç bir imkân olmadığı halde Edirne'den vaz geçmemeye kararlı olan hükûmete karşı çıkmaya başlamışlardı. Bu muhalifler kabinenin istifa etmesini ve kurulacak yeni kabinenin Edirne'den vaz geçerek vatanı, içine düşmüş olduğu zor durumdan kurtarmasını istiyorlardı.[120]

Bu arada, Kâmil Paşa bir meşveret meclisinin toplanmasını teklif etmekteydi. Ancak, bazı nazırlar bu yola baş vurmakla kabinenin iyiden iyiye itibardan düşeceği ve memleketin daha da çabuk batacağı kanısmdaydılar.[120] İttihatçılar kabinenin bu konudaki tartışmalarına karışmamaya karar verdiler. Ancak, kabine istifa kararı aldığı takdirde,

Arnavut Ferit (Paşa) ya da Reşit gibi zararlı kişilerin iktidara geçmelerini önlemeye çalışacaktık. Eğer yeni kabineyi kurmak görevi Nâzım'a teklif edilirse, ne destekleyecek, ne de kabinesinde görev alacak (tarafsız kalacak) tık... Her ne şartla olursa olsun, barış yapıldığında, ordunun, bu durumu yaratanları, yani kabineyi

119 Yalçın, **Tanin,** 24 Şubat, 1944; 12 Ocak'ta, Talât'ın mektubunun taşıdığı tarihten iki gün önce, «Enver Beyden sonra İttihatçı subaylar arasında en fazla nüfuz sahibi olan... Mülâzım Zeki Bey» adında biri Alman Büyükelçisini ziyaret ederek, «Arkadaşlarının Kâmil Paşa'yı barış sorunu konusunda kararsız davranışından ötürü kınadıklarını ve savaşı sürdürmek için kabineyi devirmek niyetinde olduklarını,» açıklamıştı. Bkz. Baron von Wangenheim'den Alman Dışişlerine, 12 Ocak 1913 tarihli yazı, **Alman Diplomatik Belgeleri,** cilt IV, s. 156.

cezalandırmak isteyeceği muhakkaktı ki, bunun için gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Bundan sonra plânımızın uygulanmasına geçilecekti. Kabine düşürülecek, Cavit ve Cahit'in teklifine uygun olarak bizler iktidarı ele alarak, eğer nasipse, memleketi yeniden canlandırmak için çalışacaktık. Bu ihtimal için hazırlanmaya başlamalıydık.[120]

Talât'ın mektubundan Cemiyetin ancak, başka birisi barışı imzalayıp vebalini yüklendikten sonra iktidar ve sorumluluğu üzerine almak niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Öne sürdükleri tek şart, Edirne'nin barış yapmak bahasına feda edilmemesiydi. Ancak, 17 Ocak tarihli ortak notadan sonra bu şartın yerine getirilmesi imkânsızlaşmıştı. Daha başlangıcından beri karamsar olan Kâmil Paşa bunun farkındaydı, ama Edirne'yi vermenin günahını yüklenmeyecek kadar tecrübeli ve kurnaz bir politikacıydı aynı zamanda. Bu açmazdan kurtulmanın yolunu, İmparatorluğun önemli ve sorumlu kişilerinden kurulu bir Saltanat Şûrası toplamakta ve şehri Bulgarlar'a terketme sorumluluğunu birlikte yüklenmekte bulmuştu.

Saltanat Şûrası 22 Ocak'ta Dolmabahçe'de toplanmış ve hemen hemen oybirliğiyle kabinenin barış konusundaki tutumunu desteklediğini belirtmişti.[121] Ertesi gün kabine, ortak notaya bir cevap yazmak üzere Babıâli'de toplanıyordu. Ancak, daha cevabın müsveddesi hazırlanmadan İttihatçılar baskın verecek, Enver ve beraberindeki birkaç kişi toplantı odasına girerek, tabanca tehdidiyle Kâmil Paşa'yı istifasını imzalamaya zorlayacaklardı.[122] Odanın kapısında kendisiyle

120 Yalçın, **Tanin,** 24 Şubat 1944.

121 **İkdam,** 22 ve 23 Ocak 1913; H. K. Bayur, **Kâmil Paşa,** s. 384-6; Bompard'dan Jonnart'a İstanbul, 23 Ocak 1913 tarihli yazı, **Documents Diplomatiques Français,** 3 cü seri, cilt V, no. 242, s. 300.

122 Hükûmet darbesi konusunda bkz. Ragıp, **Esrar Perdesi,** birkaç yerde; Kuran, **Osmanlı,** s. 586 ve sonrası; Danişmend, **Kronoloji,** cilt IV, s. 397-401; Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/I, s. 254 ve sonrası; H. K. Bayur, **Kâmil Paşa,** s. 386 ve sonrası; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1411 ve sonrası, 1874 ve sonrası; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 78-9; Edib, **Memoirs,** s. 342.

karşılaştıkları Nâzım Paşa'yı da vurdular. Ölmeden önce, «Beni aldattınız. Bu muydu verdiğiniz söz?» demesinden de anlaşılacağı gibi, Nâzım Paşa ile Cemiyet arasındaki ilişki hayli karışıktı.[123] Öte yandan, Nâzım Paşa'nın öldürülmesini, ordunun «durumdan sorumlu olanlara» vermek istediği ceza olarak yorumlamak da mümkündür.[124]

Kâmil Paşa'nın Edirne'yi verip vermeyeceği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değilse de, eldeki belgeler, şehri terketmeye hazır olduğunu göstermektedir. Saltanat Şûrasını toplamaktaki amacı, savaş konusunda bir fikir birliğine varabilmekti. Düşüşünden on iki gün sonra, Mısır'a gitmek üzere, Hidiv'e ait bir vapurla İstanbul'dan ayrılırken kendisini geçirmeye gelen Fitzmaurice'e, «Kendisinden sonra iktidara geçenlerin Avrupa'nın dostça tavsiyelerini dinlemeyeceklerinden ve bu yüzden Türkiye'nin daha fazla toprak ve para kaybedeceğinden korktuğunu söylüyordu. 2.000.000 altın değerinde olan silâh ve askerî gereçleri kurtarmaya çalışmıştı... bunların Çatalca savunma hattını güclendirmek için gerekli olacağını düşünmüştü...»[125] Bu konuşmadan çıkan anlam, Kâmil'in Edirne'yi gözden çıkarmış olduğudur.

Öte yandan, Cemiyet'in Kâmil Paşa'nın Edirne'den kesin olarak vaz geçmiş olduğunu düşünmekle bir yanlışlık yapıp yapmadığı önemli değildir. Hükûmeti devirmeye çoktan karar vermişlerdi. Günün politikasında duygusal bir önem taşıyan Edirne sorunu ise, darbeye psikolojik bir destek olmaktan ileri gitmiyordu. Edirne'yi elde tutmanın ne kadar güç olduğunun İttihatçılar da farkındaydılar. Kendileri iktidara geçtikten sonra, itibarlarını, hattâ iktidarı kaybetmeyi göze

123 Nâzım Paşa'nın bu sözlerini zikreden: **Türkgeldi, Görüp İşittiklerim,** s. 79-80; Kuran, **Osmanlı,** s. 588; Nâzım ile İttihatçılar arasındaki karmaşık ilişki konusunda bkz. H. K. Bayur, **Kâmil Paşa.**

124 **Talât'ın mektubu, Tanin,** 24 Şubat 1944.

125 **Fitzmaurice'in raporu,** 5 Şubat 1913 (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2451/340).

almadan bu şehirden vaz geçmeleri imkânsız olacaktı. Edirne uzun ve kahramanca bir direnişten sonra 23 Mart 1913'te Sırplar'la Bulgarlar'ın birlikte giriştikleri bir saldırıda düştü. Ancak, Balkan devletleri savaş ganimetleri konusunda kendi aralarında çekişmeye başlayınca, Cemiyet bu durumdan yararlanıp, Edirne'yi geri aldı ve böylece Edirne'nin kurtarıcısı sıfatını da hak etmiş oldu.

ALTINCI BÖLÜM

CEMİYET'İN GÜCÜNÜ SAĞLAMLAŞTIRMASI

İttihatçıların iktidarı muhalefete kaptırdıkları altı aylık süre içinde Osmanlı İmparatorluğunda büyük değişiklikler olmuştu. İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki topraklarının hemen hepsi Balkan devletlerinin eline geçmişti. Edirne kuşatılmış ve İttihatçılar ancak bu şehri kurtarmak gerekçesiyle Kâmil Paşa kabinesini devirebilmişlerdi. Bundan sonraki altı aylık süre boyunca Edirne, Türk siyaset hayatında hayli önemli bir yer tuttu. Oysa, gerçekte, ağırlık merkezi Arap eyaletlerine doğru kaymıştı.

23 Ocak'ta yapılan hükûmet darbesi İttihatçılar için tehlikeli ve cüretli bir adımdı, ama eski nüfuzlarını kazanmak için kaçınılmazdı da. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde Talât ve taraftarlarının grubu Edirne'nin Bulgarlar'a terkedilmesi ve günahını İtilâfçıların yüklenmesinden sonra iktidara gelmeyi tercih ettiklerini açıkça belirtmiş bulunuyorlardı. Eldeki belgeler Kâmil Paşa'nın Edirne'yi vermeye hazır olduğunu göstermektedir. Ancak, bunun gerçekleşmesini beklemek, heyecan ve vatanseverlik duygularının hâkim olduğu ortamdan yararlanmamak demek olurdu ki, bu da halkın darbeyi olağan karşılamaması tehlikesini doğururdu. Millet Meclisinin* kabineyle fikir birliğine varmış olması Kâmil Paşa'nın elinde

* Genellikle o tarihte Millet Meclisi, Âyanla beraber Mebusan Meclisinin yaptığı toplantıya deniyordu. (Ç.N.).

güçlü bir silâhtı ve en küçük bir gecikme, Sadrâzamın durumuna kanunî bir geçerlilik kazandırabilirdi. Barış kararının kamu oyunca kabul edilir hale gelmesi ise, istikrarın kısmen de olsa sağlanması demekti ki, o zaman da İttihatçıların bir darbe teşebbüsü yapacak kadar gücleri olmazdı. Altı aylık baskı politikası Cemiyet'i hayli yıpratmıştı; bu açığı ancak uygun zaman kollayarak ve taktik kullanarak kapatabilirdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti yeniden iktidara geldiğinde, durumu hiç de sağlam değildi. Son beş yıl içindeki yıpratıcı politik çatışmalar Cemiyet'i başlangıçtaki benliğinin bir gölgesi haline getirmiş, İtilâfçılar ise örgütlenecek zaman kazanmışlardı. İtilâfçı hükûmet devrilmişti, ama İtilâfçı örgüt hâlâ mevcuttu ve bir karşı-darbe tehlikesi ortadan kalkmış değildi. Bu tehlike, Edirne Türkler'de kaldığı ve gerilim yüksek olduğu sürece devam edecekti, çünkü şehir düşer düşmez ikinci bir darbe için gerekli psikolojik atmosfer kendiliğinden hazırlanmış olacaktı. Bunu bilen İttihatçılar, endişe içindeydiler.

Bu kritik durumda Cemiyet'in her şeye rağmen olgun davrandığını söylemek gerekir. Muhalefetten hınç almaya kalkıp, aradaki politik uçurumu daha da açmak yerine, uzlaşıcı bir siyaset benimseyerek memleketin yeni hükûmet safında yer almasını sağlamaya çalıştılar. Bu siyaset, İstanbul garnizon kumandanı Cemal Bey'in (Paşa) darbeden birkaç gün sonra yayınladığı bildiride açıkça yansımaktaydı. Bildiri uzlaşma taraftarı bir üslûp taşıyordu ve Cemal keyfî tevkiflerin yapılmayacağını, kanun çerçevesi içinde davrandıkları sürece politik kuruluşların baltalanmayacağını söylüyor, herkesi hükûmetle işbirliğine çağırıyordu.[1] Bu arada, darbe sırasında tutuklananlar, «derhal muhalefet gösterilerine girişmemeleri» konusunda uyarıldıktan sonra serbest bırakılmaktaydılar. *İkdam*'ın başyazarı Ali Kemal ve Dr. Rıza Nur gibi önde ge-

1 **Stamboul, 28 Ocak 1913.**

len İtilâfçılar satın alınarak Avrupa'da rahat bir sürgün hayatı yaşamaya gönderilmişlerdi.[2] 14 Şubat'ta basında yayınlanan Genel Af Kanunu ile kanunun çıktığı tarihe kadar siyasal suçlarla hapsedilmiş olanların serbest bırakıldığı ilân ediliyordu. Ancak, «askerî yenilgilere sebep olanlarla, düşmana maddeten ya da manen yardım edenler» bu kanunun dışında kalmaktaydı.[3] Genel af kanununun kesin çizgilerle belirlenmiş olmaması İttihatçıların, havlayıp ısırmadığı sürece muhalefetin var olmasına izin vermek niyetinde olduklarını göstermekteydi.

Cemiyet yeni kabineyi kurarken de aynı dikkat ve sağduyuyla hareket etti. Bir İttihatçı rejimi kurmaya kalkışmadı. Bu tutum, Talât'ın Kâmil Paşa kabinesinin «milletin kutsal haklarını» korumak amacıyle devrildiği iddiasını doğruluyordu.[4] Bir İttihatçı olmadığını çeşitli vesilelerle belli etmiş olan Mahmut Şevket Paşa Sadrâzam ve Harbiye Nazırı tayin edilmişti. Kabinenin diğer üyeleri de partizan değildiler. Hükümette görev alan üç İttihatçı (Sait Halim Paşa, Hacı Adil ve Hayri Bey'ler) ılımlı olarak tanınmışlardı. Partizan olmayan bir kabine kurmaktaki amaçları, parti politikasına bir son verip bütün unsurları vatanseverlik ülküsü altında toplamaktı.

Bu kritik dönemde iktidara geçen bir rejimi bekleyen belli sorunlar vardı. Hazine tamtakırdı; ordunun morali bozuktu ve Türkler diplomatik alanda yalnız bırakılmışlardı. Kâmil Paşa'nın bu sorunlara bulduğu çözüm yolu, her ne bahasına olursa olsun barış yapmaktı. Onun devrilmesi, durumu düzelteceği yerde, daha da kötüleştirmişti. Londra Konferansına

2 Djemal Pasha, **Memoirs of a Turkish Statesman, 1913-1919,** s. 16; Türkçe metni, (Cemal Paşa, **Hatıralar**), s. 23.

3 **Takvim-i Vekayi,** 14 Şubat 1914, ve aynı tarihli İstanbul basını. Af Kanunu'nun Fransızcaya çevirisi için bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 19 Şubat 1913 ve «gizli» 135 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1788/8666).

4 **Stamboul,** 24 Ocak 1913.

büyük bir kargaşalık hâkimdi ve delegeler, hükûmetlerinden yeni talimat gelinceye kadar hiç bir şey yapmamak kararı almışlardı. 26 Ocak'ta Türk heyetine barış görüşmelerinin kesildiğini bildiren bir ortak nota hazırladılar. Bu nota 29 Ocak'ta Reşit Paşa'ya verilmiş ve bir gün sonra da Balkan devletleri, 3 Şubat akşamı mühleti dolan ateş-kes anlaşmasını tanımadıklarını açıklamışlardı.[5]

İstanbul'daki hükûmet yeni bir sorunla karşı karşıya kalmıştı: Savaş açmak. Ancak, önce, gönderilen ortak notaya bir cevap vermek gerekiyordu. Bu da, üzerinde uzun uzun düşünülecek bir konu değildi; hüküm süren şartlar altında hükûmetin bir seçim hakkı yoktu. Artık Edirne'nin verilmesi söz konusu olamazdı. Öte yandan, verilecek cevap uzlaşma taraftarı bir hava taşıdığı ve Balkan devletlerine kabul etmeyecekleri bazı imtiyazlar teklif edildiği takdirde belki de büyük devletlerin desteğini kazanmak mümkün olurdu!

Türkiye'nin notaya cevabı, 30 Ocak'ta büyük devletlerin elçilerine verildi. Babıâli, Edirne'nin Meriç nehrinin sağ kıyısında kalan kesimini vermeye razıydı ama, camilerin, türbelerin ve diğer tarihî ve dinî önem taşıyan yapıların bulunduğu sol kıyıyı elinde tutmak istiyordu. Bu kesimden vaz geçmek, «bütün ülkede, bir önceki kabinenin düşmesine zemin hazırlayan durumu andırır bir hayal kırıklığına ve kargaşalığa sebep olabilirdi.»[6] Ege denizindeki adalar konusunda ise, ortak notada öne sürülen büyük devletlerin bu adaların durumu hakkında karar vermesi teklifi kabul ediliyordu. Ancak, bu adalardan bazılarının Çanakkale Boğazı'nın savunması için gerekli, diğerlerinin ise Anadolu'nun bölünmez bir

5 Times, 25-31 Ocak 1913; Albay Lamouche, **Quinze ans d'histoire balkanique** (Paris, 1928), s. 133-5.

Ortak Nota'nın ve Babıâli'nin cevabının metinleri için bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 1 Şubat 1913 tarih ve «gizli» 81 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1788/5501); ayrıca, 31 Ocak tarihli **Stamboul** ve **İstanbul basını** ve **Times.**

parçası olduğu belirtilmekte, dolayısıyle yarımadanın güvenliği bakımından önem taşıdığına işaret edilmekteydi. Notada ayrıca, büyük devletlerin Türkiye'ye karşı iyi niyet göstermeleri, özerk bir gümrük tarifesi uygulanması, yabancıların Osmanlı uyruklularla aynı vergi yükümlülüğü altına girmeleri, Babıâli'nin gümrük vergilerinde % 4 bir zam yapması ve kapitülasyonların kaldırılması konularında işbirliği istenmekteydi.[7]

Ortak notaya verilen bu cevabın reddedileceği ve savaşın yeniden başlayacağı biliniyordu. Ateş-kes 3 Şubat'ta sona erdi ve Edirne yeniden bombardıman edildi. Askerî başarının yeni rejime hayli yararı dokunabilirdi, ama görünürde böyle bir ihtimal yok gibiydi. Türkler Edirne'yi hâlâ ellerinde tutmaktaydılar, ama İşkodra, Yanya gibi kasabalar düşmekteydi. Babıâli müdahale etmesi için Avrupa'ya baş vurduysa da, aldığı cevapta, önce Edirne'yi teslim etmesi bildiriliyordu. Çatalca hattındaki güclü direnme dışında askerî durum gittikçe kötülemekteydi. Bu kötüye gidiş siyaset hayatını ciddî şekilde etkiledi.

Askerî durumun kötülüğüne rağmen, memlekete hâkim olan havada bir değişiklik göze çarpıyordu. Üç aydır Avrupa'da sürgünde olan Cavit Bey, döndüğünde, «Memlekete bir şeyler olmuştu. Bir ümit ışığı belirmişti sanki. Eskiden olduğu gibi, can çekişen bir memleket havası yoktu artık. Ordunun, genç ve enerjik subayların kumandasındaki ordunun, bu kez bir şeyler yapabileceğini düşünüyorlar.»[8] Bu iyimserlik havası içinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti Talât'ın teşvikiyle 1 Şubat'ta «Müdafaa-i Milliye Cemiyeti» ni kuruyordu. Bu yarı-askerî kuruluşun amacı, bütün ülkeyi savaşa seferber etmek ve dolayısıyle hükûmetin savaşı sürdürmesine yardımcı olmaktı. Bu cemiyetin belli başlı faaliyetlerinden biri

7 Bkz. yukarıdaki kaynak.

8 Cavit, **Tanin**, 25 Şubat 1944.

de, halktan para toplamaktı.[9] Birkaç gün sonra çıkarılan «Savaş Halinde Askerî Gereçlerle İlgili Geçici Kanun» la ülke savaşa hazır bir hale getiriliyor, askerî otorite sivil otoritenin üzerinde yer alıyordu.[10]

Ancak, bu iyimserlik ve anlaşma havası fazla ömürlü olmadı. Askerî yenilgi bütün hayalleri yıktı; Mahmut Şevket Paşa ve kabinesinin moralleri iyice bozulmaya başladı. Talât ve Halil 15 Şubat'ta Sadrâzamı ziyaret edip, kabinesinin bir önceki kabinenin âkibetine uğramaması için gerek askerî, gerekse siyasî başarının şart olduğunu söylediler. Mahmut Şevket Paşa fena halde öfkelenerek, Edirne düşse bile savaşa devam edilmesine taraftar olduğunu, ama Anadolu için endişe ettiğini söyledi. Eğer Bulgarlar ve Yunanlılar birleşip Anadolu'ya asker çıkarırlarsa, savunmak imkânsız olurdu. Üstelik, malî durumu düşünmek gerekiyordu; para iyice tükenmişti.[11] 22 Şubat'ta yapılan bir toplantıda ise Sadrâzamın durumu şöyle özetlediği bildiriliyordu:

Orduda savaşmak için istek kalmamıştı... Başkumandan İzzet Paşa istifa etmek telifinde bile bulunmuştu. Edirne'nin 18 Şubat'ta (Rumî, 3 Mart) düşmesi bekleniyordu ve kumandan bu tarihten dört gün önce teslim olmanın gerekliliğine değinmişti. Yani, düşman bütün gücüyle Çatalca hattına doğru yürüyecek, bu hattı yararak İstanbul'a girecekti. Mahmut Şevket Paşa memleketin batmasını önlemek amacıyla barış teklifinde bulunmuştu. Eğer biz (İttihatçılar) büyük devletlerin karşısına yeni bir barış teklifi ile çıkmazsak, derhal istifa edecekti.[12]

Talât, Mahmut Şevket Paşa'ya fena halde içerliyordu.[13]

Edirne 3 Mart'ta düşmedi; Mahmut Şevket Paşa da istifasını vermedi. Ama, Şubat ve Mart ayları boyunca durumda

[9] **Stamboul**, 3 Şubat 1913; Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin aldığı kararlar için bkz. **Stamboul**, 4 Şubat 1913.
[10] **Stamboul**, 7 Şubat 1913.
[11] Cavit, **Tanin**, 7 Mart 1944.
[12] Cavit, **Tanin**, 9 Mart 1944.
[13] Cavit, **Tanin**, 19 Mart 1944.

bir ilerleme kaydedilmedi. 26 Şubat'ta Lowther, ordudaki hoşnutsuzluktan, muhalif subayların tevkif edilmekte olduğundan ve Babıâli'nin muhtemel bir darbeye karşı tedbirler almaya başladığından söz ediyordu. *Tanin* gazetesinin bile Edirne'yi elde tutmak umudunu yitirdiğini ve halkı şehrin düşmesi fikrine alıştırmaya çalıştığını yazıyordu.[14] Mahmut Şevket Paşa'nın Edirne konusunda ümitsiz olduğu biliniyordu, ama kabinesi bu konuda ikiye bölünmüştü. Bu moral bozucu anlaşmazlığın kamu oyuna sızmasını önlemek amacıyle Cemal 12 Mart'ta yerli ve yabancı basına gizli bir sirküler yolladı. Kabinenin bölünmüş olduğu ve istifa etmesiyle ilgili söylentilerin basında yayınlanması yasaklanıyor, aksi halde gazetelerin kapatılacağı ve yazarlara işten el çektirileceği bildiriliyordu. Fitzmaurice kabinedeki fikir ayrılığının Sadrâzamla savaş taraftarı hükûmet üyeleri arasındaki anlaşmazlıktan doğduğu kanısındaydı.[15] İki hafta sonra Edirne'nin düşmesi (26 Mart) kabinedeki anlaşmazlığa son veriyor ve Cemiyet aleyhtarı unsurların saldırıya geçmeleri için zemin hazırlıyordu.

23 Ocak'tan beri her an bir karşı-darbe beklenmekteydi. Şubat sonları böyle bir hareket için en uygun zaman gibi görünüyordu. Tam o sırada polis, hükûmet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine hazırlanmakta olan bir komployu ortaya çıkardığını açıkladı. Bu komplonun hazırlayıcısı Prens Sabahattin'in kâtibi Saffet Lütfü Bey'di. Aralarında Çatalca'daki kuvvetlerin kumandanı ve Sabahattin'in amcası Abuk Ahmet Bey'in de bulunduğu bazı subaylar da bu komplo ile ilgili olmakla suçlanıyordu.[16] Belki de, «bu komplo İttihatçı kabinenin siyasal düşmanlarını ortadan kaldırmak için uy-

[14] Lowther'den Grey'e İstanbul, 26 Şubat 1913 tarih ve «gizli telgraf» 111 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1788/9253). Ayrıca bkz. ilişik olan 26 Şubat 1913 tarihli **Tanin** ve **Stamboul** gazetelerinin kupürleri.

[15] Fitzmaurice'den Lowther'e Beyoğlu. 12 Mart 1913 tarihli yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2451/340).

[16] Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 29-32.

durduğu bir mazeretti ve Sadrâzamın bana anlattıkları gösteriyor ki, (diye yazıyordu Lowther) şimdilik ciddiye alınacak bir tarafı yok.»[17] Olay, birçok yönleriyle 1910'da ortaya çıkarılan komployu andırıyordu ve aynı biçimde fazla yankı yapmadan unutulup gidecekti. Cemal, Sabahattin'i uyarmış, kâtibini ortaya çıkarmasını ve kendisinin suçsuz olduğunu ispat etmesini istemişti. Saffet Lütfü ise, bir Avusturyalı diplomatın evine sığınmış, onun dokunulmazlığından yararlanmaktaydı. 16 Mart'ta bu dokunulmazlık ihlâl edilerek Saffet Lütfü tevkif edildi. Ancak, Sabahattin'in kâtibi Bosnalıydı ve Avusturya pasaportu taşıyordu. Bu nedenle ve Avusturyalılar'ın baskısıyle serbest bırakılarak memleketi terketmesine izin verildi.[18]

Bu komplonun düzmece olması mümkündü, ama, muhalefetin memleket dışında, özellikle Paris ve Kahire gibi birbirinden çok uzak yerlerde faaliyet gösterdiği de bir gerçekti. Her iki şehir de İstanbul'daki hükümet aleyhtarı politik faaliyetlerde Abdülhamit'in istibdat döneminden beri önemli rol oynamışlardı. 1913'te Paris, Şerif Paşa'nın Islahatı Esasiye-i Osmaniye Fırkasının merkeziydi; Kahire ise Kâmil Paşa'nın, Şeyhülislâm Cemalettin'in ve Haziran'dan sonra da Sadık Bey'in sığınağı olmuştu. Bu dönemde de İttihatçılar aleyhine hazırlanan entrikalar konusunda Kahire'nin rolü büyük olmuştur.

4 Şubat'ta Kahire'ye hareket eden Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine çalışmalarını burada sürdürmekteydi. Kahire bu çalışmalar için hayli elverişliydi. İstanbul'a yakındı; Kâmil'in yakından tanıdığı bir bölgeydi; Hidiv, Ba-

17 Lowther'den Grey'e İstanbul, 3 Mart 1913 tarih ve «gizli» 181 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1798/10822).

18 Cemal Paşa, **Hatıralar,** s. 29-32; **Stamboul,** 24 Mart 1913; Lowther'den Grey'e İstanbul, 17 ve 19 Mart 1913 tarih ve «gizli telgraf» 149 ve 154 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1798/12423 ve 12849) ve Fitzmaurice'den Lowther'e Beyoğlu, 3 ve 26 Mart 1913 tarihli yazılar (İng Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2451/340).

bıâli'ye karşı yakınlık göstermekte ve İttihatçı aleyhtarlarını desteklemekteydi. Ve belki de hepsinden önemlisi, İngilizler'in işgali altında olan Mısır'da uslanmaz İngiliz dostu Kâmil, hâlâ İngilizler tarafından desteklenmek ümidindeydi. Kâmil'in 1910'da Kahire'yi ziyareti konusunda, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlisi Storrs, şöyle yazmaktaydı:

Osmanlı İmparatorluğuna dört kere Sadrâzamlık yapmış... İngiltere ile Türkiye arasındaki geleneksel dostluğun denenmiş ve inanmış savunucusu... yaşlı kıbrıslı, Mısır hükûmetinden ilgi görmemesine karşılık, gelir gelmez Lord Kitchener tarafından indiği Semiramis otelinde ziyaret edildi.

Aynı Storrs, 1913'te,

yeniden Sadrâzamlığa getirilmesi her an söz konusu olan (Kâmil Paşa'nın) karşılanışındaki değişikliği

hayretle izlemişti:

Hükümdarlar için yapılmış kabul salonu açılmış, yere kırmızı halı döşenmişti. Vali Prens Haydar, Osmanlı Yüksek Komiseri, herkes onu beklemekteydi.[19]

diye yazıyordu.

Storrs'un bu sözleri İngiliz ya da Mısır hükûmetinin Kâmil Paşa'yı yeniden başa geçirmek niyetinde oldukları anlamına gelmekten çok, bazı çevrelerde İstanbul'daki yeni hükûmetin ömrünün hayli kısa olacağı inancını yansıtmaktadır. Ve bir çokları bu oluşumu hızlandırmak için ellerinden geleni yapmaya hazırdılar.

Mart başlarında, İstanbul'daki durum iyice ümitsizleştiğinde, Kâmil, Kitchener'e, «İktidardaki Türk hükûmetinin fazla dayanamayacağı kanısında olduğunu, gelen bilgilere göre kısa bir süre içinde bir yeni ihtilâlin beklendiğini»[20] söylü-

19 Storrs, **Orientations**, s. 125-6.

20 Vikont Kitchener'dan Grey'e Kahire, 5 Mart 1913 tarih ve «gizli telgraf» 21 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1798/10407).

yordu. Kâmil, Kitchener'e Yunan Maslahatgüzarının kendisiyle görüşmeye geldiğini ve Başvekili adına söylediklerini de açıklamıştı:

Müttefik Balkan devletlerinin İstanbul'daki yeni hükûmet ile barış görüşmelerine başlamasının düşünülemeyeceğini, zira, bu hükûmetin ne Sultan'ın, ne de milletin temsilcisi olduğunu söylemiş. Sonra da Kâmil Paşa'nın Türkiye'ye dönüp müttefiklerle yeniden görüşmelere başlayacak bir hükûmet kurmayı düşünüp düşünmediğini öğrenmeye çalışmış. Paşa bunu ancak, Üçlü İttifak Devletleri ve özellikle, İngiltere tarafından desteklenirse yapabileceği cevabını vermiş. Durumun size (Grey'e) açılacağını da sözlerine eklemiş. Ekselânsları bana bu bilgileri verdikten sonra, Türkiye'deki iktidar üzerinde bir baskı yapılıp yapılamayacağı konusunda düşünmenizi istediğini belirtti. Türkiye'nin batmasının ancak bu yolla önlenebileceğini ve bu görevi memnuniyetle üzerine alacağını da söyledi. Bu arada, gerekli yabancı baskının yapılması işini İngiltere'nin ve Üçlü İttifak Devletlerinin üzerlerine alması gerektiğini, kendisinin böyle bir şeyi başlatamayacağını da belirtti. Ancak, Üçlü İttifak böyle bir siyaseti benimsediği takdirde kendisinin bunu memnuniyetle uygulayacağını sözlerine ekledi.[21]

Türkiye'de devlet idaresinin yabancılar tarafından denetlenmesi Kâmil Paşa'nın siyasal fikirlerinin temel unsurlarından biridir. İnal ve H. K. Bayur tarafından yazılan biografilerinde bu noktaya değinilmemesi, Kâmil Paşa'nın ne yazılarında, ne de konuşmalarında bu düşüncesini açıklamamış olmasındandır. Belki de hayatını kaleme alanlar, eski biografi yazma geleneğine uygun olarak, kahramanlarının kişiliğini lekeleyecek ayrıntıları kitaplarına almamayı uygun bulmuşlardır. Oysa, Kâmil 1908-9 yıllarında Ali Haydar Mithat'a, 1913'te de Fitzmaurice'e bu düşüncesinden söz etmiştir.[22]

Kitchener'in yazısına İngiliz Dışişleri Bakanlığının ne tepki gösterdiği bilinmemektedir. Ancak, bu dönemdeki diğer ya-

21 Yukarıdaki kaynak.

22 Mithat, **Hatıralarım**, s. 199; Fitzmaurice'in raporu, İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2451/340.

zışmalardan İngiltere'nin herhangi bir müdahalede faal rol almak istemediği anlaşılıyor. 1913'te İngiltere Almanya ile olumlu bir ilişki kurmak üzereydi ve Türkiye yüzünden Almanlar'ı kuşkulandırıp bu ilişkiyi bozmak işine gelmezdi. Türkiye'de İngiliz dostu bir hükûmet kurulmasını isterdi, ama böyle bir hükûmeti başa getirmek için uğraşmaya yanaşmıyordu.[23]

Kitchener, daha sonra Lowther'e baş vurarak Kâmil adına, «İstanbul'a dönüp dönmemesi konusunda tavsiyelerinizi bekliyor. Dönmesinin kendi korktuğu gibi, şimdiki hükûmet aleyhine bir ihtilâle yol açıp açmayacağı hakkında fikrinizi soruyor...»[24] diye yazıyordu. Lowther, bu yazıya diplomatik ve kendini bağlamayacak bir cevap verdi. Daha önceleri Kâmil'in «Lowther'den şikâyet edip, onu tembel, gevşek, rahat düşkünü olmakla suçlamasının ve «Ah, nerede White, nerede Currie?»[25] diye iç geçirmesinin nedeni anlaşılıyordu. Lowther'in cevabı şöyleydi: «Memleketin iç meseleleriyle bu kadar yakından ilgili bir konuda öğüt vermek bana düşmez. Ancak, yeni kabinenin bir sonuca bağlamak niyetinde olduğu barış görüşmeleri tamamlanana kadar genel durumdaki kararsızlığın devam edeceğe benzediğini söyleyebilirim.»[26]

Oysa, Lowther'in cevabının müsveddesinde bir ikinci bölüm vardı ki, Kâmil için hayli aydınlatıcı olabilirdi. Bu bölümde, Lowther, «Genel durumdaki kararsızlık, barış görüşmeleri bir sonuca bağlanana kadar sürecek; öte yandan, barış yapmak sorumluluğunu üzerine alanların, bunun vebalini de yüklen-

23 Feroz Ahmad, «Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914», **Middle Eastern Studies,** cilt II/IV (Temmuz 1966), s. 302-29.

24 Kitchener'den Lowther'e Kahire, 7 Nisan 1913 tarihli telgraf (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2452/1574).

25 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim,** s. 75; Bernad Lewis'in tarafından İngilizceye çevirisi, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies,** cilt V/23 (1960), s. 147.

26 Lowther'den Kitchener'e Beyoğlu, 8 Nisan 1913 tarihli telgraf (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 195/2452/1574).

meleri gerekecek. Bu durumda, sağduyu en doğru yolun, olayları kendi akışına bırakmak olacağını gösteriyor,»[27] demekteydi. Bu müsveddenin gönderilmeme nedeni üzerinde söylenecekler, bir tahminden ileri geçemez. Lowther belki İttihatçıların barışı bir sonuca bağlamalarını ve sonra da düşmelerini beklemenin tehlikeli olacağını düşünmüştü. Barıştan sonra bile düşmemeleri ihtimali vardı. İttihatçıları da Ocak ayı boyunca düşündüren ve harekete geçmeye zorlayan aynı ihtimal yüzünden, Lowther'in, kendi sağduyusuna aykırı olmasına rağmen, Kâmil'in dönüşünü engellemek istememesi mümkündür.

Kâmil'in İstanbul'a dönmesi sorunu artık herkesin bildiği bir sır haline gelmişti ve sonunda otoriteler dönmesini yasakladıklarını açıklamak zorunda kaldılar. İlgili makamlar, Reuter muhabirine, Hidiv'in ve Kitchener'in Kâmil'in yeniden Sadrâzamlığa getirilmesi için uğraştıklarını belirten telgrafların ele geçirilmesi sonunda harekete geçmek zorunda kaldıklarını söylemişlerdi.[28] Kâmil, Mayıs başında birkaç gün için Kıbrıs'a uğradı. Oradan, İngiltere Kraliçesinin davetlisi olarak Londra'ya gidecekti.[29] Oysa, 28 Mayıs'ta İstanbul'a geldi ve hemen evinde nezaret altına alınarak, başkalarıyle görüşmesi yasaklandı. Cemal söz geçirebilmiş olsaydı, Kâmil sessiz sedasız sınır dışı edilecekti. Cemal, Kâmil'in İstanbul'a gelmesinin İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine bir darbe hazırlığı işareti olduğunu biliyordu.[30] Cemal'in bu davranışını, «Anayasa ve kişi hürriyetlerini kısıtlamanın aşırı bir örneği» olarak niteleyen Lowther, Kâmil adına görüşmeler yapmayı üzerine aldı. Böylelikle, İngiliz Büyükelçiliğinin Kâ-

27 Yukarıdaki kaynak.

28 Yukarıdaki kaynak, 22 Nisan 1913.

29 8 Mayıs 1913 tarihli **Alemdar,** zikreden: **Stamboul,** 8 Mayıs 1913.

30 Cemal Paşa, **Hatıralar,** s. 42-6.

mil'le temasa geçmesine izin veriliyor ve Kâmil de İzmir'e hareket etmeden önce üç gün İstanbul'da kalıyordu.[31]

Cemal'in zamanında müdahalesi, hazırlanmış olan darbenin gerçekleşmesini engellemiş ve tertipçileri daha çabuk davranmaya zorlamıştı. 11 Haziran'da Mahmut Şevket Paşa Babıâli'ye giderken yolda öldürülüyordu. Cemal hemen duruma el koyarak, kanun ve nizamın bozulmasını önledi. Tutuklanan muhalifler Sinop'a sürüldü. İstanbul'da saat gece on buçuktan sonra sokağa çıkma yasağı konuldu ve komployla ilgisi olanları sorguya çekmek üzere bir harp divanı kuruldu. 12 kişi idama mahkûm oldu ve verilen ceza 24 Haziran'da uygulandı. Bunların arasında Tahir Hayrettin'in kardeşi ve Padişahın hısımı olan Damat Salih Paşa da bulunuyordu. Paris'teki Şerif Paşa, Prens Sabahattin, Kâmil Paşa kabinesi Dahiliye Nazırı Reşit Bey ve Gümülcüne mebusu İsmail Hakkı gibi bazı muhalifler hakkında da gıyaben idam kararı alınmıştı.[32] Bu suikast teşebbüsü İttihat ve Terakki'nin muhalefete karşı baskıyı daha da artırması için bir vesile olmuştu. 12 Şubat 1914 gibi geç bir tarihte harp divanı (o ara Kahire'de olan) Sadık Bey'i de idama mahkûm ediyordu.[33] Oysa, kurmuş olduğu Hürriyet ve İtilâf Fırkası ne kapatılmış, ne de dağıtılmıştı. Cemiyet'in amacı, çok partili sistem ve temsilî hükûmet masalına gerçek süsü vermekti.

Paris'te, suikastten bir gün önce, Kâmil'in oğlu Sait Paşa ile Cavit «vatanın kurtarılması için babasının başkanlığında İttihatçı bir kabine kurulması» konusunda görüşüyorlardı. Sait Paşa, Kâmil'in şimdiye kadar kurduğu kabinelerin etkisiz kalmasını, babasının İmparatorluk içindeki biricik gerçek

31 Cemal Paşa, **Hatıralar,** s. 42-6; ayrıca Lowther'den Grey'e İstanbul, 31 Mayıs 1913 tarih ve «gizli» 488 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1822/25440); **İkdam,** 29 Mayıs 1913 ve **Stamboul,** 31 Mayıs 1913.

32 Türkgelri, **Görüp İşittiklerim,** s. 103-5; İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1895; **İkdam,** 12 Haziran 1913; **Stamboul,** 12, 12, 21, 22 ve 24 Haziran 1913 ve Cemal Paşa, **Hatıralar,** s. 47-53.

33 **Times,** 13 Şubat 1914.

güce, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, güvenmemiş olmasına bağlıyordu. Ama, yeniden Sadrâzamlığa getirilirse, barış görüşmelerini tamamlamak üzere hemen Avrupa'ya gelmesi ve yerine Mahmut Şevket Paşa'yı vekil bırakması sağlanabilirdi. Böylelikle, memlekette bir yere kadar da olsa birlik ve bütünlük kurulabilir ve kamu oyu muhalefeti susturabilirdi.[34] Bu teklif zamanında yapılmış olsa ve samimi olduğuna inanılabilse, Cemiyet muhakkak ki kabul ederdi. Kâmil'i istifa etmeye zorladıkları gün, Ömer Naci'nin üzülerek, «Kâmil Paşa, bize karşı çıkmak yerine, birlikte çalışmayı kabul etseydiniz, sonuna kadar Sadrâzam kalırdınız, neye böyle yaptınız?»[35] dediği bilinmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908'den beri, hareketlerine kanunî ve saygıdeğer bir nitelik kazandıracak bir Sadrâzam, bir Kâmil Paşa, arayıp durmuştu.

Mahmut Şevket Paşa'dan boşalan yere, Mısırlı Mehmet Ali'nin torunu olan Mehmet Sait Halim Paşa getirildi ve çoğunluğu İttihatçılardan meydana gelen bir kabine kurdu. Bu kabinede, Sadrâzamın kendisinden başka Talât, Halil ve Hayri Bey'ler gibi Cemiyet'in ileri gelenleri görev aldılar. Zamanla diğer nazırlar da yerlerini İttihatçılara bıraktılar.

Bu sıralarda Balkanlar'daki askerî durum Türkiye'nin lehine dönmeye başlamıştı. Bunun nedeni, Balkanlı müttefiklerin savaş ganimetlerini bölüşme konusunda neredeyse birbirleriyle dövüşmeye başlayacak kadar anlaşmazlığa düşmeleriydi. İttihatçılar 30 Mayıs'ta Londra Anlaşmasını imzalamış olmalarına rağmen, bu durumdan yararlanmak için sabırla uygun bir zaman kolluyorlardı. Yakın bir gelecekte yeniden savaşın başlamasını bekleyen *Tanin* gazetesi 18 Haziran'da Babıâli'ye, «Orduyu seferberlik halinde tutmak çok pahalıya da mal olsa, hazırlıksız bulunmamasını» salık veriyordu. Bir hafta sonra Babanzade İsmail Hakkı şöyle yazı-

34 Cavit, **Tanin**, 16 Mayıs 1944.

35 Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 79; Kâmil'in cevabı, «Savulun» («Defolun») olmuştu.

yordu: «Balkanlar'daki durum Türkiye'nin tam bir hareket özgürlüğüne sahip olması gerektiğini gösteriyor. Müttefikler arasında bir savaş çıkmasa da, bugünkü halde askerî üstünlük bizde... Bu, savaş açmamız anlamına gelmez, ama savaş açmaya hakkımız olduğunu gösterir.»[36] 30 Haziran'da müttefikler arasında savaş patladı ve Türkiye barış görüşmeleri sırasında istediği toprakları geri almak üzere derhal hazırlıklara başladı. Ancak, Babıâli diplomatik bir tepkiyle karşılaşmaktan çekiniyordu. 7 Temmuz'da Sait Halim Paşa İngiliz maslahatgüzarına, Türkiye'nin Bulgaristan'a saldırmak niyetinde olmadığını açıkladı. Bulgaristan'dan istenen, yeni sınırlara uygun olarak Türk topraklarını boşaltmasıydı ve askerî hazırlıklar, Bulgaristan'a gerekirse zora baş vurulacağını göstermek için yapılmaktaydı. Türkiye'nin saldırgan amaçları olduğu konusunda gazetelerde çıkan haberler asılsızdı.[37]

İttihatçılar Edirne'nin yeniden geri alınması için saldırıya geçilmesine taraftardılar, ama kabine bu konuda kararsız ve sonuçtan endişeliydi. Her şeyden önce büyük devletlerin tepkisinden çekiniyorlardı; ayrıca, malî durum eski ciddiyetini korumaktaydı. Harbiye Nazırı İzzet Paşa, iki konuda garanti istiyordu: Saldırı, rejim için tehlikeli siyasal çatışmalara yol açar mıydı ve hazinede bu projenin uygulanması için yeterli para var mıydı?[38] Bütün teminatlara rağmen, kabine ikna edilememişti. Kendilerine, Kâmil'in devrilmesinin biricik nedeninin Edirne olduğu, bu şehri yeniden ele geçirmek için teşebbüse geçmezlerse, memleketi idare etme hakkını manen kaybedecekleri anlatılmaya çalışılmıştı. Sonunda, bir fikir birliğine varmak mümkün olmadı ve Talât'la Sait Halim Paşa Edirne'ye saldırılmasına karar verdiler.[39]

36 «Bulgaristan Siyaseti», **Tanin**, 26 Haziran 1913.

37 Marling'den Grey'e İstanbul, 7 Temmuz 1913 tarih ve «gizli telgraf» 323 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/31281).

38 Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 58.

39 Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 58 ve sonrası; Menteşe, **Cumhuriyet**, 29 Ekim 1946; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 106.

Yetkili Bulgar temsilcisi Nachevich, barış görüşmelerine başlamak üzere 10 Temmuz'da İstanbul'a geldi. Ancak, görüşmeler, daha başlangıçta, Sofya'daki hükûmette bir değişiklik yapıldığı gibi sudan bir gerekçeyle, erteleniyor[40] ve 13 Temmuz tarihli iradeyle Padişah, Başkumandana Türk topraklarını yeniden işgal emri veriyordu. İradede Enoz'la Midya arasındaki düz çizgiden söz edilmemişti.[41] Basın, Edirne'nin geri alınması lehinde yayma girişmişti. Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin buna tepki göstermesinden çekinen Sadrâzam ise, «Bulgarlar'a karşı kazandıkları zaferlerle başı dönen Yunanlılar'ın çok az sayıda asker tarafından savunulan Edirne'yi ele geçirmeye kalkışmaları»[42] korkusuyla harekete geçtiklerini söylemekteydi. Ama ordu bu derece tedbirli davranmayı gerekli görmüyordu. 17 Temmuz'da Enver, Çerkesköy'de «kimsenin Türk ordularını Enoz - Midya hattında durdurmaya hakkı olmadığını ve durduramayacağını, Türk hükûmeti büyük devletlere boyun eğse bile, kendisinin askerlerine Edirne ve ötesine saldırma emri vereceğini»[43] söylüyordu. Birlikler ilerlemeye devam ettiler ve 1908 İhtilâli'nin beşinci yıldönümünde Edirne yeniden ele geçirildi.

Türkiye'nin dertleri burada bitmiyordu; daha büyük devletlerin rızası alınmamıştı. Kabine bir kez daha ikiye bölünmüş, Edirne'nin elde tutulması, böylelikle Londra Anlaşmasının ihlâl edilip, büyük devletlere meydan okunması konusunu tartışıyordu. Talât, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sözcüsü olarak, Edirne'nin geri verilmeyeceğini kesinlikle be-

40 **Stamboul** ve **Tanin**, 11 ve 12 Temmuz 1913; Marling'den Grey'e İstanbul, 12 Temmuz 1913 tarih ve «gizli telgraf» 331 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/32161).

41 **Stamboul** ve **Times**, 14 Temmuz 1913.

42 Marling'den Grey'e İstanbul, 14 Temmuz 1913 tarih ve «gizli telgraf» 336 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/32474).

43 Ataşemiliter Cooper'den Marling'e İstanbul, 25 Temmuz 1913 tarihli yazı, Marling'den Grey'e 26 Temmuz 1913 tarih ve «gizli 664 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1834/35300).

lirtti. Ne de olsa doğduğu yerdi. Basma yaptığı açıklamada şunları söylüyordu:

Edirne'nin boşaltılmasını isteyen partizanlar olabilir. Ancak, bu görüşü benimseyenlerin kabinede kalmaları düşünülemez. Vekiller heyeti Edirne'nin geri verilmemesi konusunda fikir birliğine varmış bulunuyor... Bu nedenle, bütün hükûmet üyeleri adına sizlere bunun aksini iddia eden söylentileri yalanlama yetkisi tanıyorum. Gümrük vergilerine zam yapılsın diye Osmanlı vatanperverliği satılık edilemez... Edirne'nin bedeli, bu şehri savunmak için kendini feda etmeye hazır olan sadık ve cesur ordumuzun kanıdır.[44]

7 Ağustos'ta büyük devletler Babıâli'ye Londra Anlaşmasının ilkelerine «kesin olarak» saygı gösterilmesini bildiren bir nota gönderdiler. Babıâli bu notaya verdiği 11 Ağustos tarihli cevapta, nazik bir dille bu isteği «kesin olarak» reddediyordu. Talih Türkler'den yanaydı. Geçmişte (ve gelecekte) bir birlik kurmayı bir türlü başaramayan büyük devletler bu kez de birleşip harekete geçemediler. Kısa bir kararsızlık döneminden sonra, Ağustos sonunda, Bulgaristan Türkiye ile aracısız olarak görüşmelere başlamayı kabul etti. Bulgar heyeti 3 Eylül'de İstanbul'a geldi ve uzun görüşmeler sonunda, 29 Eylül'de, barış anlaşması imzalandı. Babıâli nihayet diğer önemli sorunların da bir sonuca bağlanması için ısrar edebilecek güc kazanmıştı. Gene de Sırbistan'la yapılan anlaşma 15 Mart 1914'e kadar imzalanamadı; Türk-Yunan çatışması ülkenin siyaset hayatında önemli bir rol oynamaya devam etti.

Beş yıldan beri Arnavutluk, Yemen, Libya ve Balkan cephelerinde sürmekte olan savaşlar, hayatın her safhasını geniş çapta etkilemişti. Bu bölgelerin İmparatorluktan ayrılması ciddî sonuçlar doğurduysa da hepsinin zararlı olduğu söylenemez. İmparatorluk çok daha bağdaşık (homojen) bir nitelik kazanmış, dolayısıyle Türkler, Osmanlıcılık ve ademi-

[44] **Stamboul,** 4 Ağustos 1913.

merkeziyetçilik siyasetlerini yeni baştan gözden geçirmeye zorlanmışlardı.

Çoğunluğu müslüman olmayan vatandaşlardan meydana gelen Balkanlar, İmparatorluğa dahil olduğu sürece, Osmanlı ideolojisinde İslâmcılık unsurunun fazla ağır basmaması gerekiyordu. Böylesine değişik elemanlardan meydana gelen bir İmparatorluğu bir arada tutmanın tek yolu eğitimi, orduyu ve ekonomiyi merkezî bir sisteme bağlamaktı. Türk olmayan başlıca unsurun, Araplar'ın, İmparatorluk içinde kalması için gerek ideolojinin, gerekse idarî mekanizmanın değiştirilmesi şarttı. Bu nedenle Arap sorunu ön plâna geçti.[45]

Temmuz 1912'de İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan düştüğünde Arap eyaletleri Muhtar ve Kâmil Paşa kabinelerinin değişik bir siyaset benimsemelerini beklemişlerdi. Her iki sadrâzam da Arap eyaletlerini yakından tanırlar ve onların isteklerini anlayışla karşılarlardı. Kâmil Paşa 1864'ten beri yürürlükte bulunan Lübnan Teşkilât kanununda değişiklik tekliflerini kapsayan bir protokol yayınlamıştı.[46] Babıâli baskınından kısa bir süre sonra da İstanbul'da kurulan özel bir komite, Arap eyâletlerinin idarelerini ademimerkeziyet ilkelerine uygun olarak değiştirmekle görevlendirilmişti. Beyrut'taki İngiliz konsolosu, «... halk bu komitenin kuruluşunu kuşku ile karşılamaktaydı; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zaman kazanmaya çalıştığı biliniyordu. Arap dünyası Kâmil Paşa'ya karşı çok daha fazla sevgi besliyordu...» demekteydi.[47] İttihatçılar, bazı imtiyazlar tanımaya razı olmakla birlikte,

45 İmparatorluk içinde Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve Çerkesler gibi aslında Türk olmayan başka topluluklar da vardı. Ancak, bu topluluklar, Araplar gibi ayrı değil, Türkler'in çoğunlukta olduğu bölgelerde azınlıklar halinde yaşamaktaydılar. Ermeni ve Rumlar'ın rolü aşağıda ele alınacaktır. Araplar konusunda bkz. Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/III (1951), s. 218-31; Zeine N. Zeine, **Arap-Turkish Relations and the Emergence of Arap Nationalism** (Beyrut, 1958).

46 **Times,** 1 Ocak 1913. Ayrıca bkz. B. Lewis, **Emergence,** s. 384-5.

47 Başkonsolos Cumberbatch'den (Beyrut) Lowther'e yazı, Lowther'den Grey'e İstanbul, 7 Şubat 1913 tarih ve «gizli» 104 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/788/7281).

Arap eyâletlerine tam muhtariyet tanımak niyetinde değildiler. Bu tutumları 9 ve 26 Mart 1913'te Meclis'ten geçen iki geçici kanunla iyice belli oldu. 9 Mart'ta çıkarılan kanun, eyâlet maliyelerini İmparatorluk maliyesinden ayırmakta ve gelecekte eyâlet vergilerinin (kurulacak olan) özel bir mekanizma yoluyla toplanacağını bildirmekteydi. Mahallî hizmetler, mahallî gelirlerden meydana getirilecek özel bir eyâlet hesabından karşılanacak ve her eyâletin bütçesi kendi Genel Meclisi tarafından hazırlanacaktı.[48]

Eyalet idareleriyle ilgili 26 Mart tarihli kanun ise, eyaletlerde İstanbul'dan tayin edilen bir valinin mahallî olarak seçilmiş meclisin başına getirilmesini ve böylelikle yarı-özerk bir idare kurulmasını öngörüyordu. Malî ve diğer önemli sorunlarda yürütme organının başlıca otoritesi vali olacak, ancak, eyâlet meclisinin kararlarına aykırı hareket edemeyecekti. Eyâlet meclislerinin üyeleri mebus seçimlerinde kullanılan kanunlar uyarınca seçilecekti. Faal hizmette olan subaylar, âyan üyeleri, mebuslar, kadılar, devlet memurları ve devletle iş yapan müteahhitler adaylıklarını koyamayacaklardı. Meclis üyeleri görevleri karşılığında ücret alacaklar ve birinci sefere mahsus olmak üzere, 1912 mebus seçimleri için seçilmiş ikinci derecedeki seçmenler heyeti tarafından seçileceklerdi.[49] Ittihatçıların bu kanunu yürürlüğe sokmaktaki amaçları belliydi: Bir yandan ademimerkeziyetçi bir sistem uygularken, öte yandan vali ve Dahiliye Nazırı aracılığıyle merkezî hükûmetin millî otoritesini sürdürmeye çalışıyorlardı. Kısacası, hem eyâletlerin özerklik isteklerini karşılamak

48 **Takvim-i Vekayi,** 11 Mart 1913. Ayrıca bkz. Lowther'den Grey'e İstanbul, 22 Mart 1913 tarih ve «gizli» 228 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1801/13761).

49 **Takvim-i Vekayi,** 28 Mart 1913; İ. H. Göreli, **İl İdaresi** (Ankara, 1952), s. 17 ve 21-3; Lowther'den Grey'e İstanbul, 12 Nisan 1913 tarih ve «gizli» 300 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1810/17400); Y. H. Bayur, **Tarih,** cilt II/III (1951), s. 220-1 ve cilt II/IV (1951), s. 304-7; B. Lewis, **Emergence,** s. 385.

hem de millî bütünlüğü bozmamak çabasındaydılar. Ayrıca, mahallî unsurlara kendi idarî mekanizmaları üzerinde daha fazla yetki tanır gözükmekle birlikte, mahallî meclislerin üyelerini seçerken Arap toplumunun geleneksel liderlerinden çok, ilericilik taraftarlarını tercih edeceklerdi. Gelenekçi unsurlar kendi yetki alanlarına el uzatılmasına karşıydılar ve çıkarlarını savunmak üzere harekete geçtiler.

Irak'taki Arap ileri gelenleri bu yeni idarî sistemi olumsuz karşılamışlardı. Basralı eşraf ve mebuslar doğrudan doğruya Dahiliye Nazırına protesto telgrafları çekmekteydiler. Irak'ın önemli kişilerinden Seyyit Talip, İngiliz konsolosuna, «Yeni kanunlarda bazı iyi noktalar bulunmakla birlikte, bir bütün olarak kabul edilmesi imkânsız ve eşraf bugünkü haliyle yürürlüğe girmesine karşı,»[50] diyordu. Araplar, özellikle, valiye tanınan, eyâlet meclisinin kararlarına müdahale etmek, uygun görmediği konulardaki tartışmaları gündemden çıkarmak, oturumları ertelemek ve dilerse meclisi dağıtmak gibi yetkilerle ilgili maddelere itiraz etmekteydiler. Sıkıyönetim yürürlükte olduğu sürece, valiye mahkemeye baş vurmaksızın kendisine karşı gelen meclis üyeleri hakkında dilediği işlemi yapmak yetkisi de tanınıyordu. Ama, son hesaplaşmada her şey valinin kişiliğine ve tutumuna bağlıydı.

Seyyit Talib'in liderliğindeki Arap eşrafı, böyle keyfe bırakılmış şartları ne kabul edeceklerini, ne de uygulanmasına izin vereceklerini açıkladılar. İstanbul'un protestolara cevabı, kanunun halihazırdaki biçimiyle yürürlüğe gireceği ve eyâlet meclisi seçimlerinin kısa bir zaman sonra yapılacağı oldu. Babıâli'nin bu olumsuz cevabı, eşrafı iyice kızdırmıştı ve Talip Bey'in Crow'e söylediğine göre,

İstedikleri sonucu elde etmek için şiddete baş vurmaktan çekinmeyeceklerdi. ...Zaten böyle bir gelişim beklediklerinden, hazırlıklı ve örgütlenmiş bulunuyorlardı ve eğer yeni vali... kanunu bugünkü

biçimde uygulamaya koymak için zor kullanmaya kalkışırsa, ciddî karışıklıklar çıkabilirdi.[50]

Babıâli, kararlı olmakla birlikte, yumuşak başlı davranmaktaydı, dolayısıyle önemli bir çatışma olmadı. Bir yıl sonra patlak veren savaşa kadar durum bu minval üzerinde seyretti ve sonra her şey birdenbire değişti.

Babıâli'nin dil sorunu ile ilgili siyasetini değiştirmesi de bu idarî ıslahatla aynı döneme rastlar. Bundan böyle, Arapçanın okullarda öğretilmesine ve idarî mekanizmanın bazı şubelerinde kullanılmasına izin veriliyordu. Bu değişiklikle Araplar'ın temel isteklerinden biri yerine getiriliyordu. Ama, asıl önemli yönü, ideolojide büyük bir dönemeci, «Lâik» Osmanlıcılıktan «İslâmcı» Osmanlıcılığa dönüşümü noktalamasıdır. Şunu unutmamak gerekir ki, bu, tarihsel gerçeğin zorunlu kıldığı bir değişikliktir. Millî bütünlük ve çağdaşlaşmanın başlıca sözcüsü *Tanin,* bu değişiklik üzerinde şöyle yazmaktaydı:

Nasıl olur da Türkiye gibi bir müslüman devlet kendi dininin dili olan Arapçaya sırt çevirebilir? Arapçaya karşı düşmanca davranmak, İslâmlığa karşı düşmanca davranmak anlamına gelmez mi? Arapçayı Kuran'ın ve peygamberimizin dili olduğu için severiz. Severiz, çünkü İslâm uygarlığı ile Arapça bölünmez bir bütündür ve Arapçaya sırt çevirmek, 1300 yıllık eğitim ve uygarlığa sırt çevirmek demektir. Kesin olarak bilmekteyiz ki, Arapça diğer İslâm dillerine kıyasla en yaygın ve en canlı dildir. Bunu reddeden bir Türk... kendi uygarlığını ve kendi geçmişini de reddeder.

Osmanlı hükûmetinin Arapçayı yaymak için çaba göstermediği doğrudur, ama Türkçe konusunda da aynı suçu işlemiştir... Hastalık geneldir. Bütün Osmanlı ve müslüman uvziyetinin bu hastalığa tutulmuş olduğunu ve bundan sorumlu olduğunu kabul etmek gerekir.

50 Crow'dan Lowther'e Basra, 29 Nisan 1913 tarihli yazı, Lowther'den Grey'e İstanbul, 31 Mayıs 1913 tarih ve gizli 490 sayılı yazıya ek olarak (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/1801/26188).

Osmanlı hükûmeti doğru yönde bir adım atmıştır, bu yolda yürümeye devam etmesi şarttır. Arapçaya yalnız Arapça konuşulan yerlerde değil, her tarafta daha fazla önem vermeliyiz. Hükûmetten. birkaç milyon Arab'ın yöneticisi olarak değil, bir müslüman devlet olarak, bunu gerçekleştirmesini bekliyoruz.[51]

Bu makalenin İslâmcı bir gazetede yayınlanması olağan karşılanırdı. İttihatçıların yayın organında çıkmasının anlamı ise başkaydı. 1909'da *Tanin*, hükûmetin dil konusunda güttüğü siyaseti ve eğitimi merkezî sisteme bağlayıp, okulları teftiş etme yetkisini savunan yazılar yazmıştı. Bu yazılar o zaman hükûmetin merkeziyetçilik ilkeleri çerçevesindeki çalışmalarına Rumlar'ın tepki göstermesi üzerine yazılmıştı; ne var ki, Araplar'a da aynı merkeziyetçi kanunlar uygulanmaktaydı.[52]

1913 Mayıs'ında Viyana Büyükelçisi Hüseyin Hilmi'nin ıslahat hareketlerini denetlemek üzere Suriye'ye genel müfettiş tayin edildiği söylentileri çıktı. Namuslu ve çalışkan bir insan olarak tanınan, ayrıca devlet idaresindeki ilk görevlerini Arap eyâletlerinde yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın tayinini Araplar'ın sevinçle karşılayacağı muhakkaktı.[53] Bu söylentilerin ardından bir şey çıkmadıysa da, bir yıl sonra, Arap asıllı Sait Halim Paşa Sadrâzamlığa getiriliyordu. Bu tayin üzerinde değişik yorumlar yapılabilir, ancak, sadrâzam seçiminde Araplar'ı yatıştırmak zorunluluğunun da göz önüne alındığı muhakkaktır. Sait Halim Paşa, Jön Türkler döneminin en uzun süre başta kalan sadrâzamı olacak ve görevi ancak Arap isyanından sonra son bulacaktı. «Türk hükûmetinin Türkleştirme siyaseti gütmekle suçlandığı bir dönemde, Sadrâzamın, yazılarını yalnızca Fransızca ve Arapça yazan

51 Babanzade İsmail Hakkı, «Arapça ve Islahat», **Tanin**, 21 Nisan 1913.

52 Bkz. **Tanin**, 13 ve 21 Haziran 1909 ve bu dönemdeki diğer gazeteler.

53 **Sabah** ve **İstanbul**, 27 Mayıs 1913; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1654 ve sonrası; Husayn Hilmi, **Encyclopaedia of Islam**, 2. baskı.

koyu bir İslâmcı olması»[54] bir rastlantıdan ibaret değildi. Öte yandan, Sait Halim Paşa'nın, bazılarının öne sürdükleri gibi yetkisiz bir kukla olduğunu söyleyemeyiz. İttihatçıların Araplar'a karşı güttükleri siyasetin sorumlusu ve daha önceleri Mekke Emiri'yle İttihatçılar arasındaki çatışmayı önleyen Sait Halim Paşa olmuştur.[55] Bugün, geriye baktığımızda, Türk milliyetçiliğinin tohumunun o günlerde atıldığını görmek kabildir, ancak eldeki çağdaş belgeler, kök salması için daha hayli zaman geçmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Şerif Hüseyin'e yeni imtiyazlar tanınmış, otoritesini kısıtlamaktan ve demiryolunu Hicaz'a kadar uzatmaktan vaz geçilmişti. Babıâli 1914 Mart'mda eyalet idareleri ile ilgili kanunu artık uygulamaz olmuştu. Bölgedeki demiryolları ağının tamamlanmasına karşılık Şerif Hüseyin'e hayatı boyunca Emir kalacağı ve sonra da Emirliğin onun ailesinde babadan oğula geçecek bir müessese haline getirileceği garanti edilmişti. Ayrıca, kabileleri yola getirmek için kendisine malî yardım yapılacak, demiryolundan elde edilecek gelirlerin üçte birini alacak, bu projeyi uygulayacak olanlar onun direktifi altında çalışacaktı.[56]

Eyâletlerde ademimerkeziyetçilik uygulamaya konulduktan sonra bile Suriye ve Irak'ta mahallî muhtariyet için gösteriler devam etti ve 1913 Haziran'ında Paris'te bir Arap Kongresi toplandı. İttihatçılara kalırsa bu mahallî muhtariyet isteği zaten yerine getirilmişti. Kongreyi pek önemsememekle birlikte, Fransız topraklarında Araplar'ın gösteriye girişmelerinin, Fransızlar'ın Suriye'ye müdahale etmeleri sonucunu doğurmasından çekinmekteydiler. Böyle bir

54 Niyazi Berkes, **The Development of Secularism in Turkey**, s. 349, n. 5 ve birkaç yerde; B. Lewis, **Emergence**, s. 221 ve 352; İnal, **Son Sadrâzamlar**, s. 1893 ve sonrası.

55 C. E. Dawn, «The Amir of Mecca Al-Husayn ibn-Ali and the Origin of the Arab Revolt», **Proceedings of the American Philosophical Society**, cilt 104/I (1960), s. 18; Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 278.

Dawn, **Proceedings**, cilt 104/I (1960), s. 17-19.

sonucu engellemek amacıyle, parti sekreteri Mithat Şükrü (Bleda) başkanlığındaki bir heyeti kongreye katılmak üzere Paris'e yolladılar.[57] Görüşmelere İstanbul'da devam edildi ve İttihatçılar tanımış oldukları imtiyazları (idarî ademimerkeziyetçilik, okullarda Arapça öğretim) tekrarlayarak bunların yanısıra, Âyan Meclisine ve yüksek idarî makamlara daha fazla sayıda Arap asıllı görevli almaya söz verdiler. Bir yazara göre, «(milliyetçi) Arap kuruluşları başlangıçta kesin çizgili bir hareket programı uygulamak amacıyle değil, Türkler'in kendi örgütlerinde Arap liderlerine eşit haklar tanımamalarına bir tepki olarak ortaya çıkmışlardı.»[58] Araplar'ı yatıştırmak için Âyan Meclisine seçilen beş yeni üyeden biri de Hama mebusu ve Arap kongresi başkanı Abdülhamit Zehravî idi. Zehravî'nin gözü Şeyhülislâmlıktaydı. Antonius, diğer dört âyan üyesinin «Arap milliyetçilik hareketinin yabancısı» olduklarını söylemektedir.[59] Bundan da anlaşılacağı gibi, İttihatçılar Meclise Arap, Ermeni, Rum hattâ Türkler'i getirirken, her şeyden önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güttüğü siyaseti destekleyecek, hiç değilse baltalamayacak kişileri seçmeye dikkat ediyorlardı.

9 Şubat 1914'te Aziz Ali Mısrî'nin tutuklanması, Arap sorununun daha çözümlenmemiş olduğunu ortaya koydu. Aziz Ali, 1909'a kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli sayılabilecek bir yeri olan, Osmanlı ordusunun Arap subaylarındandı. Daha sonraları İmparatorluk içinde özerklik için faaliyette bulunan gizli cemiyetlere girmiş ve tutuklanmasından bir süre önce El-Ahd (Yemin) adlı yeni bir cemiyet kurmuştu. İngiliz Büyükelçisi onun için; «... yeni Türk hükûmetini beğenmeyen... genç Araplar grubunun ileri gelenle-

57 Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 69; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/IV, s. 314-25; George Antonius, The Arab Awakening (Capricorn yayını, New York, 1965), s. 116. Ayrıca bkz. Y. H. Bayur, **Tarih**, II/III, s. 224 ve sonrası.

58 Majid Khadduri, «Aziz Ali Misri and the Arap Nationalist Movement», **St. Antony's Papers**, no. 17, **Middle Eastern Affairs**, cilt IV (1965), s. 141.

59 Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 71; Antonius, **Arab Awakening**, s. 117.

rinden,» demekteydi.[60] Babıâli, Aziz Ali'nin faaliyetlerini kuşkuyla izlemekteydi. Mallet, Sadrâzam'dan, Aziz Ali'nin Hidiv'den aylık aldığını ve Hidiv'in ondan, Şeyh Sünusi'yi İtalyanlar'la barış imzalamaya ikna etmesini istediğini öğrenmişti. İtalyanlar'la barış imzalamış olan Türkler, Aziz Ali'nin bu davranışına açık olarak itiraz edemiyorlardı, ama Hidiv'in çevirmekte olduğu entrikalardan da pek hoşlanmadıkları belliydi. Mallet, «Babıâli, İngiltere hükûmetinin değilse bile, Mısır hükûmetinin Hidiv'in faaliyetlerinden haberdar olduğundan kuşkulanmakta ve bunu İngilizler'in Arap siyasetine müdahalelerinin bir kanıtı olarak göstermekte,» diye yazıyordu.[61]

Babıâli, Aziz Ali'nin komplo faaliyetlerinden kuşkulanmakta haklıydı. Aziz Ali'nin kendi arkadaşları Mallet'ye, «Irak'ta, Kuveyt'i hattâ İbni Suud'u da içine alacak bir ayaklanma tertip etmekte olduklarını,»[62] söylemişlerdi. Ancak, bütün bu faaliyetler kamu oyuna açıklanamayacağından, Aziz Ali Trablus savaşı sırasında 20,000 Osmanlı altınını zimmetine geçirmek suçuyle tutuklanmıştı. Aziz Ali'nin böylesine sudan bir nedenle tutuklanması üzerine Araplar, onun kendisine uzun süredir düşmanlık besleyen Enver Paşa yüzünden tevkif edildiğine iyiden iyiye inandılar. Aziz Ali gizli bir oturumda yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Bu ceza önce 15 yıllık ağır hapse çevrildiyse de, 21 Nisan'da affedilen Aziz Ali, ertesi gün Mısır'a hareket etti.[63]

60 Mallet'den Grey'e İstanbul, 24 Şubat 1914 tarih ve «gizli» 117 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2131/9033); Antonius, **Arab Awakening,** s. 110 ve 118-21; Cemal Paşa, **Hatıralar,** s. 71-6; Khadduri, **Middle Eastern Affairs,** cilt IV (1965), s. 141.

61 Mallet'den Grey'e İstanbul, 12 Mayıs 1914 tarih ve «gizli» 335 sayılı ve 9 Mart 1914 tarih ve «gizli telgraf» 153 sayılı yazılar (İng. Dışişleri kayıt no. 371/2124/22042 ve 371/2131/10697); **British Documents on the Originsof the War, 1898-1914,** cilt X/II, s. 833.

62 Yukarıdaki kaynak. Aziz Ali'nin tertipçilik ve macera tutkusu ömrü boyunca devam etmiştir. Bkz. Khadduri, **Middle Eastern Affairs,** cilt IV (1965), s. 141.

63 Antonius, **Arab Awakening,** s. 120-1; Khadduri, **Middle Eastern Affairs,** cilt IV (1965), s. 144-5.

Aziz Ali'nin tutuklanması ve yargılanmasının ne amaçla yapıldığı hâlâ belli değildir. Bu davranışın biricik sonucu, Arap milliyetçilerinin gözünde Babıâli'nin itibardan düşmesi olmuştur. Ancak, Talât'a bakılırsa, Türkler durumdan memnundular. 24 Mart'ta Mallet ile yaptığı konuşmada Talât, Türk - Arap ilişkilerinin sağlam bir temel üzerine oturtulmuş olduğunu söylüyordu.

> Talib'in hükûmetle ilişkileri düzelmişti, gerek Şeyh Hazal, gerekse Şeyh Mübarek dostça davranmaktaydılar ve İbn Suud'la anlaşma konusunda yardımcı olabilirlerdi... Araplar'ın Meclisteki temsilcileri konusunda tatmin edici bir çözüm yolu bulunmuştu; Araplar da durumdan memnundular... Babıâli bugünlerde akıllı ve tedbirli davranmaktaydı ve (Talât'ın vardığı sonuca göre) gelecekteki uyuşmazlıklar silâh yoluyle değil, anlaşmayla çözümlenecekti.[64]

1913 ortalarına doğru Babıâli siyasal dengeyi sağlamıştı. İkinci Balkan savaşının en kötü günleri atlatılmış, Edirne yeniden Türkler'in eline geçmişti. Gizli faaliyetler dışında muhalefet yıkılmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti tam anlamıyle iktidara geçmişti. Sait Halim Paşa'nın tayini, toplumun kabul edeceği bir kişiyi (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Prens Sabahattin'ini) Sadrâzamhğa getirmek oyununun bir devamıydı. Ancak, Sait Halim Paşa'nın tayininin bir diğer yönünü de unutmamak gerekir: Bu davranış, İttihatçıların İslâmcı bir siyaset benimsemelerini ve Araplar'la bir anlaşmaya varmak isteklerini yansıtmaktadır. Kültürlü ve iyi eğitim görmüş bir «centilmen» olan Sait Halim, Sadrâzam ve Hariciye Nazırı olarak yabancı büyükelçileri idare etmeyi çok iyi başarmıştı. Bu dönem boyunca diplomasi, Babıâli'nin en önemli görevlerinden biri olmakta devam etti.[65]

64 Mallet'den Grey'e İstanbul, 25 Mart 1914 tarih ve «çok gizli» 205 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2128/13883).

65 Sait Halim ve kabinesi konusunda bkz. Babanzade İsmail Hakkı'nın yazısı, **Tanin,** 19 Haziran 1913.

Hüseyin Cahit, (Edirne henüz geri alınmadan önce) savaş sonrası durumu incelerken, «aldırmazlık, savaştan da beter bir hastalık. Savaş bir sınavdır; milletimizin girdiği ve başaramadığı bir sınav; tembel bir öğrenci olduğunu, mezun olmak için gerekli bilgileri edinmediğini ispatladığı bir sınav. Şimdi önümüzde iki hedef var: Savaşın yıktıklarını onarmak ve idarî mekanizmada ıslahat yapmak»[66] demekteydi.

Bütün tersliklere rağmen, İttihatçılar iyimserliklerini sürdürmekteydiler ve geleceğe güvenle bakmak kararından dönmemişlerdi. Ortada ne bir umutsuzluk belirtisi, ne de yabancı bir devleti (ya da devletleri), işleri düzene koymak üzere davet etmek eğilimi vardı. Islahat ve çağdaşlaşmanın gerekliliğine olan inançları fiilen ıslahata giriştikleri kritik dönemlerde bile sarsılmamıştı. Mahmut Şevket Paşa hükûmeti, gümrük tarifelerinin yeniden gözden geçirilmesi, gümrük vergi ve resimlerine % 4 zam yapılması, yabancılardan vergi alınması, Osmanlı topraklarındaki yabancı postahanelerin kapatılması ve kapitülasyonların kaldırılması gibi konularda rızalarını almak amacıyle büyük devletlerle görüşmelere başlamıştı. Şu var ki, İttihatçılar iç ıslahat sorununu ciddi olarak ancak Eylül'den sonra ele alabileceklerdi.

Gerek ülkenin, gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idaresinde yapılacak ıslahat ve İmparatorluğun yeni ideolojik temeli sorunları 1913 İttihat ve Terakki Kongresinde görüşülmüştü. Beşinci yıllık kongre 20 Eylül Cumartesi günü İstanbul'da başlamış ve açılış nutkunu Ali Fethi (Okyar) okumuştu. Nutukta, geçen yılın olayları inceleniyor ve Cemiyet'in bu dönemde «kinci bir hükûmet» le karşı karşıya kaldığı belirtiliyordu. Ali Fethi, İttihatçı aleyhtarlarını «her şeyden önemlisi, devletin gençler tarafından idare edilmesine düşman» olmakla suçluyordu. Nutukta, kongrede görüşülecek konuların dökümü de yapılıyordu. Fethi Bey, İmparatorluğa ekono-

[66] **Tanin,** 26 Nisan 1913.

mik canlılık kazandıracak yeni kanunlara, ticaret ve endüstrinin geliştirilmesi için tarım kooperatiflerine, banka ve benzeri kuruluşlara ihtiyaç olduğunu söylüyordu. Eğitim sorununa da değinerek, delegelerden İslâmlığın, «yozlaşmasının önüne geçmek için» çağdaş dünyayla aynı düzeye getirilmesi konusunda çalışmalarını istiyor, dil konusunda da şunları söylüyordu:

Osmanlı hükûmeti, İmparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların ilerlemesini ve gelişmesini istediğine göre, iç siyasetinin temeli olarak mahallî dillerin okullarda, mahkemelerde, bürokraside kullanılmasını benimsemeli ve devlet memurlarını seçerken, gidecekleri bölgelerinin dillerini bilip bilmedikleri konusunu hesaba almalıdır.[67]

Sözlerine devamla, bu ilkenin çeşitli unsurlara uygulanmasıyla birlikte, Osmanlıcılığın bütün ırk gruplarını birbirine bağlayacağını, ortak emellere sahip sağlam ve birleşmiş bir bütün haline getireceğini belirtiyordu. Nihayet, İttihat ve Terakki'nin bundan böyle bir cemiyet olmaktan çıkıp, bir parti niteliğini kazanacağı (ki bu ilk defa ilân ediliyor değildi) ve iç yapısının yeni baştan örgütleneceği açıklanıyordu.

Ali Fethi'nin teklifleri, kongrede tartışıldıktan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasal programında ve parti yönetmeliğinde yer aldı.[68] Kongrenin onayladığı parti programı dört bölümden meydana geliyordu: Siyasal (Madde 1-17), iktisadî (Madde 18-33), idarî (Madde 34-41) ve eğitimsel (Madde 42-48). Genel anlatımıyla program, çağdaşlaşma ve İmparatorluğun siyasal, toplumsal, iktisadî ve idarî yapısına akılcı bir yöntem getirmek siyasetinin bir tekrarından ibaretti. Değişik olan yönü ise, Cemiyet'in bunu Prens Sabahattin'in ve İtilâfçıların tasarılarını andıran yarı-federal, çok

67 **Stamboul**, 22 Eylül 1913.
68 **Stamboul**, 15, 16, 17 ve 24 Ekim 1913; Tunaya, **Partiler**, s. 214-25.

uluslu bir çerçeve içinde yapmaya karar vermiş olmasıydı...[69] Parti yönetmeliğinde, genel kurulundan mahallî klüplere kadar Cemiyet'in hiyerarşik örgütünün yetki ve görevleri tanımlanmaktaydı.[70] Bu ıslahata kadar, Merkez-i Umumî (Merkez Komitesi) adlı gizli bir topluluk Selânik'teki karargâhtan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve İmparatorluğun kaderini tayin etmekte ve Cemiyet bu yüzden muhalefet tarafından sık sık sorumluluk yüklenmeksizin siyasete müdahale eden gizli bir örgüt olmakla suçlanmaktaydı. Bu düzen, İttihatçı örgütün içinde de bir tutarsızlığa yol açıyordu: Resmen İttihat ve Terakki Fırkasının olmasına rağmen, merkez komitesinin yetki ve görevleri kesin olarak belirlenmiş olmadığından, partinin yetki ve görevlerinin de ne olduğu tam ola rak tanımlanamıyordu. Yeni yönetmelikle bu tutarsızlık ortadan kaldırılmış olacaktı.

Yönetmelikte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'da merkezlenmiş siyasal bir parti olduğu açıklanmaktaydı. (Cemiyet, Balkan Savaşının başlaması üzerine merkezini İstanbul'a almak zorunda kalmıştı). Parti, 20 üyeden ve bir başkandan (Reisi Umumî) kurulu bir genel kuruldan (Meclisi Umumî), genel sekreter (kâtibi umumî) başkanlığında on üyeden kurulu bir merkez komitesinden (merkezi umumî) ve başkan yardımcısı (vekili umumî) yönetimindeki on iki kişilik genel sekreterlikten (kalemi umumî) meydana geliyordu. Genel kurulun görevi, Meclis dışındaki İttihatçı kuruluşlardan sorumlu merkez komitesi ile Meclisteki İttihatçıları denetleyen genel sekreterliğin çalışmalarını bağdaştırmaktı. Böylelikle, karar alma yetkisinin bir grubun tekeline geçmesi önlenmiş oluyordu. İktidar, bundan böyle çeşitli fikirlerin temsil imkânı bulabileceği genel kurula geçmiş oluyordu. Ayrıca, bu düzen sayesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki fikir ve hareket beraberliğini artırmak da mümkün ola-

69 **Stamboul**, 15, 16, 17 Ekim 1913; **Tunaya, Partiler**, s. 214-18.
70 **Stamboul**, 24 Ekim 1913; **Tunaya, Partiler**, s. 218-25.

caktı. Merkez Komitesi yine en güçlü tek topluluk olmakta devam ediyorsa da, 1913 yönetmeliği ile getirilen bu daha elâstikî sistemle genel kurul ve genel sekreterliğe bağlandığından, özgürlüğü bir yere kadar kısıtlanıyordu. Ancak, bu sistemin başarısı siyasal koşulların lehte işlemesine bağlıydı. 1914'te başlayan savaş ve savaşı hazırlayan olaylar bir «rekabet siyaseti» uygulanmasını güçleştirecekti. Bu şartlar altında her yıl toplanması kararlaştırılmış olan İttihat ve Terakki Kongresi 1916'ya kadar toplanamayacak ve Merkez Komitesinin eski güçlü durumuna gelmesi önlenemeyecekti.

Balkanlar'daki savaşın sona ermesi ve gündelik düzenin yeniden kuruluşu, normal siyasî hayata dönülmesini gerektirmişti. İttihatçılar için bunun anlamı, Meclisin ve parlamenter rejimin geri gelmesiydi. 1913 sonbaharında Babıâli genel seçimlerin yapılacağını açıkladı. Seçimler 1913/14 kışında yapıldı ve üçüncü Osmanlı Meclisi 14 Mayıs 1914'te İstanbul'da toplandı.

Burada, insanın aklına şu soru geliyor: İttihatçılar, iktidarı kesin olarak ele geçirdikleri halde neden, yeniden Meclisi gerekli görmüşlerdi? Devleti Meclissiz yönetmeye devam edebilirlerdi. Bu soruya, İngiliz büyükelçiliğinin yaptığı gibi, alaycı bir eda takınıp şu cevabı vermek kolaydır:

> Onu (Meclisi) itaatkâr bir makine haline getirmek imkânına sahip olduklarından (İttihatçılar) bir şey kaybetmeyecekleri gibi, Anayasa ilkelerine saygı göstermekle kazançları olacaktı. Anayasa ilkelerine bağlılıkları, İttihatçıların var oluş nedenleriydi ve Abdülhamit istibdadına karşı kullandıkları başlıca silâhtı. İhtilâli anlamsız kılmak yerine, meşrutî idare biçimini, özellikle çeşitli unsurlardan meydana gelen Doğu ülkeleri için geçerli biricik hükûmet şekliyle, yani akıllı bir despotizmle bağdaştırma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdi.[71]

71 Mallet'den Grey'e İstanbul, 21 Mayıs 1914 tarih ve «gizli» 363 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2134/23213).

Mallet'nin bu sözlerindeki liberalizme olan aşırı güveni bir yana bırakılırsa, yaptığı tahlilde gerçek payı bulunduğunu kabul etmek gerekir. Ancak, Meclisin «itaatkâr bir makine» olacağı varsayımı yanlıştır; en azından, ispat edilmemiştir. Bu konuda bir yargıya varmak için, ölçü olarak önceki Meclisler ele alınırsa, görülür ki, ne 1877-8'deki ilk Meclis, ne de 1908 den sonrakiler beklenildiği gibi itaatkâr çıkmışlardır. Dahası, İttihatçıların çoğunlukta bulundukları Meclisler diğerlerine kıyasla çok daha dikbaşlı davranmışlardır. 1914'te kurulan Meclis, olağanüstü şartlar altında çalıştığından tavrı pek iyi anlaşılamamıştır. Ancak, seçimlerde İttihatçıların bir fikir birliği sağlamak için nasıl uğraştıkları göz önüne alınırsa, yeni Meclis'in pek de yumuşak başlı olmayacağı sonucuna varmak mümkündür.

1913-14 seçimlerine giren biricik örgütlenmiş siyasal parti İttihat ve Terakki idi. Diğer parti, Hürriyet ve İtilâf Fırkası, resmen yasaklanmış ya da dağıtılmış olmamasına rağmen, ortadan silinmişti. İttihat ve Terakki her şeyi kapsayan ideolojik yapısı sayesinde son sözü söyleme hakkına sahipti, ama Türk olmayan unsurlar (Ermeniler, Rumlar, Araplar) Meclis'te, sayıları oranında temsilci bulundurmak isteklerinde ısrar etmekteydiler.

30 Ekim'de İstanbul'daki Ermeniler bir toplantı düzenlediler ve seçimlerde bir bütün olarak haklarını savunma kararı aldılar.[72] Kısa bir süre sonra da Ermeni Patriği, Adliye Nezaretine gönderdiği bir önergeyle Ermeni azınlığının Meclis'te, nüfusa orantılı olarak temsil edilmesini, iki milyon Ermeni'nin yirmi kadar temsilcisi olmasını teklif ediyordu.[73] Babıâli, Anayasada bir değişiklik yapılmasını gerektiren bir konuda fikir beyan etmek yetkisi olmadığı gerekçesiyle bu teklifi dikkate almadı. Ancak, bu cevap aynı zamanda, bütün Osmanlıların haklarıyle ilgili bir konuda Ermeni Patriğinin söz

72 **Stamboul**, 31 Ekim 1913.

sahibi olmadığı anlamına da geliyordu.[73] 24 Kasım tarihli *Tanin,* Ermeniler'e, bütün milleti temsil edecek olan mebusları ırksal temsilciler niteliğinde görmek gibi büyük bir yanlışlık yaptıklarını hatırlatıyordu. Ermeniler böyle davranmakla kendilerini, amaçlarını gerçekleştirecek güce sahip olmayan bir azınlık olmaya mahkûm ediyorlardı.

Rum azınlığının orantılı temsilci konusundaki benzer istekleri de aynı şekilde reddedildi.[74] 11 Aralık'ta *Tanin,* eğer İmparatorluk içindeki her topluluk Meclisteki temsilcilerini kendi seçerse, Anayasanın anlamı kalmayacağından yakınıyordu. Memleket bir konfederasyon haline gelir, Ermeniler, Rumlar, Türkler, Araplar için ayrı ayrı meclislerin kurulması, her topluluğun kendi programı olması gerekirdi.

Ermeniler ve Rumlar isteklerinde ısrar etmeye devam ettiler. Sonunda, İttihatçılar bu istekleri kabul etmemekle birlikte, bir uzlaşmaya varmak için topluluk liderleriyle görüşmede bulunmaya razı oldular. Uzun tartışmalardan sonra, İttihat ve Terakki'nin her iki topluluğun da isteklerini sayı bakımından kabul etmesine karar verildi. Ancak, Cemiyet, Ermeni ve Rum temsilcilerin kendi topluluklarının çıkarlarını her şeyin üstünde tutan (communalist) kişiler olmamasını ve adaylıklarını koymadan önce Cemiyet tarafından sınanmalarını şart koşuyordu. Mesele gene de tam olarak çözümlenmemişti; çekişmeler bir süre daha devam etti. Sonunda Ermeniler 16 temsilciye razı oldular ve İstanbul'dan üç mebus çıkarmak isteyen Rumlar'ın istekleri yerine getirildi.[75] Azınlıklar yatıştırılmıştı ama, seçilen mebusların hepsi İttihatçı adayları değildi. Dahası, mebus olan İttihatçı adayların Mec-

73 **Tanin,** 19 Kasım 1913.

74 **Stamboul,** 10 Aralık 1913.

75 **Times,** 26 Şubat 1914; **Stamboul,** 10 Aralık 1913 ve 2 Mart 1914. Bu seçimle ilgili Rus ve Ermeni görüşleri için bkz. **Stamboul,** 9, 12, 13, 14 ve 15 Aralık 1913 ve bu tarihli diğer gazeteler. Ermeni sorunu konusunda bkz. İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2116 (1914).

liste bazı konularda tutumlarının ne olacağı kesin olarak bilinemiyordu.

1914 başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti dikkatini idarî ıslahat sorununa çevirdi. Listedeki bir numaralı kuruluş, Rumeli savaş meydanlarında sırtı yere gelerek şan ve şerefini yitiren Osmanlı ordusuydu. Islahatın örgütlenme yönünü üzerine alması için Babıâli, Almanya'dan büyük yetkiler tanıdığı bir askerî heyet davet etti ve General O. V. K. Liman von Sanders başkanlığındaki bu heyet Aralık ayı içinde İstanbul'a geldi.[76] Ordunun yeni baştan örgütlenmesinden daha önemli olan, eski subayların ayıklanması sorunuydu. Bu yaşlı subayların bozguncu davranışları savaş sırasında vatanperver küçük rütbeli genç subayların moralini bozuyordu. Üstelik, dikkatli ve temkinli yaşlı generallerini dinlemeyip Edirne'yi yeniden ele geçirenler bu genç subaylardı. Bundan böyle, askerî örgütte temizlik faaliyetlerine girişileceği kesin olarak kararara bağlanmış; iş, bunun ne zaman yapılacağına kalmıştı.

Ordunun gençleştirilmesi sorunu daha İzzet Paşa Harbiye Nazırıyken ele alınmıştı. İzzet Paşa, ordunun yaşlı subaylardan arınması gerektiğine kendisinin de inandığını söylemiş, ancak, «hepsi benim arkadaşlarım,» diyerek işi üzerine almaya yanaşmamıştı. Onu ikna etmeye uğraşan Talât'ın çabaları da bir sonuç vermeyince, İzzet'in bir süre için istifa etmesine ve gençleştirme işini üzerine almayı kabul eden Enver'in başa gelerek Harbiye Nazırı olmasına ve sonra yine koltuğunu İzzet Paşa'ya bırakmasına karar verildi.[77] Tuğgeneralliğe yükselmiş olan Enver Paşa, 4 Ocak 1914'te Harbiye

76 Heyetin çalışmaları ve karşılaştıkları sorunlar konusunda bkz. Liman von Sanders, **Five Years in Turkey** (Annapolis, 1927).

77 Menteşe, **Cumhuriyet**, 3 Kasım, 1946; Y. H. Bayur, **Tarih**, cilt II/IV, s. 316. Bayur, eserinin 317. sayfasında İttihatçıların temizlik hareketinin bitiminde İzzet'i geri getirmek niyetinde olmadıklarını söyler. Ancak, İttihatçıların bu niyette oldukları anlaşılmaktadır. Sait Halim Paşa, Rus Büyükelçisine Enver'in tayininin geçici olduğunu söylemiştir. Bkz. Mallet'den Grey'e İstanbul, 8 Ocak 1914 tarih ve «çok gizli telgraf» 17 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2111/1068).

Nazırı oldu. Üç gün sonra yayınlanan bir iradeyle Padişah askerî tayinlerde değişiklikler yapılacağını, «Makedonya'daki yenilgiler silsilesinden sorumlu olan kumandanların ve 55 yaşını aşkın generallerin çoğunun emekliye ayrılacağını,»[78] bildiriyordu.

Temizleme hareketi idarî mekanizmanın hemen her dalını ve özellikle, çağdaşlaşma teşebbüslerini etkiledi. Yaşlı subaylar (örnek olarak Mahmut Şevket Paşa'yı alabiliriz) vatansever olmakla birlikte, tutucu kimselerdi. Çağdaşlaşmaktan anladıkları, ordunun gereçlerinin yenilenmesiydi ki, bu tutum, hareketin temposunu hayli yavaşlatıyordu. Onlar için toplumun en önemli kuruluşu orduydu ve ihtiyaçları, her ne bahasına olursa olsun, karşılanmalıydı. Ordunun sivillerin denetimi altına girip, siyasetin oyuncağı olması fikrini nefretle karşılıyorlar, bunu önlemek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Ordunun siyasete karışması ve dolayısıyle asker - sivil işbirliğinin artması, ıslahatın sebep olduğu değişikliklerin başında gelir.

Öte yandan, maliye sorunu Babıâli'nin en büyük derdi olmakta devam ediyordu. Yabancıların kontrolu altındaki «Düyûnu Umumiye» vergilerin büyük bir oranına sahip çıktıkça ve ordu, harcamalarını kısıtlamamakta ısrar ettikçe bu soruna bir çözüm yolu bulmak imkânsızdı. Cemiyet'in Düyûnu Umumiye ve Türkiye'deki yabancılara tanınan imtiyazlar konusunda yapabileceği pek bir şey yoktu, ama, ordunun harcamalarını kısıtlamaya kararlıydı. Enver Paşa yaptığı ilk basın toplantısında, askerî bütçeyi kısıtlayacağını açıklıyordu:

Harbiye Nezareti bütçesinin kısıtlanabileceğini her zaman düşünmüşümdür. Islahatı yürütmek için memleketten, imkânları fevkin-

78 Tırnak içindeki bölüm, Jön Türkler üzerine yazılmış ve Profesör Dankwart A. Rustow'un bana okutmak nezaketini gösterdiği bir müsveddeden alınmıştır. İradenin metni için bkz. 8 Ocak 1914 tarihli **Stamboul** ve diğer gazeteler. Enver'in tayini konusunda bkz. Menteşe, **Cumhuriyet**, 3 Kasım 1946; **Stamboul** ve **Tanin**, 3, 4 ve 5 Ocak 1914.

de fedakârlıklar istemenin ve ağır borçlar altına girmenin memleketi batırmaktan başka bir şeye yaramayacağı kanısındayım. Islahata mütevazı bir ölçüde, nicelikten çok, niteliğe önem vererek başlayacağız. Tanrı'nın bu yolda bize yardımcı olacağına inanıyorum.[79]

Orduda yapılacak temizleme hareketine de değinen Enver, eskiden Osmanlı ordusunun barış zamanı faaliyetleri için elverişli subaylarla savaşa yatkın subaylardan meydana geldiğini, bundan sonra bunlardan sadece ikinci grubu meydana getirenleri orduda bırakmaya niyetli olduğunu açıklamıştı. Harbiye mekteplerinde yıllarca okumuş ve «savaş nazariyatına bihakkın vâkıf» subaylara ihtiyacı olmadığını söylüyordu. Gelecekte yalnızca kabiliyetli subaylara ilerleme imkânı tanınacaktı. «Bir subayın görevi, süslü bir üniformayla boy göstermekten ibaret değildir. Asker olmak, talim ve terbiye, bilim ve sanat, ve hepsinden önemlisi, cesaret ve çok çalışmak demektir. Bu meziyetler ancak gençlerde bulunur ve yine ancak gençler öğrenmek ve çok çalışmak yeteneğine sahiptir.»[79]

Bu dönemde Maliye Nezaretinin önemi hayli artmıştı. 1911 Temmuz'unda kurulmuş olan Malî Islahat Komisyonu'nun yetkileri Mart ayı içinde genişletildi. Çoğu yabancı uzmanlardan meydana gelen bu komisyonun beş üyesi vardı ve çalışmalarını Maliye Nazırının başkanlığında sürdürmekteydi. Gelecekte, bütün malî sorunların Maliye Nezaretince denetlenmesi ve nezaret bütçelerinin bu komisyondan geçmeden önce Meclise getirilmemeleri karara bağlanmıştı. Komisyonun bir diğer görevi de, malî idarede yapılacak ıslahatın programını hazırlamak, devletin akdettiği ihale ve imtiyaz mukavelelerindeki malî koşulları ve ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklarla itirazları incelemekti.[80] Başlıca amacı, idarî mekanizmayı malî

79 **Tanin,** 10 Ocak 1914.

80 Mallet'den Grey'e İstanbul, 9 Mart 1914 tarih ve «gizli» 153 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2132/11482). Mallet'ye bu bilgileri veren Babıâli'nin malî danışmanı ve bu tasarının mimarı olan Sir Richard Crawford idi.

yönden akılcı bir metoda bağlamak ve harcamaları denetleyecek bir kuruluş yaratmak olan bu sistemi Harbiye Nezareti de kabul ediyor ve hesaplarını komisyonun denetimine bırakmaya razı oluyordu.

Askerî bütçe, ordunun yetki ve itibarının ölçüsü olarak alınırsa, 1914'te ordunun artık birkaç yıl önceki gibi siyaset hayatına hâkim olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Mehmet Cavit'in 30 Mayıs'ta Meclise sunduğu 1914-15 bütçesi, (ki iki yılı aşkın bir zamandır bütçe ilk defa oya koyuluyordu), askerî harcamalarda % 30 kadar bir indirim yapıldığını gösteriyordu. Bu bütçe 4 Temmuz'da Mebusan Meclisine getirilmiş ve uzun boylu tartışmalara yol açmadan kabul edilmişti.[81] Bu dönemde İmparatorlukla Yunanistan'ın arasında gerginlik devam etmekte ve Babıâli, donanmanın ihtiyaçlarını bütçede bu konuya ayrılmış bir meblâğdan değil, halktan topladığı bağışlarla karşılamaktaydı.

23 Ocak 1913'teki Babıâli Baskını'ndan beri İttihatçılar kabinedeki durumlarını pekiştirmeye uğraşmaktaydılar. Ancak, bu konuda ağırbaşlı davranıyorlardı. Örneğin, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde arka plânda kalıp, Sait Halim'in Devlet Şûrası Reisi, Hacı Adil'in Dahiliye Nazırı ve Hayri Bey'in Evkaf Nazırı olmalarıyla yetinmişlerdi. Baskından sonra kurulan kabine, «İttihatçı» olarak nitelenebilirse de Harbiye, Nafıa, Maliye Nezaretleri ve Şeyhülislâmlık gibi önemli makamlar İttihatçı olmayanların elleriydeydi. Bunlara zamanla sahip çıkıldı; Cemal, Nafıa; Enver, Harbiye; Cavit, Maliye Nezaretlerine, Hayri de Şeyhülislâmlığa getirildi.

Bunlardan ilk üçü mantıklı tayinlerdi, ama dördüncüsünün üzerinde durmak gerekecek. Ürgüplü Mustafa Hayri Bey'in Şeyhülislâm tayin edilmesi, İslâm geleneğine aykırıydı ve bu

81 **Stamboul**, 1 Haziran ve 6 Temmuz 1914; Mallet'den Grey'e Beyoğlu, 3 Haziran 1914 ve Tarabya, 11 Temmuz 1914 tarih ve «gizli» 417 ve 496 sayılı yazılar (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2114 ve 2135/25475 ve 371/2114 ve 2135/32683).

tayinin İttihatçıların İslâmcı bir siyaset benimsedikleri ve bu makama çok önem veren Araplar'ı yatıştırmaya uğraştıkları bir dönemde yapılması daha da garipti.[82]

Geleneksel olarak Şeyhülislâmlık müessesesinin başına İslâm dini ve kanunları (şeriat) konusunda iyi bir eğitim görmüş ülema arasından seçilen biri getirilirdi. Şeyhülislâm, memleketin en ileri gelen din adamıydı. Hayri Bey bu seçkin zümreye mensup olmakla birlikte, çoktandır onlardan ayrılmış, bu zümrenin sembolü olan sarığı bile bağlamaz olmuştu. Üstelik, siyasete atılmış ve lâik mahkemelerde görev almıştı. İhtilâl'den sonra doğum yeri olan Niğde'den adaylığını koymuş, mebus çıkmıştı ve birçok kabinede Adliye ve Evkaf Nazırlığı yapmıştı.

Gelişmekte olan bir toplumda Şeyhülislâmın gelenekçi - tutucu kesimden seçilmesi hayli baltalayıcı olabilirdi. Dinsel öneminin yanısıra, doğrudan doğruya Padişah tarafından tayin olunması nedeniyle kabinede imtiyazlı bir durumu vardı. Ve yine bu nedenle, hemen hemen Meclisin otoritesi dışında kalıyordu. Şeyhülislâmın, hattâ Evkaf Nazırının, haklarında gensoru açılmasını önerenlere karşı çıktıkları, Meclisin böyle bir yetkisi olmadığını söyledikleri bile olmuştu. Tutucu ve birlikte çalışmaya yanaşmayan bir Şeyhülislâm ıslahatı engelleyebilirdi. İttihatçılar, 1914'te kendi adaylarından birini Şeyhülislâmlığa getirecek, ıslahatın önündeki bu engeli ortadan kaldıracak güce sahiptiler. Hayri Bey'in tayinine tutucular tepki göstermediler, basın da bunu hayli olumlu karşıladı.[83] Çağdaşlaşmayı bir kere akıllarına koymuş olan İttihatçılar toplumsal ve siyasal ıslahat uğruna geleneksel bir kuruluşu ve sembolü kullanmaktaydılar.

82 Cemal Paşa, **Hatıralar,** s. 71. Ocak 1913'te, Mahmut Şevket Paşa padişahtan Ali Şerif Haydar'ı Şeyhülislâm tayin etmesini istemiş, ancak bu isteği, Ali Şerif Haydar'ın şeriat konusunda yeterince bilgi sahibi olmadığı gerekçesiyle reddedilmişti. Bkz. İnal, **Son Sadrâzamlar,** s. 1877.

83 Diğer gazetelerin gösterdikleri tepkiler konusunda bkz. **Stamboul,** 17 Mart 1914.

Çağdaşlaşmanın siyasal alanda karşılaştığı bir diğer engel de Saraydı. İhtilâl'den sonra Cemiyet, Yıldız'ı kontrolü altına aldığını düşünmüş, ama kısa bir süre sonra, Saray'ın 31 Mart olayında parmağı ortaya çıkınca yanıldığını anlamıştı. Ayaklanmadan hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Halit Ziya'yı (Uşaklıgil), olup bitenleri yakından izlemek üzere Yıldız'a yerleştirdi. Ancak, Saray her zaman için Cemiyet'in boyunduruğu altına girmemeyi başarmış ve İttihatçı aleyhtarlarının sığınağı olmuştu. Damatların ve şehzadelerin gündelik politikada, özellikle muhalefetin güttüğü politikada oynadıkları rol, sayılarıyla kıyaslanamayacak kadar büyüktü. Bu nedenle, Cemiyet, Saray'ı ve hanedanı kontrolü altına almaya kesin karar vermişti.

Mallet'nin 1914 Ocağında «gizli bir kaynaktan» öğrendiğine göre, Saray'da gizli bir komisyon, hanedana nasıl davranacakları konusunda direktif vermekteydi. Bu komisyon Şeyhülislâm, Enver Paşa, (ki kısa bir süre sonra damat olacaktı), ve Sait Halim Paşa'dan meydana gelmişti ve «sözde» başkanları da «veliaht şehzade»[84] idi.

Bu komisyonun hazırladığı ve Padişah tarafından onaylanan yönetmelik gereğince hanedan mensupları bundan böyle siyasette faal rol alamayacaklar ve siyasal bir partinin tarafını tutamayacaklardı. Komisyonun izni ve Padişahın onayı olmaksızın seyahat etmeleri de yasaklanıyordu. Ayrıca, hanedan ailesi dışında kişilerle evli Padişah kızları, kocalarının hükûmet ya da komisyon tarafından «itibara lâyık olmayan kişi» ilân edilmeleri halinde, ayrılabilecekler ya da boşanabileceklerdi. Bu yönetmelik hazırlanırken, bir yandan da Padişahın çevresindekilerden bazıları uzaklaştırılmış, veliaht şehzade değiştirilmişti. Uzaklaştırılanların yerine artık hanedan

[84] Mallet'den Grey'e İstanbul, 25 Ocak 1914 tarih ve «gizli» 47 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2128/4586). Maalesef, bu olaylara değinen Türkçe kaynak bulamadım.

ailesini iyiden iyiye ele geçirmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları getiriliyordu.[85]

14 Mayıs'ta Meclis yeni dönemine girerken iktidarın bütün ipleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindeydi. Muhalefet partileri ortadan kalkmış, Meclisin çoğunluğu Cemiyet'in eline geçmiş, ordu kontrol altına alınmış, iç kargaşalık ve anlaşmazlıkların kaynakları ortadan silinmişti; hiç olmazsa öyle gözükmekteydi. Balkan savaşlarının son bulmasından beri memleketin hayli ilerleme kaydettiği söylenebilirdi. 1913-14 döneminin gelir istatistikleri, kaybedilen toprakların beklenildiği kadar büyük bir malî zarara yol açmadığını göstermekteydi. 1912-13 dönemine kıyasla 945,000 altınlık bir artış görülmekteydi ki, bu, vergi toplama mekanizmasının daha iyi çalışması, vergilerin artırılması ve gerek Anadolu, gerekse İstanbul'daki vergilerin daha verimli olması ile açıklanıyordu.[86] Ama, asıl önemlisi, İmparatorluğa hâkim olan iyimser ve umutlu havaydı. Bu havanın etkisi, Meclisin açılışında yapılan çeşitli konuşmalarda açıkça belli oluyordu.[87] Islahatçılık memleketçe benimsenmiş ve altı yıllık fırtınalı tecrübelerden sonra İttihatçılar sorunlara gerçekçi bir gözle bakmayı öğrenmişlerdi. Mallet, «Arnavutluk'taki hareket gibi olaylar ortalığı karıştırmazsa, Cemiyet'in kurduğu bugünkü hükûmetin ömürlü olmaması için hiç bir neden yok,»[88] demekteydi.

85 Yukarıdaki kaynak. Bu konuda daha ayrıntılı bir rapor ve komisyonun hazırladığı kurallar konsunda bkz. Mallet'den Grey'e İstanbul, 24 Şubat 1914 tarih ve «gizli» 124 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2128/9040).

86 Mallet'den Grey'e Beyoğlu, 12 Mayıs 1914 tarih ve «gizli» 322 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2114/22029).

87 Padişahın açılış nutku için bkz. **Stamboul**, 15 Mayıs 1914; Meclis başkanının açılış nutku, **Stamboul**, 20 Mayıs 1914; Mebusan Meclisi'nin açılış nutku, **Stamboul**, 24 Mayıs 1914; Âyan Meclisi'nin açılış nutku, **Stamboul**, 26 Mayıs 1914.

88 Mallet'den Grey'e İstanbul, 21 Mayıs 1914 tarih ve «gizli» 363 sayılı yazı (İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 371/2134/23213).

Mallet'inin sadece iç sorunlar ele alındığında doğru olarak nitelenebilecek olan tahlili, Türkiye'nin artık ayrılmaz bir şekilde bulaşmış olduğu Avrupa diplomasisini hesaba katmamıştı. Türkiye'nin çözümlemek zorunda olduğu bir problem daha vardı: Dünya siyaseti içinde tek başına, tecrit edilmiş olarak kalmak problemi. Tarafsızlık, akla ilk gelen ve en mantıklı çözüm yolu gibi görünse de, savaş patladıktan sonra Türkiye'nin tarafsız kalmasına diğer devletlerin göz yumması pek beklenemezdi. Üstelik, Balkan savaşlarından sonra İstanbul'a hâkim olan hava, tarafsızlık politikasını psikolojik yönden imkânsız kılmaktaydı.[89] İttihatçılar, tarafsız kalındığı ve tecrit politikası benimsendiği sürece, büyük devletlerin Türkiye'yi aralarında paylaşacaklarından emindiler. Bu inançlarını doğrulayan bir sürü tarihsel belge vardı. Bu nedenle, Üçlü İttifakla birleşmeye çalışılmış, ama bir başarı sağlanamamıştı. Sonunda ve gittikçe artan bir korkunun etkisi altında Almanya'ya dönen İttihatçılar onun ittifak teklifini büyük bir sevinçle kabul edeceklerdi. Umutsuzluk içinde girişilmiş bir kumar olacaktı bu. Olayların, haklılığını doğrulamayacağı bir kumar.

[89] Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 121; Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s. 114.

YEDİNCİ BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN SİYASETİ

Hikâyemizin 1914'te birdenbire kesilmesinin nedeni, bu incelemenin Birinci Dünya Savaşı sırasında Jön Türkler'i ele alan daha geniş kapsamlı bir çalışmanın birinci bölümü olmasıdır. Gene de bu incelemede ele aldığımız altı yıllık dönem içinde (1908 - 1914) Osmanlı İmparatorluğunun her alanda kökten bir değişim gördüğünü söyleyebiliriz. 1908'in Osmanlı İmparatorluğu 1914'te tanınmayacak bir hale gelmişti. Bu değişiklikler 1914'ten sonra daha da hızlı gelişecek ve İmparatorluk Birinci Dünya Savaşı'nın başında tarihe karışacaktır. Bu nedenle, 1914 yılı, incelemeye ara verip durumu bir daha gözden geçirmek için uygun bir tarih olacaktır.

Bu yıllar içinde meydana gelen değişikliklerin en önemlisi, Babıâli'nin yabancı devletlere bırakmak zorunda kaldığı topraklar ve bunun diğer bütün gelişimler üzerinde büyük etkisi oluşudur. Bu zincirleme toprak kaybetme süreci Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilân etmesi ve Bosna - Hersek'in Avusturya - Macaristan ile birleşmesiyle başlar. Babıâli'nin sözde egemenliği altında bulunan her iki toprak parçasının İmparatorluktan ayrılmasına Türkiye'deki yeni rejimin bu bölgelerde otoritesini kullanmaya kalkması korkusu sebep olmuştur. Babıâli'nin itibarını zedeleyen ve Jön Türkler'in kaderini çizen olaylar ise, 1911'de İtalya ve bir yıl sonra da Balkan devletleriyle yapılan savaşlardır. İtalyanlar Libya'yı, Balkan

devletleri ise Türkiye'nin Edirne ile İstanbul arasında uzanan kara parçası dışında kalan Avrupa'daki topraklarının hepsini işgal etmişlerdi.

Bu kayıplar hiç bir mübalâğaya ihtiyaç göstermeyecek kadar önemlidir. Yalnızca alan ve nüfus olarak hesaba vurulduğunda Türkler'in 3,000,000 kilometre karelik bir alanın 1,100,000 kilometre karesini ve 24 milyonluk nüfusun 5 milyonunu kaybettikleri görülür.[1] Kendi başlarına yeterince büyük olan bu kayıplar, Rumeli'yi de içine aldıklarından daha da önemli olmaktadırlar. Rumeli uzun ytllardan beri İmparatorluğun kalbi olmuştu; en ileri ve verimli eyâletler Rumelindeydi. İmparatorluğun zenginliklerine büyük katkıda bulunan bu eyâletler aynı zamanda orduya asker, bürokrasiye eleman yetiştiren başlıca kaynaktı. İmparatorluğa çok-uluslu niteliğini kazandıran Rumeli'ndeki topraklardı ve kaybedilmelerinin Jön Türkler'in ideolojisi üzerindeki etkisi ağırlık merkezinin Anadoluya kayması olmuştur. Makedonya'nın bu denli önem taşımasına rağmen, doğma büyüme Makedonyalı olan İttihatçıların, üstelik giriştikleri hareketin de beşiği olan bu toprakların kaybedilmesine fazla tepki göstermemeleri ve yeniden İmparatorluğa katmak için harekete geçmemeleri hayli gariptir.

Libya'nın kaybedilmesi bu kadar önemli değildir, giderek, Türkler'in sırtında maddî bir yük olmaktan başka bir işe yaramayan Libya'dan kurtulunduğu bile söylenebilir. Ancak, ideolojik nedenlerle Babıâli, İmparatorluğun bütünlüğünü, özellikle Arap eyâletlerini, korumak bakımından Afrika'daki topraklarını elde tutmayı gerekli görmekteydi. İtalya ile sa-

1 İstatistikler, Yeni Uluslararası Yıllık (1908) (New York 1909), s. 703'den alınmıştır. Libya'nın yüzölçümü yaklaşık olarak 1,050,000 km², nüfusu ise 1 milyondu. Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının yüzölçümü yaklaşık olarak 167,500 km², nüfusu 6,130,000 idi. Bu topraklardan Babıâli'nin elinde kalan, İstanbul vilâyeti, Çatalca mutasarrıflığı ve Edirne vilâyetinin bir kısmı idi. Üçünün toplam yüzölçümü yaklaşık olarak 12,300 km², nüfusu ise 2,300,000 idi. (Bütün sayılar yuvarlanmıştır.)

vaşa girildikten kısa bir süre sonra Hüseyin Hilmi Paşa Lowther'e Libya'nın hıristiyanlara bırakılmasının Araplar'ın Türkler'e karşı ayaklanmasına yol açabileceğini söylemişti. Libya'yı savunmaktaki başarısızlığı, Babıâli'nin Araplar'ın gözünde itibardan düşmesine yol açacak ve Araplar'ın İmparatorluğun yeniden canlanması konusundaki inançlarını yitirmelerine sebep olacaktı. Yeni kurulan Arap Ademî-merkeziyet Partisinin amaçlarından biri de, «Arabistan yarımadasındaki şeyhler arasında bir birlik yaratmaktı. Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu parçalanırsa, Araplar gerek Türkler'in, gerekse yabancı devletlerin karşısında kendi çıkarlarını savunabilecek gücte olacaklardı. Trablus ve Balkan savaşlarındaki yenilgilerden sonra Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması ihtimali daha da kuvvetlenmişti.»[2]

İttihatçıların, Fransa'nın Suriye'de gözü olduğunu düşünmeleri bir kuruntudan ibaret değildi. 1913 yazında Araplar'ın kongrelerini yapmak üzere Paris'te toplanmaları, bu endişelerinin boş olmadığını bir kere daha gösteriyordu. Sürgünde olan Jön Türkler'in Abdülhamit rejimine karşı yabancıları müdahaleye davet etmeyi düşündükleri biliniyordu; şimdi de Araplar Cemiyet'ten kurtulmak için aynı kaynağa baş vurmaktaydılar. İttihatçılar Araplar'ın İmparatorluğa bağlı kalmalarını sağlamak amacıyle Libya'daki milliyetçilere bazı imtiyazlar tanımaya, İtalya'nın eline geçtikten sonra bile mahallî direnme hareketini desteklemeye davet etmişlerdi. 1914'te İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulan, ordunun yanısıra bir örgüt olan Teşkilât-ı Mahsusa'nın belli başlı görevlerinden biri de Libya'da mahallî bir gerilla hareketini örgütlemekti.

Balkan savaşlarından sonra Osmanlıcılık politikasının yerine İslâmcılığın ve milliyetçiliğin getirildiği kabul edilir. Bu milliyetçiliğin Türk milliyetçiliği değil, Turancı bir milliyetçi-

[2] Sylvia G. Haim, **Arab Nationalism** (Kaliforniya, 1964), s. 25.

lik olduğu ileri sürülürse de ikisinin arasındak fark kesin olarak belirlenmiş değildir. Önemli olan, yeni bir ideolojik formülün getirilmesinden çok, güdülen siyasette bir değişiklik yapılmış olmasıdır. Artık, Arnavutlar'm, Rumlar'ın ve Slavlar'ın gönlünü almak gerekliliği kendiliğinden ortadan kalkmış, iş Ermeniler'le Araplar'ı yatıştırmaya kalmıştı. İdeolojik bütünü meydana getiren üç unsur, Osmanlıcılık, İslâmcılık ve milliyetçilik, (ki hiç biri tanımlanmış değildi) eskisi gibi geçerliydi. Değişen bir şey varsa, o da bu bütüne katkı oranlarıydı. Türkler'in sayıca İmparatorluğun en önemli unsuru haline gelmeleri, milliyetçiliğe daha fazla önem verilmesi zorunluluğunu doğurmuştu. Öte yandan, Araplar'la uzlaşmak gerekiyordu ki, bunun için de baş vurulacak yol İslâmcılıktı. Padişah ve hanedan, gerek müslümanların ve müslüman olmayanların, gerekse Türkler'in ve Türk olmayanların bağlılıklarının odak noktası olmaya devam ediyordu. Osmanlıcılık ise eskiden olduğu gibi, üç unsur arasındaki tezatları çözümlemekte kullanılacaktı.

İslâmcılık, Osmanlı İmparatorluk ideolojisinin temel taşlarından biri olmuştu ve Türkler dinlerine çok bağlıydılar. Milliyetçi duyguların (Araplar'ın yanısıra) müslüman Arnavutlar arasında önem kazanması ve 1912'de İmparatorluktan ayrılmaları Osmanlıcılığa ve İslâm bütünlüğüne yıkıcı bir darbe indirmişti. Arnavutlar uzun yıllardır devletin temel taşlarından birini teşkil etmişler ve imtiyazlı muamele görmüşlerdi. İmparatorluğun idaresinde oynadıkları önemli rolden sonra, ayaklanmaları ve ayrılmaları Türkler'i hayli şaşırtmıştı.

Türkler'in bu değişikliklere karşı gösterdikleri tepki daha ırksal düşünmeye ve kendi milliyetçiliklerine belirli bir biçim vermeye başlamak oldu. Bu tepki, önceleri Turancılık biçimini aldı. Bunun nedeni, kısmen Turancılığın yeterince tanımlanmamış ve dolayısıyle İslâmcılık ile kolayca bağdaştırılabilecek kadar müphem bir ideoloji olması, kısmen de Rusya Türkleri'nin Cemiyet'te nüfuz sahibi olmalarıydı. Da-

hası, Turancılık da İslâmcılık gibi bir yayılma ideolojisiydi ki, Batı cephesinde tam anlamıyle gerilemekte olan Jön Türkler'in ruh durumlarına uygun düşüyordu. Bir yandan Rusya, diğer yandan Fransa ve İngiltere'yle savaşa girilmesi, her iki ideolojik akıma da güc kazandırdı. Her ikisi de din kardeşlerini hıristiyan devletlerin boyunduruğundan kurtarmak amacını güdüyordu. İttihatçılar, hangi ideolojik unsurun ağır bastığına önem vermiyorlardı; çünkü, hangisi olursa olsun, liderlik Türkler'in elindeydi. Anadolu Türkleri'nin çevresinde biçimlenen bir Türk milliyetçiliğinin tohumları 1914'te atılmıştı. Ancak, filiz vermeye başlaması için Turancılık ile Osmanlıcılığın birer hayalden ibaret olduğunun anlaşılmasını ve Birinci Dünya Savaşı'nın birbirini izleyen yenilgilerini beklemek gerekecekti.[3]

Bu ideolojik tutumların iç siyasete etkisi 1908, 1912 ve 1914 Meclislerinde çeşitli toplulukların temsilci oranlarında hemen kendini belli etmektedir.[4]

Yıl	Toplam	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Musevi	Slav
1908	288	147	60	27	26	14	4	10
1912	284	157	68	18	15	13	4	9
1914	259	144	84	—	13	14	4	—

1908 istatistikleri, gerilimlerin var olduğu, fakat olayların daha patlak vermediği «olağan politika» döneminin endeksi olarak alınabilir. Bu dönemde ırksal gruplar nüfusları oranında temsil edilmişler ve Rumlar dışında herkes tatmin olmuştu. Cemiyet her toplulukla görüşmeler yapmış ve mebuslar arasında bir fikir birliği yaratmaya çalışmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel programına karşı olan hiç bir

3 Niyazi Berkes, **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp** (Londra, 1959). Özellikle, Profesör Berkes'in kitabın başındaki denemesi, ideolojik yön değiştirmeler konusunda ilginç bir kaynaktır.

4 Rustow ve Ahmad'ın basılmamış bir çalışması. Bkz. Bölüm II, s. 28, n. 4.

aday mebus seçilmeyecekti. Cemiyet bu yolla Meclis'teki çoğunluğa hâkim olmayı tasarlamıştı. Oysa, olayların gelişimi yapılan hesaplara uymayacak ve bunun üzerine Cemiyet 1912 seçimlerine çok daha amansızca el koyarak Meclis'teki hâkimiyetini sağlamak için her yola baş vuracaktı.

Gerek Meclis'te, gerekse Makedonya'da açıktan açığa İttihatçı aleyhtarlığı yapanların başında Arnavutlar'la Rumlar geliyordu. Bu nedenle, 1912'de temsilci sayıları iyice azaltılmıştı. 1912 ile 1914'teki Rum temsilci sayıları karşılaştırıldığında Rumlar'ın 1912'de Rumeli'den hemen hiç temsilci çıkarmamış olmaları gerektiği ortaya çıkar. Ermeni ve Slav mebusların sayılarında fazla bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Ancak, bu arada, her iki topluluğun da aşırı İttihatçı-aleyhtarı mebuslarının yerlerini daha ılımlı adaylara bırakmaya zorlandıklarını belirtmek gerekir. Türk ve Arap temsilcilerinin sayıları ise artmıştır. Türkler'in Arnavut, Slav ve Rumlar'dan boşalan yerleri doldurmuş, Arap temsilcilerin ise Libya'daki savaş nedeniyle artırılmış olması gerekir.

1914 seçimlerinde göze çarpan en önemli değişiklik, Arap temsilcilerin sayılarındaki artıştır. 1912'de Arap eyâletlerinden 59, Libya'dan 9 mebus çıkmıştı. 1914'te daha 25 Arap Meclise girmiştir. Araplar'ın bu konuda artık hiç bir şikâyetleri olamazdı, çünkü 5,338,000 Arab'ı 84 mebus temsil ederken, 12,500,000 Türk'ü 144 mebus temsil ediyordu. Bütün bunlar Arap muhaliflerini yatıştırmak ve İttihat ve Terakki'nin güttüğü İslâmcılık politikasına Araplar'ı ısındırmak amaçlarıyle yapılıyordu. İlk amaç, 3 Haziran 1914'te Arap eşrafından Seyyit Talib'in istifa etmesiyle suya düştü; bir müddet sonra da ikincisinin boş bir çaba olduğu anlaşıldı.

Bu yıllar içinde İttihatçıların karşılaştıkları sorunların hemen hepsi, inatçı bir azimle sarıldıkları çağdaşlaştırma politikasının doğurduğu meselelerdi. Devleti kurtarma sorununa verdikleri cevap, İmparatorluğun bütün yapısını tepeden tır-

nağa çağdaşlaştırmaktı. Ayrıca, istedikleri devletin halihazırdaki durumunu korumak da değildi; Abdülhamit bunu en iyi şekilde başarmıştı. İttihatçılar devleti yeniden canlandırmak, dünya devletleri arasında söz sahibi olacağı bir yere getirmek istiyorlardı. Bir anlamda kumar oynuyarlardı; istedikleri, ya hep ya hiçti. Getirdikleri ıslahat programı, geleneksel düzen sayesinde imtiyazlı mevkilere gelmiş olan herkesin onlara karşı cephe almasına yol açmıştı. Hayatın akılcı bir düzene sokulmasına (rasyonelleştirilmesine) en az Hıristiyan Rumlar, Slavlar ve Ermeniler kadar Müslüman Türkler, Araplar ve Arnavutlar da karşı koydular. Oysa, İttihatçılar, her ikisi de aynı devletin vatandaşı olan bir müslümanla bir hıristiyanın ayrı kanunlarla yönetilmesini ana prensiplere aykırı, çağ-dışı bir tutum olarak görüyorlardı. Bu konuda taviz vermemeye kesin olarak kararlıydılar. Bu politika İmparatorluğun felâketine yol açtıysa da, gelecekteki Türk devletinin temelini teşkil edecekti.

Çağdaşlaşma çabaları bir yandan da yabancı devletlerin çıkarlarıyle çatışmaktaydı. Egemen bir devletin Türkiye'de yabancılara tanınmış olan imtiyazlara göz yumması beklenemezdi. Bu imtiyazlar yalnız kanun bütünlüğü ilkesini ihlâl etmekle kalmıyor, aynı zamanda çağdaşlaşmayı da imkânsız kılıyordu. İttihatçılar, 1914'e kadar, kapitülasyonlardan kurtulmak için, ilgili devletlerle görüşmeler yapmak ve idarî mekanizmayı kapitülasyonları gereksiz kılacak biçimde ıslah etmek yoluna gitmişlerdi. Bu metodlar bir fayda sağlamadı. Sonunda, 9 Eylül 1914'te, büyük devletler iyi savaşa bulaştıkları bir sırada, kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdıklarını açıkladılar. Büyük devletler şiddetle itiraz ettilerse de, o sıra pek bir şey yapacak halleri yoktu.

Avrupalı devletlerle eşit sayılmak çabaları, 2 Ağustos 1914'te imzalanan Türk-Alman ittifakının ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Uzun süredir küçümsenen Türkiye, sonunda

bir Avrupalı devlet tarafından «eşit» şartlarla ortak kabul ediliyordu. İttifakta kapitülasyonlar sorununa değinilmiyordu, ama Almanya savaş sırasında Babıâli'yle yaptığı bir anlaşma ile Türkiye'yi eşit kabul ettiğini bildirecekti. İttihatçılar, iktisadî egemenliğe sahip olmadıkça, millî egemenliğin anlamı olmadığını anlamışlardı. İktisadî egemenlik için yabancı boyunduruğundan kurtulmak yeterli değildi; devletin desteğiyle kurulan ve geliştirilen bir millî ekonomi gerekliydi. Devletçilik üzerinde durmaları, Osmanlı İmparatorluğunda, ve genellikle bütün İslâm toplumunda, devletin geleneksel olarak önemli bir rol oynamasındandı. Bu konudaki çalışmalar için gerekli siyasal temel 1914'te atılmıştı. Savaş sırasında millî bir ekonomi kurma görevini İttihat ve Terakki yüklenecekti.

Türkiye'nin 1908 ihtilâli sonrası siyasetinde İttihatçı ideoloji ve örgütünün belirsiz niteliğinin etkisi kesin olarak görülür. 1908 Haziran'ının İttihat ve Terakki Cemiyeti, sınırlı toplumsal ve ekonomik çıkarların temsilcisi bir siyasal parti olarak değil, halk iradesinin sözcüsü olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu, mutlakiyete karşı savaş vermiş gizli bir cemiyet olmanın mirasıydı ve ihtilâlden sonra da Cemiyet'in psikolojik yapısının bir unsuru olarak kaldı. İstibdatla mücadele sırasında çatışan çıkarlar (Türkler - Türk olmayanlar, Müslümanlar - Müslüman olmayanlar gibi) bir kenara bırakılmış, herkes Abdülhamit'e karşı birleşmişti. İttihatçılar dışında kim varsa, bu fikir birliğini, Anayasa geri getirilene kadar benimsenmiş geçici bir tutum olarak görmekteydi. Cemiyet ise, çağdaşlaşma ve ıslahat yoluyle İmparatorluk kurtarılıncaya kadar süreceğini düşünmüştü. İttihat ve Terakki Cemiyeti diğer çıkarların var olmasına izin verecekti, ama karşılığında onlardan çağdaşlaşma ve ıslahatı amaç edinmelerini ve topluma karşı yükümlülüklerinin bilincinde olmalarını bekliyordu.

İttihatçılar siyasal fikirlerle fazla ilgili olmadıklarından, getirdikleri formüllerin çoğu basit ve saf bir nitelikteydi. Dikkafalı, inatçı, kendi yarattıkları dışında yapılagelmişleri önemsemeyen adamlardı. Biçimlenmemiş bir meşrutiyetçilik kavramı dışında, gelecekteki eylemlerini tayin edecek ilkelerden yoksundular. Değer ölçüleri, kollektif disiplini bireycilikten üstün gören ve siyasetin merkezî ve oligarşik bir denetim altında bulunması gerektiğini savunan küçük, itibarı kıt bir grubun değer ölçüleriydi. Kendilerini bir buluş sahibi olarak görüyorlar, daha önceki hareketlere bazı şeyler borçlu olduklarını düşünmüyorlardı. Biricik emelleri, Jön Türk hareketini, modası geçmiş ve yozlaştırıcı olarak niteledikleri liberalizm mikroplarından ayıklamaktı. Ancak, değişiklik kadar süreklilik de tarihsel gelişimin kaçınılmaz bir parçası olduğundan, kendileri kabul etmeseler bile geçmişin etkisi altındaydılar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti her başarılmış hareketinin amacına ulaştıktan sonra karşılaştığı sorunla, değişen duruma nasıl ayak uyduracağı sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Aslında, dağılmaları gerekirdi. Ancak, dağılmaları siyaset hayatında bir boşluk yaratacaktı ve bu boşluk ya eski rejimin yeniden iktidara geçmesiyle doldurulacak, ya da tam bir kargaşalığa yol açacaktı. Cemiyet bu ikilemi, gizli bir kuruluş olarak yaşamını sürdürmek ve kendini meşrutî rejimin bekçisi ilân etmekte çözümleme yoluna gitti. Böylelikle, ortaya çıkan «sorumluluk yüklenmeksizin iktidarda söz sahibi olmak» sorunu bu dönem içindeki siyasal çatışmanın başlıca kaynaklarından biri olacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taktikleri, muhalifleri inisiyatifi ele almaya zorluyor, Cemiyet'e ise ölçülü hareket etme imkânı sağlıyordu. 1914'e kadar siyaset oyunu Cemiyet'in lehine oynanmıştı. Cemiyet'in güttüğü siyasete karşı olan üyeler zamanla ayrılarak muhalefete geçmişler ve böylelikle, kalanlar arasında tutarlı bir bir-

lik doğmuştu. Gene de 1914'te bile İttihatçı örgütün kesin olarak tanımlanabileceği, liderliğin belirli bir yön kazandığı söylenemez. Muhakkak ki durum, gerek içeride, gerekse dışarıda İttihatçıların lehine çalışmaktaydı; aksi halde Cemiyet'in karşılaştığı engellere rağmen yaşamını sürdürmesi imkânsız olurdu. 1909'da Cemiyet'i kurtaran ordu olmuştu; bir süre sonra ise Balkan savaşları onları askerî idarenin hâkimiyeti altına girmekten kurtaracaktı. Öte yandan, İttihatçılar durumlarını sağlamlaştırmak için iki yola, taşra idarelerini elde etmeye ve örgütlerini pekiştirmeye baş vurmuşlardı.

1908'de Kolağası Niyazi'yle Binbaşı Enver'in dışında lider çıkmaması, Cemiyet'in niteliği hakkında bir fikir vermektedir. Niyazi'nin sonraları siyaset hayatında bir rolü olmamış, liderliğe daha yatkın bir kişiliği olan Enver ise, hem genç olduğundan, hem de askerî görevleri tercih ettiğinden siyasete atılmamıştır. Enver, ancak 1913 Ocağında Babıâli Baskını'na öncülük ettikten sonra bir lider olarak ortaya çıkmış, ve zamanla gerek durumun, gerekse kişiliğinin değişmesinden ötürü sahip olduğu mevkie gelmiştir.

Cemiyet'te liderlik her zaman kollektif bir nitelik taşımıştır ve 1914'ten sonraki «triumvira»dan, Enver, Talât, Cemal üçlüsünden söz etmek meseleyi bir hayli basitleştirmek olur. Bu, on yıllık süre boyunda Talât'ın, 1909'dan sonra gerek sivil, gerekse askerî idarede Cemal'in ve 1913'ten sonra da Enver'in önemli siyasal kişiler olmadıkları anlamına gelmez. Talât, lider durumuna en fazla yaklaşan olmuş, ancak o bile önemli bir hizbin başına geçmekten öte bir şey yapamamıştır. Taşra idarelerini elde etmek Cemiyet için önem kazandıkça, Talât'ın durumu da aynı oranda kuvvetlenmiştir. Dahiliye Nazırı olarak bu kozundan daha da fazla yararlanmış ve Cemiyet içindeki pozisyonunu pekiştirmiştir. Üçlünün en büyüğü olan Cemal'in taraftarları hayli fazlaydı. Çalışkan ve amansızdı; Cemiyet de onu bu nitelikleri gerektiren durumlarda; örne-

ğin, 1909 ayaklanmasından sonra Adana'da, İttihatçı aleyhtarlığının fazla olduğu Bağdat'ta, Babıâli Baskını'nın ardından İstanbul'da ve nihayet savaşın başlamasından sonra Suriye'de kullanmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin tarihini yazmakla görevlendirilenlere dağıtılan belgelerin büyük kargaşalıklara sahne olan bu on yıl içinde kaybolması yüzünden Cemiyet'in iç mekanizmasının nasıl çalıştığı bir bilmece olarak kalmıştır.[5] Şu kadarını söyleyebiliriz ki, Cemiyet'in örgütü muhakkak ki, ilk bakışta görüldüğünden çok daha girifftti.

Meşrutiyet'in geri getirilmesinden hemen sonra bazı İttihatçılar ön plâna geçmişlerdir. Bunların arasında Talât, Enver, Dr. Bahattin Şakir ve Avrupalılar'ın «Selânikli Musevî Avukat Carasso» diye tanıdıkları Emanuel Karasu'yu sayabiliriz. Kısa bir süre sonra bu küçük gruba, Eylül sonlarında Paris'ten dönen Ahmet Rıza da katılmıştı. Bu grubun resmî bir sıfatı yoktu. Büyükelçiliklere karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni gayrıresmî olarak temsil eden bir gruptu sadece. Ekim'de yapılan Birinci İttihat ve Terakki Yıllık Kongresi'nde sekiz kişi (Talât, Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, Hayri, Ahmet Rıza, Enver, Habip ve İpekli Hafız İbrahim) gizli bir oturumda Merkez Komitesine (Merkez-i Umumî) seçildiler.[6] İktidar, bir süre için bu küçük grubun eline geçti. Merkez Komitesi İmparatorluk içindeki gizli faaliyetleri örgütlemişler ve yürütenler arasından seçilmiş; Ahmet Rıza ise yurt dışından İttihatçı harekete katılanlar arasında oynadığı rolden dolayı komiteye alınmıştı. Ancak, komite, iktidarı kısa bir süre elinde tutabilecek; çünkü Meclis açılır açılmaz, İttihatçıların Meclis grubu iktidar için rekabete girişecekti.

Cemiyet, kendi bünyesi içinde iktidar için yarışanlar sorununu, iktidar yapısını ademi-merkeziyetçi bir sisteme bağlamakla çözümledi. Meclisteki İttihatçılara «özerk» bir parti

5 Yalçın, **Talât Paşa**, s. 8.
6 Tunaya, **Partiler**, s. 199.

kurmak hakkı tanındı. Ama, uygulamada bu gruba fazla bir özgürlük verilmiyordu; çünkü başkanlığa iç gruptan olan Talât getirilmişti. Gene de mebusların zaman zaman Cemiyet'in isteklerine boyun eğmeyip, kendi bağımsız çizgilerinde hareket ettikleri oluyordu. 1911'de Kara Kemal gibi mahallî parti başkanları, üye sayısı yedi-sekizden on ikiye çıkarılan Merkez Komitesine alınarak Cemiyet'in örgüsü içine yerleştirildiler.[7] 1912'de merkezin Selânik'ten İstanbul'a alınması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni meydana getiren çeşitli komite ve kurullar arasındaki karara bağlama işlemini de kolaylaştırdı. 1913 Kongresinde ademi-merkeziyetçi sistem daha da ileri götürülüyor ve görünüşe göre, İttihatçılar Cemiyet içi sorunlarını halletmişe benziyorlardı.

Ancak, 1913'te örgütlenmiş muhalefetin ortadan kaldırılmasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti de bağdaşmış bir bütün olmaktan çıkıyordu. Cemiyet, birçok politik örgüt gibi çeşitli hiziplerin bölücü etkisi altındaydı. Kendileri dışında bir muhalefetin var oluşu İttihatçıları görünüşte de olsa birleşmeye zorlamıştı. 1912'de Cemiyet iktidardan düştüğü ve durumu sallantıda olduğu sıralar bile hizipleşme devam etmekteydi. Yıllık kongrede üyeler, gelecek seçimlere girip girmeme konusunda ikiye bölünmüşlerdi. Aşırı uçtakiler katılmama taraftarıydılar ve kongreye bu görüşlerini kabul ettirmeyi başarmışlardı. Talât bu oylamayı iptâl ettirecek, diğer hizipleri kendi çevresinde toplayarak, kongrenin sorunu yeniden oya koymasını, ve bu kez seçimlere katılmayı kabul etmesini sağlayacaktı.

Örgütün içindeki ademi-merkeziyetçiliğin ilginç bir yönü Merkez Komitesi ile kabine arasında sürekli bir denge sağlanabilmiş olmasıdır. Merkez Komitesi üyelerinin belirli bir oranından fazlasının hükûmette görev almalarına izin verilmiyordu. Mithat Şükrü, Dr. Bahattin Şakir gibi önemli kişi-

[7] Tunaya, **Partiler**, s. 192.

lerin hiç bir zaman nazır olmayışlarının, Kara Kemal ve Dr. Nâzım'ın ise ancak çok âcil durumlarda kabineye girmelerinin nedeni budur. Kabine ile Merkez Komitesi arasındaki denge bozulmadıkça, her iki taraf birbirini denetlemekte ve iktidarın bir takımın eline geçmesi kendiliğinden önlenmekteydi. 1918'de Kara Kemal İaşe, Dr. Nâzım ise Maarif Nazırlığına getirildikleri vakit, İttihatçılar uzun tartışmalardan sonra bu kuralı değiştirmiş bulunuyorlardı. Sonuna kadar, İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi her şeyin üstünde tutulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki son altı yıl içinde İttihatçıların getirdikleri değişikliklerden, en derin iz bırakan, Osmanlı İmparatorluğunun siyasal yapısındakilerdir. 1908 darbesi Saray çevresinin siyasete hâkimiyetinin ve Saray politikasının sonu olmuştur. İktidar, Babıâli'deki yönetici seçkin zümrenin eline geçmiştir. İttihat ve Terakki'nin liberal eğilimli üyeleri ihtilâlin bu dönemeçte son bulacağını umuyorlardı ve bu gerçekleşmeyince Cemiyet'ten ayrılarak Ahrar Fırkasını kurmuşlardı. Liberaller değişikliğin seçkin bir zümre eliyle getirilebileceğine inanmışlardı. Islahatın ancak tam anlamıyle Avrupalılaşmış kültürlü, tahsilli küçük bir grup tarafından gerçekleştirilebileceğini düşünüyorlardı. Ve kendilerinde bütün bu niteliklerin bulunduğu kanısındaydılar. Abdülhamit'e karşı çıkmalarının tek nedeni, iktidarı kendileriyle paylaşmayı reddetmiş olmasıydı ve bu yüzden onun uyguladığı sistemin kısırlaştığını, yozlaştığını düşünüyorlardı. İktidara geçtikleri zaman, devlet işleri, kanunlarla ve akılcı bir tutumla yürütülecek, çürüme ve yozlaşma ortadan kaldırılacak ve devlet kurtulacaktı. Liberaller, çağdaşlaşmaktan çok, Avrupalılaşmak taraftarıydılar, hattâ aralarında bir ya da birkaç Avrupa devletinin bu çabayı gerçekleştirmeye yardım etmek üzere davet edilmesini isteyenler bile vardı. Kozmopolit yanları, milliyetçi yanlarından daha ağır basıyordu ve İttihatçılarla en fazla çatıştıkları nokta da buydu.

Aslında İttihatçılar, aralarında çok az kozmopolit unsur bulunan yerli bir hareketin ürünüydüler. Ahmet Rıza, Sabahattin'in ve İtilâfçıların seçkin zümre taraftarlıklarını paylaşmakla birlikte, koyu bir milliyetçi olması nedeniyle onlardan ayrı düşüyordu. Ve yine bu nedenle İttihatçılara daha yakındı. Gene de Ahmet Rıza 1910'da Merkez Komitesi'nden çıkarılıyor ve o tarihten sonra önemli bir göreve getirilmiyordu. 1912'den sonra yeniden Âyan Meclisine seçildiğinde ise, İttihatçıların güttüğü siyaseti eleştirenlerin başına geçiyordu.

Cemiyet, bir seçkin sınıf taraftarı olamayacak kadar, geniş bir toplumsal tabana ve çeşitli (heterojen) bir sınıf yapısına sahipti. Bu nedenle, eski siyasal çerçeve içinde çalışması mümkün olamazdı; sosyo-ekonomik çıkarlar ve partiler üzerine kurulu geleneksel siyasal rekabetin ağırlık merkezini daha elle tutulmaz bir temele doğru kaydırması gerekiyordu. Sosyo-ekonomik çıkarların yerini kalıplaşmış bir Osmanlıcılık ve daha sonraları dinsel ve millî bütünlük kavramları aldı; partiler ise, yerlerini her şeyi bünyesinde toplayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bıraktılar. İttihatçılar kendilerini bir evrim içindeki Osmanlı milletinin temsilcileri, bir değişim aracı olarak görmekteydiler. Şehirlerde merkezlenmişlerdi, ama, idarî mekanizma ve toprak sahibi «aristokrasi» yle olan ilişkileri yoluyla taşraya da yayılmış bulunuyorlardı. Çeşitli unsurların toplantı yeri Meclisti. İttihatçılar, meşrutiyet ilkelerine inanmış olmakla birlikte, fikir birliğinin ve meşrutî bir dengenin sağlanması için gerekli bağımsız gruplara ısrarla yer tanımamaları yüzünden, meşrutiyetin temelini zayıflatmaktaydılar. Öte yandan, fikir birliğine varma çabaları onları kendi programlarını gevşek tutmaya ve işbirliği yaptıkları unsurların isteklerini yerine getirmeye zorlamaktaydı.

Cemiyet, İmparatorluk içinde büyük bir kitleyi peşinden sürüklemeyi başaran ilk siyasal örgüt olmuş ve politika da

böylelikle halkçı bir nitelik kazanmıştı. İttihatçılar, çevirdikleri politik manevralarla şehirli kitleden büyük bir becerikliliklе yararlandılar. Meydan mitingleri düzenleyerek, gerektiğinde şehirli kitleyi kendi çıkarları için kullandılar. Başarılı olarak örgütlendiğinde Avusturya menşeli ithal mallarına karşı girişilen boykot hareketlerinde olduğu gibi, halk gerçekten de etkili bir silâh olmuş ve aynı şekilde İtalya ve Yunanistan'a karşı da kullanılmıştı. Halk yığınlarını harekete geçirmek fikri bile, o günkü İmparatorluk politikası için bir devrim niteliği taşımaktaydı. Ancak, Cemiyet hiç bir zaman iktidar yapısını şehirli işçiyi, ya da köylüyü de içine alacak kadar geniş bir tabana oturtmaya niyetlenmiş değildi.

Müdafaa-î Milliye Cemiyeti (ki millî kelimesi resmen ilk kez burada kullanılıyordu) Balkan Savaşı'nın başlangıcında kurulmuştu. Bu cemiyet halkçılık akımını bir adım daha ileri götürüyor ve daha «millet» kelimesi «Türk» anlamına gelmese de, eski Osmanlılık ve İslâmlık kavramlarının yerine millet kavramını getirmeyi amaç ediniyordu. Müdafaa-î Milliye Cemiyeti, İttihat ve Terakki tarafından halkı savaşı desteklemeye teşvik için kurulmuş gayrıresmî bir örgüttü. Daha sonraları donanmaya yeni savaş gemileri yapmak için bağış toplamakta kullanıldı. «Sokaktaki adam» da uyandırılan bu «katılma» duygusu İngiltere'nin Babıâli için yaptığı iki savaş gemisine el koymasına karşı düzenlenen halk gösterilerinde iyice açığa çıkmıştır. Cemiyet, halkçılığı Türk siyaset hayatının bir parçası haline getirmeyi başarmıştı.

Siyasal ihtilâlin bir diğer yönü de, siyaset hayatında şiddete baş vurulmasıydı. Siyasetin yönetici kadronun elinden alınmasıyle, oyunun kuralları da değişiyordu. Abdülhamit rejimi sırasında ölüm cezası kural değil, istinaydı. Başkaldıranlar tecrit edilerek gücsüz kılınıyordu. Başkaldırdıkları için sürülmüş olanların geri dönmeleri her zaman için mümkündü. İktidara gelseler, İtilâfçılar bu kuralları sürdüreceklerdi.

1908'de Kâmil Paşa, Mizancı Murat'ı «aylıklı sürgüne» göndermişti.

İttihatçılar ise, başka bir yapıya sahiptiler. Onlar için siyaset bir oyun olmaktan öte bir şeydi; iktidarı ele geçirdiklerinde her ne bahasına olursa olsun kaybetmemeye kararlıydılar. Bunun için de her yola baş vurmaya hazırdılar. Böylece, baskı ve şiddet gündelik düzen haline gelecekti. İktidar peşinde koşarken kutsal hiç bir şey tanımıyorlardı ve başkaldırma suçunu işleyenlerin, bunun cezasını hayatlarıyle ödemeye hazırlıklı olmaları gerekiyordu. Gene de İttihatçıların rejimi, hiç bir zaman totaliter anlamda ezici olmamıştır. İttihatçıları ilgilendiren biricik şey, siyasal durumlarıydı ve bu tehlikeye girmedikçe liberal bir tutum sürdürüyorlardı.

Bu konularda yetkili bir yazarın söylediği gibi:

> Cemiyet genel olarak eleştiriye karşı değildi, sadece kendisinin ya da davranışlarının eleştirilmesine karşıydı. Geniş kapsamlı toplumsal, felsefî, hattâ (ilk defa olarak) dinsel konular ve Türkiye'nin geleceği üzerindeki tartışmalar... bu sıralarda yeni bir canlılık kazanmıştı.[8]

Jön Türk hareketi, günümüzde artık sık sık rastlanan ordunun siyasete müdahale etmesi olaylarının modeli olarak gösterilir. «Jön Türk» deyimi artık küçük rütbeli subayların yaptıkları hükûmet darbelerini niteleyen gazeteci klişelerinden biri haline gelmiştir. Oysa, aslında 1908 hareketi, küçük çapta askerî yansımaları olmakla birlikte, temelde siyasal bir faaliyetin ürünüdür. Askerî müdahale ancak, 1909'da, sivillerin kanun ve nizamı sürdürmekteki beceriksizlikleri üzerine ortaya çıkmıştır ki, o zaman da karışanlar küçük rütbeli subaylar değil, yüksek rütbeli paşalar olmuştur. Sıkıyönetim aracılığıyle idarenin denetimini üzerlerine alan yüksek rütbeli subaylar da içine düşülen durumu çözümlemekte sivillerden daha başarılı olamamışlardır. Balkan savaşlarındaki ye-

8 B. Lewis, **Emergence**, s. 228.

nilgiler, durumun daha da kötüleşmesine yol açmış ve böylelikle onlar da kendi kendilerini tasfiye etmişlerdir. Ancak, bundan sonra küçük rütbeli subaylar önem kazanmaya başlamışlardır.

Başlangıçta gerek yüksek rütbeli subaylar, gerekse siviller küçük rütbeli subayların siyasete karışmalarını önlemek için bütün gücleriyle çalışmaktaydılar. Halkı etkileyecek kişilikteki zeki genç subaylar İstanbul'dan uzaklaştırılmakta, tecrit edilmekteydi. Enver, Berlin'e, Hafız Hakkı Viyana'ya, Ali Fethi Paris'e ataşemiliter olarak gönderilmiş, Cemal, önce Adana valiliğine, sonra da Bağdat'a atanmıştı. Cemiyet ancak 1912 sonlarında, genç subayları siyasete faal olarak katılmak üzere iş başına çağırmıştır. Bu çağrı, Kâmil Paşa'ya karşı tertiplenen darbeyi gerçekleştirmek için yapılmıştır ve teklifin Talât'tan geldiği sanılmaktadır. Darbenin kahramanı haline gelen Enver'in Libya'da bulunması ve ancak Aralık sonunda İstanbul'a dönmesi, dikkate değer bir noktadır.

Osmanlı ordusunun Balkanlar'daki yenilgisinden sonraki durum, siville askerin birbirlerine karşı tutumlarının yeniden düzenlenmesini gerektirdi. Bu da, orduya siyasetin girmesi ve askerin açıktan açığa siyasete karışması sonucunu doğurdu. Ortaklık, her iki tarafa da eşit haklar tanıdığından, sivilin, savaş zamanında bile, askerin hâkimiyeti altına girmesi şeklini almadı. Kurulan bu denge sayesindedir ki, Cemiyet orduyu yeni baştan örgütleyebilecek ve ülkeyi, beklenmedik başarılar göstereceği Birinci Dünya Savaşı'na girebilecek gibi hazırlayacaktı.

Cemiyet'in çağdaş eleştirmenlerinden bazıları 1908 İhtilâli'ne sempati beslerler. Yusuf Akçora, «1908 İhtilâli'nin gerçek amacının, meşrutiyeti geri getirmenin yanısıra, toplumsal bir ihtilâl yapmak olması gerekir,» demektedir. Ahmet Agayev (Ağaoğlu) ise İhtilâli suçlamakta, «İhtilâl... sadece askerî ve siyasal alanlarda gerçekleştirilmiştir ve aydın sınıfa özgüdür. Çeşitli toplumsal sınıflara mensup halkların eski düşünüş ve

yaşayış biçimlerinde hiç bir değişiklik olmamıştır,»[9] demektedir. Her iki eleştiri de, yapıldıkları tarihte, 1908 ve 1910'da geçerliydi. Ancak, her ikisi de eleştirmenlerin sabırsızlığını ve toplumsal ihtilâlin iktidar ele geçirilmeden yapılmayacağı gerçeğinin farkında olmadıklarını yansıtır. İktidar ele geçirildikten sonra bile toplumsal ihtilâlin kendiliğinden oluşması beklenemez.

1908'deki başarılı hükûmet darbesinden sonra İttihatçılar iki şıktan birini seçmek zorundaydılar: Ya eski kurumları ve iktidar kaynaklarını ortadan kaldırıp yenilerini kuracaklar, ya da var olan müesseseleri devam ettirip, onları, kendi hareketleri yararına kullanmanın yollarını arayacaklardı. Birinci şıkı gerçekleştirmeye istekli olmadıklarından, doğal olarak ikincisine döndüler. İttihatçılar, ideolojiden çok, eyleme önem veren (PRAGMATİK) kişilerdi. Yaptıkları ihtilâli devletin gücüne karşı değil, devlet gücü ile gerçekleştirmişlerdi. Zaman zaman tutarsız görünen siyasal davranışlarında onları güden uyanık bir deneyselcilik (AMPİRİZM) olmuştur. Bu yüzdendir ki, önceleri, var olan toplumsal düzeni desteklemişler ve ısrarla devleti kurtarmak amacını güttüklerini beyan etmişlerdir. Bürokrasinin ve diğer konularda onlara karşı olan bütün güclerin İttihatçıları gizliden gizliye desteklemelerinin nedeni de budur. 1914'te siyasal dizginler tam anlamıyle İttihatçıların elindeydi. Toplumsal ve ekonomik devrim için sahne hazırdı.

[9] Yusuf Akçora, **İçtihad** (Kahire, 1909), s. 9; Ahmet Agayev, **Sırat-ı Müstakim,** no. 113 (İstanbul, s. 1910), zikreden: Berkes, **Socularism,** s. 347-8.

KİM KİMDİR?

Kitapta adı geçen kişiler, incelemeye konu olan altı yıllık dönem çerçevesinde ele alındıklarından, kişilikleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmamıştır. Aşağıdaki kısa açıklamalar gerek bu kişileri, gerekse dönemi çağdaş Türkiye tarihinin genel çerçevesi içine yerleştirmekte kolaylık sağlamak amacıyle hazırlanmıştır. İsimler, 1934-öncesi kullanışları esasına göre, alfabetik olarak sıralanmıştır. ( ) içindeki isimler, 1934'te yürürlüğe giren soyadı kanununa uygun olarak kişilerin aldıkları adlardır.

II. ABDÜLHAMİT (1842 - 1918). Eylül 1876'dan Nisan 1909'a kadar padişahlık yapmıştır. Kardeşi V ci Murat'ın yerine geçmiştir. 23 Aralık 1876'da Birinci Meşrutiyeti ilân etmiş, 13 Şubat 1878'de Meclis'i dağıtmıştır. Bundan sonraki otuz yıl süresince İmparatorluğu mutlakıyetle idare etmiştir. 1908 Temmuz'unda Jön Türkler'in zoruyle meşrutiyeti geri getirmeye mecbur kalmış, eski gücünü kazanmak için 31 Mart ayaklanmasından yararlanmaya çalışmış ve bunun sonucu olarak da tahttan indirilerek Selânik'e gönderilmiştir. 1912'de İstanbul'a geri getirildiğinde, lehinde gösteriler yapılmasından korkulmuşsa da, bu korkunun yersiz olduğu görülmüştür. 10 Şubat 1918'de, hayatının son yıllarını geçirdiği Beylerbeyi Sarayı'nda, ölmüştür.

HACI ADİL (ARDA) (1869 - 1935). İleri gelen İttihatçılardan, mebus, idareci. Hukuk öğrenimi görmüş, Yemen (1889), İstanbul (1892 - 1904) ve Selânik'te (1904) gümrük ve maliye memurluğu yapmıştır. Selânik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. İhtilâlden sonra

Tekfurdağı (1908), Gümülcine (1912) ve Bursa (1914) mebusu. 1909'da ve 1915'te Edirne'ye vali olarak gönderilmiş, çeşitli kabinelerde nazırlık yapmıştır. Cemiyet'in iç grubuna mensup olmakla birlikte, bağımsız ve ılımlı bir siyaset izlemiş, hiçbir hizibe dahil olmamıştır.

AHMET AGAYEV (AĞAOĞLU) (1869 - 1939). Ağaoğlu Ahmet olarak da tanınır. Gazeteci, İttihatçı siyaset adamı. Azerbeycan Türklerindendir; Tiflis, Petersburg ve Paris'te (1888) öğrenim görmüştür. Paris'te Ahmet Rıza ve Dr. Nâzım'la tanışmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. Rusya'ya dönmüş, hukuk öğretmenliği ve gazetecilik yapmıştır. 1908'de, İhtilâlden sonra İstanbul'a gelmiş, Maarif Nezaretinde görev almıştır. Fransızca İttihatçı gazetesi **Le Jeune Turc**'e makaleler yazmıştır. Yusuf Akçora ile birlikte **Türk Yurdu** (1911) ve **Türk Ocağı**'nı (1912) kurmuştur. Darülfünun'da tarih öğretmeni (1911 - 12). İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Kurul (Meclis-i Umumî) üyelerinden. 1912 Karahisarısahib (Afyon) mebusu. Savaş sırasında İslâmcılık ve Turancılık akımlarının yayıcılığını yapmış; 1917'de propaganda yapmak amacıyle Kafkasya'ya gitmiştir. Tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). Mustafa Kemal (Atatürk) zamanında Büyük Millet Meclisi'nde mebusluk yapmıştır.

YUSUF AKÇORA (1876 - 1935). Akçoraoğlu Yusuf olarak da tanınır. Tarihçi, İttihatçı siyaset adamlarından, İttihat ve Terakki'nin milliyetçi ideolog ve aydınlarından. Kazan Türklerinden. Öğrenimini yapmak üzere İstanbul'a gelmiş, 1896'da Harbiye Mektebini bitirmiştir. Abdülhamit aleyhtarı faaliyetlerinden ötürü Libya'ya sürülmüş (1897), buradan Paris'e kaçarak, siyasal bilgiler dalında eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra Rusya'ya dönerek, gazetecilik yapmıştır. İhtilâlden sonra İstanbul'a gelmiş, Harp Akademisi'nde ve Darülfünun'da tarih öğretmenliği yapmıştır. **Türk Yurdu** (1911), **Türk Ocağı** (1912) gibi milliyetçi dergiler çıkarmıştır. Millî Meşrutiyet Fırkası'nın kurucu üyelerinden (1912). Büyük Millet Meclisi İstanbul mebusu (1923), Türk Tarih Kurumu başkanı (1931) ve Ankara Üniversitesi yeni kurulduğunda tarih profesörü (1933).

MEHMET CEMAL AZMİ (1866 - 1922). İttihatçı, mebus, idareci. 1891'de Mülkiye'yi bitirmiştir. İhtilâl'den önce Selânik'te Hukuk Mektebi'nin müdürü ve mahallî İttihatçı örgütün başta gelen üyelerinden. 1908'de Preveze'den mebus seçilmiş, 1909 Ocağında istifa etmiş ve Hüdavendigâr'a (Bursa) vali tayin edilmiştir. Çorum me-

busu olarak yeniden Meclis'e seçilmiş (1914), ancak kısa bir süre sonra, özellikle savaş döneminin en önemli eyaletlerinden olan Konya'ya vali tayin edildiğinden istifa etmiştir. Avrupa'ya kaçmış (1918), Berlin'de Ermeniler tarafından öldürülmüştür (1922).

HÜSEYİN CAHİT (YALÇIN) (1875 - 1957). Edebiyatçı, İttihatçı siyaset adamı. Mülkiye'yi bitirmiş (1896), öğretmenlik, gazetecilik, çevirmenlik, yazarlık yapmıştır. İhtilâl'den sonra Cemiyet'e girmiş, her üç Meclis'te de İstanbul mebusluğu yapmıştır. **Tanin** gazetesini kurmuş ve yönetmiştir. Cemiyet Genel Kurul üyesi, Mebusan Meclisi başkan yardımcısı (1914 - 16) ve başkanı (1916 - 18). İttihatçı örgüt içinde Talât'ın en yakınlarından. Müttefikler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). Büyük Millet Meclisi'nde V. - IX cu dönemlerde mebusluk yapmıştır. Edebiyat ve gazetecilik alanlarındaki çalışmalarını ölümüne kadar sürdürmüştür.

MEHMET CAVİT (1875 - 1926). Maliyeci, İttihatçı siyaset adamlarından. Selânikli bir tüccarın oğludur. Mülkiye'yi bitirmiş (1896), sınıf arkadaşlarından Hüseyin Cahit'le hayatı boyunca yakın ilişkisini sürdürmüştür. Ziraat Bankası'nda ve Maarif Nezareti'nde çalışmış, 1902'de devlet memurluğundan ayrılarak Selânik'e dönmüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, siyasal ekonomi öğretmenliği yapmış, okul kitapları yazmıştır. İhtilâl'den sonra Selânik (1908 ve 1912) ve Çanakkale (1914) mebusu. Birçok kabinede Maliye ve Nafıa Nazırlığı yapmış, aynı zamanda Mülkiye'de ders vermiştir. Cemiyet Genel Kurul üyesi (1916 - 18). İttihat ve Terakki'nin dağılmasından sonra (1918) siyasetten çekilmiştir. 1926'da, Mustafa Kemal'e karşı «düzenlenen» suikastle ilgili bulunarak asılmıştır.

AHMET CEMAL (1872 - 1922). Asker - devlet adamı. Enver - Talât - Cemal üçlüsünün en yaşlı üyesi olarak ün yapmıştır. Büyük Cemal olarak da bilinir. Harbiye'yi bitirmiş (1895), Selânik'teki Üçüncü Ordu'ya atanmıştır. 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. İhtilâl'den sonra, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi (merkez-i umumî) üyesi (1908). İşkodra askerî valisi (1909) olmuş, albaylığa terfi etmiştir. Adana (1909) ve Bağdat'ta (1911) valilik yapmış, Konya İhtiyat Kuvvetleri kumandanı (1912). Balkan Savaşı'na katılmış (1912 - 13), İstanbul askerî valisi olmuştur (1913). Nafıa ve Bahriye Nezaretlerinde bulunmuştur. 1914'te Dördüncü Ordu'ya kumanda etmek üzere Suriye'ye gönderilmiştir. 2 Kasım 1918'de

istifa ederek ülke dışına kaçmış, Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

HALİT EFENDİZADE MEHMET CEMALETTİN (1848 - 1917). Şeyhülislâm. Onaltıncı yüzyıla kadar uzayan köklü bir ülema ailesindendir. Babası Kazaskerdi. 1891'de Şeyhülislâm olmuştur. İhtilâl'den sonra İttihatçılara karşı, Kâmil Paşa ve İtilâfçıların safında yer almıştır. Kâmil'in kabinelerinde Şeyhülislâmlık yapmıştır (1908 ve 1912). 1913'te İktidardan düşmüş, Kâmil'le birlikte Kahire'ye gitmiş, burada anılarını kaleme almıştır. Kahire'de ölmüştür. Tutucu ve İslâmcı olduğundan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milliyetçilik siyasetine karşıydı.

ALİ CENANİ BEY. Suriye eşrafından, mebus. Köklü ve ünlü toprak sahibi bir aileye mensuptur; bu sınıfla İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiyi kuranlardandır. 1908 ve 1912 Meclis'lerinde Halep, 1912'de Ayıntap (Gaziantep) mebusluğu yapmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası Meclis başkan yardımcılarından (1911). Oğlu, Büyük Millet Meclisi IV cü dönem Gaziantep mebusu olmuştur.

HİRİSTO DALÇEF. 1908 Meclisi'ndeki dört beş Slav sosyalistten biri. Serez mebusu. 1912'de radikal (köktenci) tutumu ve İttihat ve Terakkinin siyasetine bağlı kalmak istememesi yüzünden yeniden seçilmemiştir.

GAZİ İBRAHİM ETHEM PAŞA (1844 - 1909). Asker, nazır. Harbiye'yi bitirmiş (1864), Balkan (1876) ve Rus savaşlarında (1877 - 8) başarı göstermiştir. Yunanlılar'a karşı verdiği savaştan sonra (1896) Gazi ünvanını kazanmıştır. Osmanlı ordusunun en sayılan kumandanlarından. İhtilâl'den sonra Âyan Meclisi'ne tayin edilmiştir. Abdülhamit, 31 Mart'tan sonra onu Harbiye Nazırı tayin ederek, onun ordu içindeki nüfuzundan yararlanıp irtica hareketini güçlendirmeye çalışmıştır. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a yürümeye başlaması üzerine, Ethem Paşa bu görevinden ayrılmış ve Mısır'a gitmiş, ölümüne kadar Mısır'da kalmıştır.

EMRULLAH EFENDİ (1858 - 1914). Edebiyatçı, mebus, nazır. Ali Efendi adlı bir tüccarın oğludur. Mülkiye'yi bitirmiş (1882), devlet memurluğu yapmıştır. Abdülhamit aleyhtarı faaliyetleri yüzünden İsviçre'ye kaçmak zorunda kalmış, İsviçre makamlarınca iade edilmiştir. İhtilâl'den sonra Galatasaray **Sultanisi**'ne müdür tayin edil-

miş, 1908 ve 1912'de Kırkkilise'den mebus seçilmiştir. 1909 ve 1911'de Maarif Nazırlığı yapmıştır.

ENVER PAŞA (1881 - 1922). Asker, devlet adamı, ünlü Jön Türk üçlüsünün en genci olmakla birlikte en ünlü üyesi. İstanbul'da küçük bir devlet memurunun oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1902'de Harbiye'yi bitirerek Üçüncü Ordu'ya tayin edilmiştir. Manastır'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş (1906), 1908 ayaklanmasının liderlerinden biri olarak ün yapmıştır. İhtilâl'den sonra, Merkez Komitesi üyesi (1908). Ataşemiliter olarak Berlin'de (1909) bulunmuş, Libya'da (1911) ve Balkanlar'da (1913) savaşmıştır. Liva komutanlığına (Tuğgeneral) terfi etmiş, Harbiye Nazırı olmuştur (1914). Sarıkamış'da, kumandan olarak Ruslar'ın karşısında başarısız bir meydan savaşı vermiştir (1915). 1918'de, Osmanlı ordusunun savaştan yenik çıkması üzerine, diğer İttihatçı liderlerle birlikte ülke dışına kaçmıştır. Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaşırken ölmüştür. Lider olarak, İttihat ve Terakki'nin örgütlenmiş bir hizbine değil, kendi kişiliğine bağlılık beklerdi. Etkileyici, çekici bir kişiliğe sahip ve cesur olmasına rağmen, örgütlenme konusunda başarı sağlayamamıştır.

ESAT PAŞA (doğumu 1862). Asker. Epirus (Yunanistan) doğumlu. Üçüncü Ordu başkumandanı. 1908'de bu görevi Mahmut Şevket Paşa'ya devretmiştir. Askerin politikaya karışmaması gerektiğine inanan eski yüksek rütbeli subaylar ekolünden. İttihatçı aleyhtarı. Balkan savaşları sırasında Yanya'nın savunulmasında gösterdiği başarıyle ün yapmıştır. Sonraları Arıburnu cephesi kumandanı olarak Çanakkale'de savaşmıştır. Salih Paşa'nın kabinesinde 15 gün Bahriye Nağırlığı yapmıştır (1920).

HASAN FEHMİ (ölümü 1909). İttihatçı aleyhtarı gazeteci, Ahrar Fırkası üyelerinden. Arnavut asıllı. Ahmet Rıza'nın Paris'te çıkardığı **Meşveret** gazetesinde çalışmıştır. İhtilâl'den sonra, İttihatçı aleyhtarı yayınlar arasında en sözünü esirgemeyen gazete olan **Serbesti**'yi çıkarmıştır. 7 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üzerinde öldürülmüştür. Bu olay, 31 Mart ayaklanmasının başlangıcı olmuştur.

AVLONYALI MEHMET FERİT PAŞA (1851 - 1914). Sadrâzam. Yanya'da doğmuştur, mutasarrıf Mustafa Nuri Paşa'nın oğludur. Hükûmet memuru olmuş (1867), Konya'ya vali tayin edilmiştir (1898).

Tutucu ve Abdülhamit'e bağlıydı. İhtilâl çıktığında Sadrâzamdı. Bu görevinden alınması, Abdülhamit'in Jön Türkler'e verdiği ilk tavizdir. İhtilâl'den sonra Aydın valisi olmuştur (1909). İttihatçılar kendisine hiç bir zaman güvenememişler, nazır tayin edilmesi, İttihatçı aleyhtarı bir faaliyetin ürünü olarak yorumlanmıştır (1912) Âyan Meclisi üyesi (1912). İttihatçıların yaptıkları hükûmet darbesinden sonra (1913) Mısır'a kaçmış ve burada ölmüştür.

DAMAT MEHMET FERİT PAŞA (1853 - 1923). Sadrâzam, liberal eğilimli siyaset adamı. Hariciye Nezaretine girmiş, Paris, Londra, Petersburg ve Bombay'da görev almıştır. 1886'da Abdülhamit'in dul kızkardeşi Mediha Sultanla evlenerek damat olmuştur. 1888'de Şurayı Devlet üyesi tayin edilmiş, nazır olmuştur. İhtilâl'den sonra İtilâfçıların liderlerinden biri olarak Âyan Meclisi'ne girmiştir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası başkanı (1911). Savaştan sonra, 1919'da, üç kabine kurmuş ve milliyetçilik aleyhtarı bir politika izlemiştir. Sèvres andlaşmasını imzalamıştır. Sultan VI cı Mehmet (Vahdettin) in yakınlarındandır. Kemalistlerin başarı kazanması üzerine Nice'e gitmiştir (1922).

ALİ FETHİ (OKYAR) (1880 - 1943). Asker, politikacı, devlet adamı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş (1906), İhtilâl'den sonra ataşemiliter olarak Paris'e gönderilmiştir. İttihat ve Terakki Genel Kurul (meclis-i umumî) üyesi (1911). Libya'da bulunmuş (1911 - 12), Türkiye ile Bulgaristan arasındaki andlaşmayı imzalamıştır (1912). Sofya elçisi (1915). Manastır (1912) ve İstanbul mebusu (1914). Birinci Dünya Savaşı sırasında Kemalist faaliyetlerde bulunmuştur; Mustafa Kemal'in yakınlarından. Büyük Millet Meclisi'nde mebusluk yapmış, İçişleri Bakanı (1923) ve Başbakan (1924 - 5) olmuştur. Sonra da Paris Büyükelçiliğine atanmıştır (1925 - 30). 1930'da **Serbest Fırka**'yı kurmuştur. Londra Büyükelçisi (1934). Bolu mebusu ve Adalet Bakanı (1939).

TEVFİK FİKRET (1867 - 1915). Şair, edebiyatçı. **Servet-i Fünun** akımının ileri gelenlerinden. Galatasaray'ı bitirmiş (1888), Hariciye Nezareti kalemine girmiş, Robert Kolej'de öğretmenlik yapmıştır. Abdülhamit aleyhtarı harekete faal olarak katılmıştır. İhtilâl'den sonra Hüseyin Cahit'le birlikte **Tanin**'i kurmuş, Galatasaray'da müdürlük yapmıştır. İttihatçılarla, büyük bir ihtimalle kişisel nedenler yüzünden, arası açılmıştır. Bunun üzerine İtilâfçılar safında

yer almış, kalemiyle onları desteklemiş, ancak, fazla etkili olmamıştır.

HACI ALİ GALİP. Gazeteci, ülemadan. Her üç meclis döneminde de Karesi (Balıkesir) mebusu. İttihat ve Terakki Fırkası muhasibi (1911). Bir ara **Ciddî** adlı bir gazete çıkarmıştır. Dindar ve mutaassıp. Daha sonraki siyasal faaliyetleri hakkında bilgi bulunamamıştır.

HABİP BEY (ölümü: 1928). Asker, mebus. Topçu lâkabıyle tanınır. Niyazi'nin başkanlığındaki ayaklanmaya katılan küçük rütbeli subaylardan. İhtilâl'den sonra İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi (1908). Kolağası rütbesiyle askerlikten istifa etmiş; 1908 ve 1912'de Bolu'dan mebus seçilmiştir. Meclis'teki muhalif İttihatçıların liderlerinden (1911). Müttefikler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürülmüştür (1919).

BABANZADE İSMAİL HAKKI (1876 - 1913). Müderris, gazeteci. Bağdat'ta doğmuştur; ileri gelen bir Kürt ailesine mensuptur; Zihni Paşa'nın oğludur. Galatasaray'da ve Mülkiye'de eğitim görmüştür. Sonraları Mülkiye'de hukuk dersleri vermiştir. Bismarck'ın biografisini kaleme almıştır. İhtilâl'den sonra, 1908 ve 1912'de Bağdat'tan mebus seçilmiştir. Hakkı Paşa kabinesinde Maarif Nazırı. **Tanin**'in siyaset yazarı. İttihatçı çevrelerde ileri gelen ve etkili bir kişi olmakla birlikte, Cemiyet'in iç grubuna dahil olmamıştır.

HAFIZ HAKKI PAŞA (1879 - 1915). Asker, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden. 1908 Temmuz'unda İstanbul'a gelen Selânik heyetinden. Ataşemiliter olarak Viyana'da bulunmuş (1908), orduda faal rol oynamıştır. 1914'de, orduda yapılan temizleme hareketinden sonra, ön plâna geçmiştir. 1914 Ekiminde Halil (Menteşe) ile Berlin'e giderek Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki görüşmelere katılmıştır. 1915'te Enver'in bozguna sürüklediği Üçüncü Ordu'nun kumandanıydı. 12 Şubat 1915'te tifüsten ölmüştür. Liman von Sanders, Hakkı Paşa için, «Enver'in hırslı rakibi olarak bilinir; Türk kurmay subaylarının ileri gelenlerindendir,» der.

İBRAHİM HAKKI PAŞA (1963 - 1918). Sadrâzam, diplomat, hukukçu. Hükûmet memurluğu ve hukuk müderrisliği yapmıştır. Her iki alanda da gösterdiği başarıdan ötürü kısa zamanda önemli bir yere gelmiştir. İhtilâl'den sonra çok kısa süreler için Dahiliye ve

Maarif Nazırlığı yapmış (1908 - 9), Roma'ya büyükelçi tayin edilmiştir (1909 - 10). Sadrâzam (1910 - 11). Basra körfezi ile ilgili İngiliz - Türk andlaşmasını yapmıştır (1913 - 1914). Berlin büyükelçisi (1915). Alman - Türk andlaşmasını imzalamıştır (1917). Âyan Meclisi üyesi (1917). Brest-Litovsk'ta **tam yetkili** temsilci (1918). Berlin'de ölmüştür.

BEDROS HALAÇYAN (doğumu: 1871). Ermeni asıllı mebus, nazır. Paris'te hukuk öğrenimi görmüş, meslek hayatına Düyun-u Umumiye'de başlamıştır. İhtilâl'den sonra her üç seçimde de İstanbul'dan mebus seçilmiş, Hakkı Paşa ve 1912 Sait Paşa kabinelerinde Nafıa Nazırlığı yapmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde nüfuz sahibi olmakla birlikte, iç gruba dahil olmamıştır. Bağımsız ve ılımlı bir politika izlemiştir.

HALİL (MENTEŞE) (1874 - 1948). İttihatçı, mebus ve nazır. Batı Anadolulu toprak sahibi bir ailenin oğludur. İstanbul'da hukuk, Paris'te tarım öğrenimi yapmıştır. Siyasal felsefeye merak salmış, Rousseau ve Spencer üzerinde çalışmıştır. Fransız fikir ve müesseselerinin hayranı olduğu söylenir. İhtilâl'den sonra her üç Meclis'te de Menteşe mebusluğu yapmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası başkanı (1909 ve 1912), İttihat ve Terakki Genel Kurul üyesi, Mebusan Meclisi Başkanı. Hariciye Nazırı (Ekim 1915 - Şubat 1917). On yıllık dönem süresince Cemiyet içinde etkili ve arabulucu bir rol oynamıştır. Müttefikler tarafından Malta'ya sürülmüştür (1919). Büyük Millet Meclisi'nde İzmir mebusluğu yapmıştır (IV - VII ci dönemler).

MEHMET SAİT HALİM PAŞA (1863 - 1921). İttihatçı Sadrâzam, diplomat. Mısırlı Mehmet Ali'nin torunu, Mısır hanedanı mensubu. 1888'de Şurayı Devlet'e tayin edilmiştir. İhtilâl'den sonra İstanbul'a gelmiş, Âyan Meclisi'ne girmiştir. Trablus savaşı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Türkler'in desteklenmesini sağlamak göreviyle Avrupa'ya gönderilmiştir. Devlet Şurası Başkanı (1912). İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreteri (1913). Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı iken, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine Sadrâzam olmuştur. 1917 Şubatında başlıca temsilcilerinden olduğu İslâmcılık siyasetinin başarısızlığa uğraması üzerine bu görevinden istifa etmiştir. 1919'da tutuklanarak Malta'ya sürülmüş, 1921'de Roma'da Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

TAHİR HAYRETTİN. İttihatçı aleyhtarı politikacıların başlıcalarından. 1908 Meclisinde İstanbul mebusu. Osmanlı sadrâzamlarından Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu. İttihatçı adayı Memduh Bey'e karşı Aralık 1911 İstanbul ara seçimlerini kazandıktan sonra ön plâna çıkmıştır. Daha önceleri **Şehra, Tanzimat** gibi, İttihat ve Terakki aleyhtarı gazeteler çıkarmaktaydı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine İttihatçıların muhalefete karşı giriştikleri sindirme politikasından ötürü Türkiye'den ayrılmıştır. Kardeşi Damat Salih Paşa, bu suikast tertibiyle ilgili görülerek asılmıştır.

ÜRGÜPLÜ MUSTAFA HAYRİ (1867 - 1921). İttihatçı mebus ve nazır. Ülema sınıfından olmasına rağmen, ayrılarak devlet memuru olmuştur. İhtilâl'den sonra, bütün Meclislerde doğum yeri olan Niğde'den mebus seçilmiştir. İttihat ve Terakki Genel Kurul üyesi (1908 - 1917), İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1910), Adliye Nazırı (1911), Evkaf Nazırı (1911 - 12 ve 1913 - 14). 1914 Martında Şeyhülislâm tayin edilmiş, 1916 Mayısında bu görevinden istifa etmiştir. Âyan Meclisi üyesi (1916). Tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). Ülema sınıfından olmakla birlikte, liberal eğilimli ve çağdaşlaşma taraftarı. İttihatçı hiziplerden hiç birine katılmamış, bağımsız ve ılımlı bir politika izlemiştir. 1914'de Cemiyet içi hizipleşmenin artması üzerine ve bazı üyelerin benimsediği akraba kayırma ve yozlaşma eğilimine karşı olması yüzünden iyiden iyiye yanlız kalmıştır.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA (1855 - 1923). Sadrâzam, diplomat. Babıâli'de görev almış, İmparatorluğun değişik bölgelerinde devlet memuru olarak çalışmıştır. Liberal ve becerikli bir idareci olarak bilinir. Özellikle Rumeli Genel Müfettişi olarak ün yapmıştır (1903 - 8). Jön Türkler tarafından sevilirdi. İhtilâl'den sonra nazırlık (Dahiliye, 1908 - 9, Adliye, 1912) ve Sadrâzamlık (1909 - 10) yapmıştır; ancak, fazla başarılı olduğu söylenemez. Viyana Büyükelçisi olarak çok daha başarılı olmuştur (1914 - 18). Mütarekeden sonra Türkiye'ye dönmesi, İttihatçılarla olan ilişkisinden ötürü yasaklanmıştır. Viyana'da ölmüştür. Dürüst ve çalışkandı; ancak, renksiz bir kişilik sahibiydi, çalışmak zorunda kaldığı karışık dönemlerden çok, barış sırasında verimli olacak bir devlet adamıydı.

HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞA (1852 - 1918). Selânik'teki Üçüncü Ordu'nun fırka kumandanı (1908). 1909 Nisanında isyancılara karşı yürüyen ve Çatalca'da karargâh kuran Hareket Ordusu'nun kumandanı.

Sıkı disiplin taraftarı ve profesyonel asker. Ordu ile politikanın birbirine karışmasına şiddetle karşıydı. 1914'deki temizleme faaliyetinde ordudan atılan yüksek rütbeli subaylar arasında bulunmamakla birlikte, savaş sırasında faal bir görev almamıştır.

İPEKLİ HAFIZ İBRAHİM. İttihat ve Terakki'ye 1889'da katılmış, en eski üyelerden. Mahallî örgütlerde önemli rol oynamıştır. İhtilâl'den sonra İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi (1908) ve 1908 ve 1912 Meclisleri'nde İpek (Arnavutluk) mebusu.

ARİF İSMET (ölümü: 1911). Doktor. İlk Meclis'te İttihatçıların Biga mebusu. Meclis'te İtilâfçılara, özellikle İsmail Kemal'e, karşı koyanların başında gelir.

AHMET İZZET PAŞA (1864 - 1937). Asker, Harbiye Nazırı, Sadrâzam. Manastır'da doğmuş, 1884'de Harbiye'yi bitirmiştir. 1891 - 4 yılları arasında Almanya'da Liman von Sanders'le birlikte çalışmıştır. 1908'de Kurmay Başkanı olmuştur. Yemen (1910 - 11) ve Balkanlar'da (1912) bulunmuştur. Eski ekole mensup bir subay olduğundan siyasete karışmamıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, tanınmış ve sayılan bir Harbiye Nazırına ihtiyaçları olan İttihatçılar tarafından bu göreve getirilmiştir. 1914'de yerine Enver Paşa getirilmiş ve İzzet, Âyan Meclisi üyesi olmuştur. Mütarekede yirmi beş gün iktidarda kalan bir kabine kurmuştur (Ekim - Kasım 1918).

HÜSEYİN KADRİ (1870 - 1934). İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi üyesi (1908). Karesi (Balıkesir) mebusu (1912 ve 1914).

MEHMET KÂMİL PAŞA (1832 - 1913). Sadrâzam, devlet adamı. Kıbrıs'ta doğmuş, burada ve Mısır'daki Harp Akademisi'nde eğitim görmüştür. Osmanlı devlet memurluğuna girerek, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde görev almış, Halep (1869) ve Kosova (1877) valiliği, Evkaf Nazırlığı (1880), Sadrâzamlık (1885) yapmıştır. 1891'den sonra İngilizler'e karşı beslediği aşırı dostluk yüzünden itibarını yitirmiş, ancak yine İngilizler sayesinde sürgün ve benzeri cezalardan kurtulmuştur. İngilizler tarafından desteklenmesi, aynı zamanda İttihatçılar arasında hürriyet ve liberalizm taraftarı olarak tanınmasına yol açmıştır. İhtilâl'den sonra Kâmil'in izlediği İngilizci siyaset, Büyük Avrupa Devletlerine tanıdığı imtiyazlar

ve bu arada İtilâfçılarla olan ilişkisi, onun İttihat ve Terakki ile çatışmasına sebep olmuştur.

EMANUEL KARASU (ölümü: 1934). Avukat, Selânik'ten İttihatçı mebus. İspanyol Yahudisi, Mason, «**Macedonia Risorta**» locası üstadı âzamı. İttihat ve Terakki'nin Selânik kolunda çalışmış, hareketin Mason localarınca korunmasını sağlamıştır. İhtilâl'den sonra, yabancı, özellikle İngiliz yorumcular tarafından, İttihat ve Terakki'nin liderlerinden ve «habis ruhlarından» biri olarak nitelenmiştir. Ancak, sanıldığı kadar etkili olmamıştır. Selânik mebusu (1908 ve 1912), İstanbul mebusu (1914). Savaş sırasında iaşe müfettişi olmuş ve bu arada, büyük bir servet biriktirmiştir. 1919'da İtalya'ya kaçmış, İtalyan vatandaşı olarak Trieste'ye yerleşmiştir.

ALİ KEMAL (1867 - 1922). Müderris, gazeteci, İtilâfçı. Abdülhamit tarafından Halep'e sürülmüş, 1889'da Avrupa'ya kaçmıştır. İhtilâl'den sonra, **İkdam, Peyam** gibi, İttihatçı aleyhtarı gazeteler çıkarmış, Mülkiye'de öğretim üyeliği yapmıştır (1908 - 9). Gerek 1908, gerekse 1909'da mebus adayı olmuş, her iki seferde de seçilememiştir. 1913'te sürülmüş, savaştan sonra geri dönerek Damat Ferit Paşa kabinelerinde Maarif ve Dahiliye Nazırlığı yapmıştır. Milliyetçilik aleyhtarı faaliyetlerinden ötürü Kemalistler tarafından linç edilmiştir.

İSMAİL KEMAL (1844 - 1920). İtilâfçı mebus, Arnavut milliyetçi. Eski bir eşraf ailesine mensuptur. Liberal ve milliyetçi eğiliminden ötürü Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır (1900). Brüksel'de **Albania** ve **Le Salut de l'Albanie** adlı gazeteleri çıkarmıştır. İhtilâl'den sonra Berat mebusu olmuş (1908), Ahrar Fırkasını kurmuştur (1909). 31 Mart ayaklanmasının dizginlerini ele geçirmeye çalışmıştır. Arnavutluğun bağımsızlığı (1912) ve itilâfçı hizip için çalışmıştır. Bıraktığı anılar sayesinde Avrupa'da hayli ün yapmıştır.

MUSTAFA KEMAL (ATATÜRK) (1881 - 1938). Asker, devlet adamı, Türkiye Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı. Harbiye mezunu (1905). Suriye'ye gönderilmiş, Vatan Cemiyeti'ni kurmuştur (1906). Üçüncü Ordu'ya tayin edilmiştir (1907). Hareket Ordusu'nda Tümen kurmay başkanı (1909). Trablus (1911 - 12), Balkanlar (1913), Sofya'da ataşemiliter (1913). Gelibolu (1915), Kafkas cephesi (1916), Suriye (1917). Anadolu'daki milliyetçilik hareketinin başına geçmiştir (1919).

ÖMER MANSUR PAŞA (doğumu: 1878). İttihatçı mebus, idareci. Bingazili bir subay olan Mansur Kâhya Paşa'nın oğludur. 1908 ve 1912 Bingazi mebusu, İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1911).

MEMDUH BEY. İttihatçı mebus ve nazır. Ünlü 1911 İstanbul ara seçimlerinde Tahir Hayrettin'in karşısında kaybetmiş; ancak, 1912 de İstanbul'dan mebus seçilmiştir. Sait Paşa'nın 1912'de kurduğu kabinede Adliye Nazırlığı yapmıştır.

ALİ HAYDAR MİTHAT (1872 - 1946?). Mebus, Mithat Paşa'nın oğlu. Babasının hayatını kaleme almıştır. Hayatının büyük bir kısmı dışarıda geçmiştir. 1908'de Türkiye'ye dönmüş, bağımsız olarak Meclis'e girmeye çalışmıştır. 1908'de seçimi kazanamamış, 1914'de Divaniye (Irak) den mebus seçilmiştir.

AZİZ ALİ MISRİ (1879 - 1959). Arap asıllı asker, politikacı. 1904'de Harbiye Mektebi'ni bitirmiş, Makedonya'da görevli bulunduğu sıra İttihat ve Terakki'ye girmiştir. İhtilâl'den sonra Üçüncü Ordu'da kalmış, Hareket Ordusu'yle birlikte 1909'da İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Milliyteçi Arap partilerine girmiştir (1909). Yemen (1910) ve Trablus'ta (1911 - 12) savaşmıştır. 1914'de tutuklanmış, Mısır'a sürülmüştür. Arap isyanına katılmıştır (1916). 1940 - 1950 yıllarında Mısır'daki «Bağımsız Subaylar»ı desteklemiş, 1954'de Rusya'ya Mısır Büyükelçisi tayin edilmiştir.

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA (1839 - 1918). Asker, devlet adamı, sadrâzam. Gerek asker, gerekse idareci olarak başarılı bir meslek hayatı olmuştur. Rus - Türk savaşında oynadığı rolden ötürü Gazi ünvanını kazanmıştır (1877). Mısır genel valisi (1885 - 1906); burada sürgün bulunan Jön Türkler'in güvenini kazanıp onları Abdülhamit'e jurnallediği söylenir. Padişaha çok bağlı olarak bilinir. Veliaht Yusuf İzzettin'e hocalık etmiştir. İhtilâl'den sonra Âyan Meclisi'ne tayin edilmiş, 1911'de Âyan Meclisi başkanı olmuştur. Sadrâzam tayin edilmiştir (1912). İtilâfçılar Ethem Paşa'yı tayin ettirdikleri 1909 Nisanında olduğu gibi, bu kez de yaşlı ve ünlü bir askeri Sadrâzam yaparak güclerini artırmaya çalışıyorlardı.

MAHMUT MUHTAR PAŞA (1867 - 1935). Asker, nazır, diplomat, Gazi Ahmet Muhtar'ın oğlu. Harp Akademisi'nde eğitim gördükten sonra, Almanya'ya gitmiştir. 1908'de İstanbul'da Birinci Ordu ku-

mandanı tayin edilmiş; sıkı disiplin taraflısı olduğundan, 1908 Ekimindeki ayaklanmayı sert tedbirler alarak bastırmıştır. İstanbul'dan kaçmak zorunda kalmış (Nisan 1909), Aydın'a vali tayin edilmiştir (Ağustos 1909). 1912'de babasının kabinesinde Bahriye Nazırlığı, Balkan savaşında kumandanlık yapmıştır. Berlin Büyükelçisi (1913 - 15). 1914'de Enver tarafından teklif edilen kumandanlığı kabul etmemiş, 1915'de emekliye ayrılarak İsviçre'ye yerleşmiştir. İlericilik taraflısıydı; İttihatçılarla çalışmaya uğraşmış, ancak, geçmişi ile oluşmakta olan değişiklikleri bağdaştırmayı başaramamıştır.

ALİ MÜNİR (ÇAĞIL) (1874 - 196). İttihatçı mebus, idareci. Her üç mecliste de Çorum mebusu, 25 Mayıs 1915'de istifa ederek idarî bir görev almıştır. İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1911). Büyük Millet Meclisi'nde Çorum mebusu (II. - VIII ci dönemler).

MEHMET MURAT (1853 - 1912). Gazeteci, tarihçi, İtilâfçı. Mizancı Murat ve Dağıstanlı Murat olarak da tanınır. Tiflis'de doğmuş, Rusya'da eğitim görmüştür. İstanbul'da Mülkiye'de öğretim üyesi ve Düyûn-u Umumiye'de memur olarak çalışmıştır. İhtilâlci faaliyetleri yüzünden Kahire'ye kaçmak zorunda kalmış, **Mizan** adlı Abdülhamit aleyhtarı bir gazete çıkarmıştır. Paris'e gitmiş (1896), sürgündeki Jön Türkler'in lideri olması ihtimali belirmiştir. Cemiyetin Cenevre kolu başkanı. 1897'de Abdülhamit tarafından «satın alınmış», İstanbul'a dönerek, Şurayı Devlet üyesi olmuştur. 1908'den sonra İtilâfçıları desteklemiş, irtica taraftarları ile işbirliği yapmıştır. 31 Mart Olayı'ndan sonra yayınlanması yasaklanana kadar **Mizan**'ı çıkarmaya devam etmiştir.

ÖMER NACİ (1880 - 1916). Asker, yazar, İttihatçı mebus. Serveti Fünun hareketine katılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk üyelerinden. Paris'e, Kafkasya'ya, sonra da İran'a (1907) kaçmak zorunda kalmış, tutuklanmış, hapsedilmiş, İhtilâl'den sonra İttihatçıların araya girmeleriyle serbest bırakılmıştır. Cemiyet içinde hayli nüfuz sahibiydi. Trablus (1911) ve Balkanlar'da (1912) bulunmuştur. İkinci Meclis'te Kırkkilise mebusu. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi (1910 - 12). Ermeni liderlerle Türkiye'nin savaşa katılması sorununu görüşmeye gönderilmiştir. (Eylül 1914), İran cephesinde ölmüştür.

YUNUS NADİ (ABALIOĞLU) (1880 - 1945). Gazeteci, mebus. Muğlalı Abalızade Hacı Halil Efendi'nin oğludur. Hayatı boyunca gaze-

tecilik yapmıştır. İhtilâl'den sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, İttihatçı gazetelerden **Rumeli** (Selânik, 1910), **Tasvir-i Efkâr** (1914), **Yeni Gün** (1918), v.b. ve en önemli olarak **Cumhuriyet**'i (1924) çıkarmıştır. 1912 ve 1914'de Aydın mebusu. Türkiye Cumhuriyetinin ilk altı meclisinde mebusluk yapmıştır.

MUSTAFA NAİL BEY (1861 - 1926). Devlet memuru, müderris. İstanbul'da doğmuş, Mülkiye'yi bitirmiştir (1884). Devlet memurluğuna girerek, çeşitli nezaretlerin (Hariciye, Maliye, Maarif) kalemlerinde çalışmıştır. Maarif Şurası başkanı (1905). İhtilâl'den sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesinde Maarif Nazırı (Mayıs - Aralık 1909), Hakkı Paşa kabinesinde Maliye Nazırı. Âyan Meclisi üyesi (1911). Bu tarihten sonra toplum hayatından çekilmiş gözükmektedir. Mustafa Kemal aleyhine tertiplenen «komplo»ya katılmak suçuyle asılmıştır (1926).

DR. NÂZIM (1870 - 1926). Doktor, nazır. Perde arkasındaki İttihatçıların belki de en etkilisi. Selânikli Nâzım olarak da bilinir. Cemiyetin İstanbul'daki ilk üyelerinden (1889). Tıbbiye'ye girmiş, öğrenimini Paris'te tamamlamış, burada Ahmet Rıza ile birlikte çalışmıştır. 1907'de İttihat ve Terakki'nin daveti üzerine Selânik'e dönmüş, Cemiyetin Paris ve Selânik dalları arasında bağlantı sağlamıştır. Anadolu'da İttihatçı propagandası yapmıştır. Meşrutiyetin ilânından sonra, perde arkasında çalışmaya devam etmeyi tercih etmiş, Selânik belediye hastanesi baştabibi olarak kalmıştır. Merkez Komitesi'nin sürekli üyesi. 1911'e kadar Cemiyetin genel sekreterliğini yapmıştır. 1918'de (Ağustos - Ekim) Maarif Nazırı olarak kabineye girmiştir. 1926'da Mustafa Kemal'e karşı hazırlanan «komplo» ile ilişkisi olduğu gerekçesiyle asılmıştır.

HÜSEYİN NÂZIM PAŞA (1848 - 1913). Harbiye'yi bitirdikten sonra askerî öğrenimine, Fransa'da St. Cyr'de devam etmiştir. Kişisel cesaret sahibi, düşüncelerinde bağımsız bir kişiydi; Abdülhamit tarafından Bağdat'a sürülmüştür. 1908'de Edirne'deki İkinci Ordu'ya kumandan tayin edilmiştir. İstanbul garnizon kumandanı (Nisan 1909). 31 Mart ayaklanmasından sonra Bağdat'a vali tayin edilmiştir (Nisan 1910 - Şubat 1911). Araplar tarafından sevilen bir devrimciydi. İttihat ve Terakki iktidardan düştükten sonra Harbiye Nazırı (1912 - 13). 23 Ocak 1913'de Babıâli'de vurularak öldürülmüştür.

AHMET NESİMİ (SAYMAN) (ölümü: 1958). Mebus, nazır. Giritli Ahmet Nesimî olarak da bilinir. Girit eşrafından Saffetzade'nin oğludur. Öğrenim gördüğü Paris'teki Ecole des Sciences Politiques'deyken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. İbrahim Hilmi Paşa tarafından himaye edilmiştir. Her üç Meclis'te de mebusluk yapmıştır; aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin Genel Kurul üyesiydi. Cemiyetin iç grubunda önemli yeri vardır. Savaş sırasında önceleri Ziraat, sonra da Hariciye Nazırı olarak ön plâna çıkmıştır. Tam yetkili temsilci olarak Brest-Litvosk'a gidenlerdendir (1918). Tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür (1919). İzmir «suikastı» ile ilgili olarak sorguya çekilmişse de serbest bırakılmıştır (1926).

AHMET NİYAZİ (1873 - 1912). Asker. Kolağası Niyazi olarak da bilinir. Meşrutiyetin geri getirilmesine yol açan ayaklanmanın lideri olarak ün yapmıştır. Bir süre hayli reklâmı yapıldı, kendisinden «Kahraman-ı Hürriyet» olarak söz edildi, adı bir savaş gemisine verildi. İttihatçılar, onun hatıralarını kendi hareketleri yararına propaganda yapmak için kullandılar. Niyazi ise askerî görevine geri döndü. Hareket Ordusu ile İstanbul'a geldi (1909). Trablus'da savaştı, Arnavutluk'da öldürüldü.

DR. RIZA NUR (1879 - 1943). İtilâfçı, nazır. Tıbbiye mezunu, askerî cerrahlık öğrenimi yapmıştır. İhtilâl'den sonra ilk Meclis'te Sinop mebusu. Ahrar Fırkası'nın liderlerinden. 31 Mart ayaklanmasından sonra Mısır'a kaçmak zorunda kalmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni devirmek için bir darbe tertiplediği gerekçesiyle tutuklanmıştır (1910). İttihatçılar yeniden iktidara geldiklerinde Paris'e sürülmüştür (1913). Mütareke sırasında İstanbul'a dönmüş, Hariciye (1922) ve Sağlık (1923) Nazırı olmuştur. Büyük Millet Meclisi'nde Sinop mebusu (I. - II ci dönemler). Devlet aleyhinde faaliyetleri yüzünden Türkiye'den ihraç edilmiş (1928), Atatürk'ün ölümünden sonra geri dönmesine izin verilmiştir (1938). Kültür alanında bir Türk milliyetçisi olarak, Çağatay Türkçesiyle **Ebulgazi Bahadur Han** adlı bir oyun yazmıştır (1925), ayrıca **Revue de Turcologie** ve **Tanrıdağ** dergilerini çıkarmıştır.

MUSTAFA RAHMİ (EVRANOS). İttihatçı mebus, idareci. Rumelili ünlü bir toprak sahibi ailenin oğludur. 1906'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, Talât'ın grubunun etkili kişilerinden biri olmuştur. 1908 ve 1912'de Selânik mebusu. İzmir valisi (1925). Mahallî

olarak hayli güç kazanmış, İstanbul hükûmetinden bağımsız hareket ederek, Ermeniler konusunda benimsenen politikayı izlememiş, düşman güclerin milliyetçileri ile yakın ilişkiler kurmuştur. Babıâli, Rahmi'nin Atina'da Batılı devletlerle ilişki kurmuş olmasından çekiniyordu.

MÜŞİR RECEP PAŞA (1842 - 1908). Asker, Harbiye Nazırı. Kişilik sahibi, özgür fikirli. Abdülhamit tarafından Libya'ya sürülmüştür. Libya'daki Osmanlı kuvvetlerinin kumandanı olarak Jön Türkler'le anlaşıp, askerî manevraları İstanbul'daki hükûmetin isteğine karşı yürütmeyi kabul etmiştir (1903). Kâmil Paşa'nın 1908 kabinesinde Harbiye Nazırı. Bu makama geldikten birkaç gün sonra ölmüştür.

MANYASİZADE REFİK (1853 - 1909). Avukat, müderris, mebus, nazır. Mithat Paşa'nın hukuk danışmanlarından. Mithat'ın sürülmesinden sonra Kavala'ya gönderilmiştir. Selânik Hukuk Mektebi'nde öğretmenlik yaparken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiştir. 1908'de Zaptiye Nazırı (Ağustos) ve Adliye Nazırı (Kasım) tayin edilmiştir. İstanbul mebusu. 1909 Martında ölmüştür.

MEHMET REŞAT EFENDİ (1844 - 1918). Sultan V ci Mehmet, Abdülmecit'in oğlu. 1909 Nisanında Abdülhamit'in yerine tahta geçmiştir. Hayatını inziva içinde geçirdiğinden ve tahta hayli yaşlı olarak çıktığından Jön Türkler'le pek baş edememiştir. Onların kontrolü altına girerek, göstermelik bir padişah olarak kalmıştır.

MUSTAFA REŞİT PAŞA (1858 - 19). Diplomat, nazır. Bulgaristan ve Sırbistan ile barış görüşmeleri yapan heyetin başkanı (1885). Budapeşte (1893), Roma (1896), Lahey (1897), Viyana (1908) elçisi. Eski idareci kadroya mensup. İtilâfçıların safında yer almış, İttihatçılara karşı acımasız davranmıştır. Ahmet Muhtar Paşa'nın ve Kâmil Paşa'nın (1911) kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yapmıştır. Londra Konferansına katılmıştır (1912 - 13). Mütareke dönemindeki kabinelerde Hariciye Nazırı (1918). Londra Büyükelçisi (1920). Tecrübeli bir diplomattı; barış görüşmelerinde hayli başarı sağlamıştır.

MEHMET RIFAT PAŞA (1860 - 1925). Hasan Efendi adlı bir tüccarın oğludur. İstanbul'da doğmuş, Mülkiye'yi bitirmiş (1882), Hariciye Nezaretinin Tercüme Bürosunda çalışmıştır. Tiflis Başkonsolosu (1885). Sonraları aynı görevle Atina, Berlin ve Londra'da bulunmuştur. Atina (1897), Londra (1905 - 8) büyükelçisi. Hariciye Nazırı

(1909 - 11). Paris büyükelçisi (1911 - 14). Hakkı Paşa'nın yerine Berlin'e büyükelçi atanmıştır (1918). Mütareke dönemindeki kabinelerde görev almayı reddetmiş, emekliye ayrılmıştır.

AHMET RIZA (1859 - 1933). Devlet memuru, «profesyonel ihtilâlci», mebus, sürgündeki Jön Türkler'in en ünlüsü. Bursa'da Maarif müdürü. 1889'da Paris'e kaçmıştır. Burada **Meşveret**'i yayınlamış, ülke dışındaki Jön Türkler'i örgütlemiştir. İstanbul mebusu (1908 ve 1912) ve Mebusan Meclisi Başkanı. Meşrutî rejimin ilk zamanlarında hayli etkili olmuşsa da, İttihatçı arkadaşları ve devrin tutuculuğu ile bağdaşamayacak kadar kültürlü ve kozmopolit idi. Daha pasif bir görev olan Âyan Meclisi üyeliğine alınmış (1912) ve burada İttihatçı siyasetin en başta gelen eleştirmenlerinden biri olmuştur. Mütareke döneminde siyasal ve diplomatik destek sağlamak amacıyle Fransızlara baş vurmuştur.

ALİ RIZA PAŞA (1859 - 1933). Asker, nazır, Sadrâzam. İstanbul'da doğmuştur, Binbaşı Tevfik'in oğludur. Harbiye'yi bitirmiş (1885), üç yıl Almanya'da kalmıştır. Dönüşünde Harbiye'de öğretmenlik yapmış, Kurbay subay olarak çalışmıştır. Manastır (1897) ve Yemen valisi. İhtilâl'den sonra Âyan Meclisi'ne tayin edilmiş, 1908 Kâmil Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı yapmıştır. Balkan savaşlarına katılmıştır (1912). 1919 Ekiminde Damat Ferit Paşa'nın yerine Sadrâzam olmuş, 1920 Martında bu görevden istifa etmiştir. Tevfik Paşa kabinesinde Nafıa ve Dahiliye Nazırı (1921). Tevfik Paşa istifa ettiğinde, Ali Rıza da emekliye ayrılmıştır (Kasım 1922).

ÖMER RÜŞTÜ PAŞA (1843 - 1922). Asker, Harbiye Nazırı. Kütahya'da doğmuş, Harbiye'yi bitirmiştir (1866), Rus - Türk (1877), Türk - Yunan (1896) savaşlarına katılmış, Gazi ünvanını kazanmıştır. 1908 Sait Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı. Âyan Meclisi üyesi.

PRENS SABAHATTİN (1877 - 1948). İtilâfçıların ideologu, İttihatçı aleyhtarlarının lideri. Oğulları Sabahattin ve Lütfullah'la 1899'da Paris'e kaçan Damat Mahmut Paşa'nın (1855 - 1903) oğludur. Babasının ölümünden sonra, Jön Türkler içindeki hizbin başına geçmiş ve «Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»ni kurmuştur. Eylül 1908'de İstanbul'a dönmüş, beraberinde babasının kemiklerini getirmiştir. Hiç bir zaman açıktan açığa Liberallere liderlik etmemiş, perde arkasında kalmayı tercih etmiştir. Türkiye'yi terket-

mek zorunda kalmış (1913), hayatının geri kalan kısmını dış ülkelerde geçirmiştir.

EYÜP SABRİ (AKGÖL) (1876 - 1950). Asker, İttihatçı politikacı. Ohri'de kolağası iken (1908) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, Temmuz ayaklanmasının liderlerinden biri olmuştur. İttihat ve Terakki Merkez Komitesine seçilmiş (1909), Cemiyet dağılana kadar bu görevi devam etmiştir (Ekim 1918). Cumhuriyet döneminde Büyük Millet Meclisi'nde mebus.

MEHMET SADIK (1860 - 1940). Asker, liberal politikacı. Miralay Sadık olarak da bilinir. İstanbul'da doğmuştur. Filibeli Abdullah'ın oğludur. Harbiye'yi bitirmiş (1882), Rumeli'ye tayin edilmiş, İttihat ve Terakki'nin Manastır kolu başkanı olmuştur. İhtilâl sırasında Cemiyet'in önemli asker üyelerindendi. Melâmi derviş tarikatı mensubu; (belki de tutuculuğu yüzünden) zamanla Cemiyet'ten ayrı düşmüştür. «Hizb-i Cedid»i kurmuş (1919), daha sonra bu parti «Hürriyet ve İtilâf Fırkası» ile birleşmiştir (1911). Türkiye'den ayrılmış (1913), Mısır ve Avrupa'da Babıâli'ye karşı yabancı devletlerle (İngiltere, Fransa, Yunanistan) entrikalar hazırlamıştır (1914'ten sonra). Savaştan sonra Türkiye'ye dönmüşse de kalmasına izin verilmemiştir.

MEHMET SAİT PAŞA (1938 - 1914). Sadrâzam. Erzurum'da doğmuş, burada memurluk yapmıştır (1853). İstanbul'a gelmiş, 1870 yıllarında Damat Celâlettin Paşa'nın himayesinde yükselmiştir. Abdülhamit'in birinci kâtibi (1876). 1879'da ilk defa Sadrâzam olmuştur. İhtilâl'e kadar, saray politikasının olağan kaypaklığına uygun olarak, kâh parlamış, kâh gözden düşmüştür. 22 Temmuz 1908'de yedinci kez Sadrâzam olmuştur. Önceleri, İttihatçılara karşı düşmanca davranmışsa da, kısa zamanda onlarla anlaşmıştır. İttihatçıların, Sait Paşa gibi, kendi adlarına devleti idare edecek insanlara ihtiyaçları vardı.

AHMET SAMİM (1844 - 1910). İtilâfçı gazeteci. Binbaşı Tevfik'in oğlu. Perzerin (Arnavutluk) da doğmuştur. **İtilâf** ve **Cidal** (1909) gazetelerinin ve Yorgaki Molla Hrinos adlı bir Rumun sahibi bulunduğu **Sedayı Millet**'in (1909 - 10) başyazarı. 9 Haziran 1910'da Bahçekapı'da öldürülmüştür. Büyük bir ihtimalle itilâfçılar tarafından, İttihatçı aleyhtarı bir kışkırtmaya yol açmak umuduyle öldürülmüştür.

MEHMET SEYYİT (1866 - 1925). Hukuk profesörü, İttihatçı mebus. Darülfünun'da öğretim üyesi. Her üç Meclis'te de İzmir mebusu. İttihat ve Terakki Fırkası başkan yardımcısı (1910), başkanı (1911). Ilımlı İttihatçı, Cemiyet içindeki hiziplerin arasını bulmakta başarılı. 1916'da istifa etmiş, Âyan Meclisi'ne tayin edilmiştir. Mütareke döneminde diğer ılımlı İttihatçılarla birleşerek «Teceddüd Fırkası»nı kurmuştur. Büyük Millet Meclisi II ci dönem mebusu. Adalet Bakanı. Mustafa Kemal'e lâik Cumhuriyet konusunda hukukî açıdan danışmanlık yapmıştır. Bu konuda **Hilâfet ve Hakimiyet-i Milliye** (İstanbul, 1923) ve **Hilâfetin Mahiyeti Şer'iyesi Hakkında Nutuk** (Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmadan, 1924) adlı kitapları vardır.

DR. BAHATTİN ŞAKİR (1877 - 1922). Doktor, İttihat ve Terakki Cemiyeti iç grubunun önemli kişilerinden. İhtilâlci faaliyetlerinden ötürü Erzincan'a sürülmüş (1891), Mısır ve Paris'e kaçmıştır. Ahmet Rıza ile çalışmış, **Şurayı Ümmet**'i çıkarmıştır. İhtilâl'den sonra ne mebus, ne de nazır olmuş, Cemiyet'in iç örgütünde çalışmıştır. Merkez Komitesi üyesi (1912 - 18), Teşkilâtı Mahsusa'nın siyasî bölüm şefi (1914). Savaştan sonra Berlin'e kaçmıştır. Bakû konferansına katılmış (1920), Ermeniler tarafından öldürülmüştür. (1922).

ABDURRAHMAN ŞEREF (1853 - 1925). Tarihçi, nazır. İstanbul'da doğmuştur. Hasan Efendi'nin oğludur. Galatasaray'da okumuş, Mülkiye'de öğretmenlik yapmıştır. Meşrutiyetin ilânından sonra Âyan Meclisi'ne tayin edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesinde ve Sait Paşa'nın 1911 kabinesinde Maarif Nazırlığı yapmıştır. Tarihçi olarak ünü **Tarih-i Devlet-i Osmaniye,** 2 cilt (İstanbul, Rumî 1309) ve **Tarih Musahabeleri** (İstanbul, Rumî, 1340) adlı eserlerinden gelmektedir. Darülfünun'da da öğretmenlik yapmıştır.

ŞERİF PAŞA (1865 - 1944). Diplomat. Ülke dışındaki liberal muhalefeti örgütlemiştir. Kürt asıllı. İhtilâl sırasında Stokholm'de büyükelçiydi. Jön Türkler'in rejimi sayesinde daha yüksek mevkiye gelmeyi ummuştur. Ancak, bu umudu gerçekleşmemiştir. Paris'te «Islahatı Esasiye-i Osmaniye Fırkası» adlı bir İttihatçı aleyhtarı hareket düzenlemiştir (Fransızca adı: **Le Parti Radical Ottoman).** Fransa'da yerleşmişti, Türkiye'nin savaşa girmesine karşıydı. 1918 de, barış konferansında, bir Kürt Devleti kurulmasını sağlamak

amacıyle «**Khoybur**» adı bir cemiyet kurmuştur. Ermeniler'in, Kürtler'in oturduğu bölgelerde gözleri olduğundan, bu emeli de gerçekleşememiştir.

MAHMUT ŞEVKET PAŞA (1856 - 1913). Asker, nazır, sadrâzam. Irak'ta doğmuştur. Basra mutasarrıfı Süleyman Bey'in oğludur. Harbiye mektebini bitirmiş (1882), dokuz yıl Almanya'da kalmıştır. İhtilâl sırasında Kosova valisiydi. Üçüncü Ordu kumandanı olmuş, 31 Mart ayaklanmasını bastırdıktan sonra İmparatorluğun en güclü kişisi haline gelmiştir. Hiç bir zaman Cemiyet'e girmemiş, ancak, kendi duygularıyle bağdaşan vatanseverlik ideolojisi yüzünden İttihat ve Terakki'ye hoşgörü göstermiştir.

MİTHAT ŞÜKRÜ (BLEDA) (1874 - 1957). İttihatçı politikacı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iç grubunda çok önemli bir yeri olmuştur. Selânik Maarif Müdürlüğünde muhasebeci. Sonradan İttihat ve Terakki Cemiyeti olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucusu (1906). İhtilâlci faaliyetleri yüzünden Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmış, Cemiyet'in Cenevre kolunda çalışmıştır. İhtilâl'den sonra Serez (1908), Drama (1912) ve Burdur (1916 ara seçimleri) mebusu. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi sürekli üyesi ve Kâtibi Umumî (1917 - 18).

MEHMET TALÂT (1874 - 1921). İttihatçı mebus, nazır, Sadrâzam. Cemiyet'in kişiliğine yön veren en önemli üyesi. Basit bir ailedendir, sınırlı eğitim görmüştür. Edirne'de Yahudi mektebinde Türkçe öğretmenliği yapmış, postahanede çalışmıştır. Bektaşi olduğu söylenir. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden (1906). İhtilâl'den sonra her üç Meclis'te mebusluk yapmış, çeşitli kabinelerde Dahiliye Nazırı olmuştur. Cemiyet içindeki en önemli hizbin lideridir. 1917'de Sadrâzam olmuş, Cemiyet'in dağılması üzerine bu görevinden istifa etmiştir (1918). Avrupa'ya kaçmış, 16 Mart 1921'de Berlin'de öldürülmüştür. Becerikli bir politikacı olduğu söylenir. Çekici ve etkili bir kişilik sahibiydi.

SEYYİT TALİB. Arap milliyetçisi, mebus, Iraklı politikacı. Basra'nın ileri gelen ailelerinden birinin oğludur. Evliliği dolayısıyle, Abdülhamit devrinde Yıldız'da hayli nüfuz sahibi olan, Ebühuda el Seyyidi ailesiyle ilgisi vardır. İhtilâl'den sonra, Meclis'te Basra'yı temsil etmiş (1908 - 14), Arap hizbine liderlik etmiştir. 3 Hazi-

ran 1914'de istifa etmesi, İttihat ve Terakki'nin Meclis'teki Araplar'la bir uzlaşmaya varmaktaki başarısızlığı olarak yorumlanır. Savaş sırasında Türkler'e ve İngilizler'e çifte ajanlık yapmıştır. Savaştan sonra geçici Irak hükûmetinin başına getirilmiştir.

AHMET TEVFİK PAŞA (1845 - 1936). Diplomat, sadrâzam. Asker olarak eğitim görmüş, 1865'te istifa ederek Babıâli'nin tercüme bürosunda çalışmaya başlamıştır. Roma (1872), Viyana (1873), Atina'da (1875) görev almış, 1885'de Berlin'e büyükelçi tayin edilmiştir. Hariciye Nazırı (1895), 1908 Sait Paşa kabinesinde yine Hariciye Nazırı olmuştur. Saray'a bağlı ve İttihatçı aleyhtarı. 14 Nisan 1909'da Sadrâzam tayin edilmiştir. Ayaklanmadan sonra Londra Büyükelçisi (1909 - 14). Savaştan sonra, 1919'da, iki kabine kurmuştur. Âyan Meclisi Başkanı (1920), Osmanlı İmparatorluğu'nun son sadrâzamı (Kasım 1920).

ABDÜLHAMİT ZEHRAVİ (1871 - 1916). Arap milliyetçisi, mebus. İhtilâl'den önce, Homs'da gizli bir Abdülhamit aleyhtarı dergi çıkarmaktaydı. Sonra Mısır'a kaçmış, 1902 - 8 yılları arasında burada kalmıştır. Hama mebusu (1908), Mebusan Meclisi sözcüsü (1911). İtilâfçıların ileri gelenlerinden. Paris'teki Arap kongresi başkanı (1913), Âyan Meclisi üyesi (1913). Ülemadan, İslâm hukuku (fıkıh) ve felsefesi uzmanı. Şeyhülislâm tayin edilmek emelindeydi. Babıâli'ye karşı komplo hazırladıkları gerekçesiyle Cemal Paşa tarafından asılan Arap ileri gelenleri arasındadır (1916).

ZEKİ BEY. Hakkında kesin bilgi toplamak güç olmuştur. 1914'de orduda girişilen temizleme faaliyetinden sonra Paşa olmuştur. 1914 Kasımında Kayzer'e yaver tayin edilmiş, savaş sırasında Alman karargâhında askerî temsilci olarak bulunmuştur. **Brest-Litovsk**'a tam yetkili temsilci olarak gidenlerden (1918). Enver Paşa'nın yakını olarak bilinir.

HALİT ZİYA (UŞAKLIGİL) (1866 - 1945). Ünlü yazar, İttihatçı, Hacı Halil'in oğlu, ünlü bir aileden. İzmir'de **Nevruz,** İstanbul'da **Servet-i Fünûn** (1896) gazetelerini çıkarmıştır. Devlet memurluğunda bulunmuş, sonra da reji idaresinde çalışmıştır. İhtilâl'den sonra üniversitede estetik ve yabancı diller öğretmiştir. Padişaha birinci kâtip tayin edilmiş (1909), anılarını **Saray ve Ötesi,** 3 cilt (İstanbul, 1940 - 2) adlı kitapta anlatmıştır. Diplomatik görevlerle Av-

rupa'da bulunmuştur (1913 - 14). Cumhuriyetten sonra, milliyetçi edebiyat gelişmelerine katılmamış, eski bir kozmopolit olarak kalmayı tercih etmiştir.

MEHMET ZİYA (GÖKALP) (1875/6 - 1924). Milliyetçi ideolog, şair, filozof, sosyolog. Diyarbakır'da doğmuş, öğrenimini tamamlamak için İstanbul'a gelmiş (1896), İttihat ve Terakki'ye girmiştir. İhtilâlci faaliyetlerinden ötürü tutuklanarak Diyarbakır'a gönderilmiştir (1897). İhtilâl'den sonra Cemiyet'in Diyarbakır'daki mahallî kolunun temsilcisi olarak 1909 Kongresine katılmak üzere Selânik'e gitmiştir. Merkez Komitesine seçilmiş, 1918'e kadar bu görevde kalmıştır. Talât'ın yakını olarak bilinir. On yıllık dönem içinde felsefe öğretmenliği yapmış, dergiler çıkarmış ve bu dergilerde yazılar yazmış, ideoloji konusunda fikirler ortaya atmış, bazı fikirleri geliştirmiştir. 1919'da Müttefikler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüş, 1921'de geri döndüğünde Kemalistler tarafından hayli soğuk karşılanmıştır. Daha sonra Kemalistlerle arası düzelmiş, ikinci Büyük Millet Meclisi'nde mebus olmuştur.

KAYNAKLAR

A. YAYINLANMAMIŞ BELGELER

1. İNGİLİZ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVLERİ.

Londra'daki Kamu Kayıtları Bürosu (PRO)'nda bulunan, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Londra, ile İngiliz Büyükelçiliği, İstanbul, arasındaki yazışmalar.

1908 - İng. Dışişleri Bak.	371/540	ve s.
1909	/747	ve s.
1910	/991	ve s.
1911	/1228	ve s.
1912	/1481	ve s.
1913	/1757	ve s.
1914	/2137/79138	(1913 Yıllık Raporunu da kapsamaktadır.)

2. BÜYÜKELÇİLİK VE KONSOLOSLUK ARŞİVLERİ.

Londra'daki Kamu Kayıtları Bürosu (PRO)'nda bulunan, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ve Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki İngiliz Konsoloslukları arasındaki yazışmalar ve diğer çeşitli yazışmalar.

1908 - İng. Dışişleri Bak.	195/2280	(İstanbul)
	/2281	(Tercümanlar)
	/2290	(Ataşemiliterler)
	/2297	(Selânik'ten)
	/2298	(Selânik'ten)
	/2302	(Babıâli)
1909 - İng. Dışişleri Bak.	195/2315	(İstanbul)
	/2316	(Tercümanlar)
	/2322	(Muhtıra)
	/2323	(Ataşemiliterler)
	/2328-30	(Selânik'ten)
	/2333	(Babıâli)
1910 - İng. Dışişleri Bak.	195/2364	(Edirne)
	/2345	(İstanbul-Girit)
	/2346	(Tercümanlar, Ataşemiliterler)
	/2352	(Konsoloslara gönderilen sirkülerler, muhtıra)
	/2357-9	(Selânik'ten)
	/2361	(Babıâli)
1911 - İng. Dışişleri Bak.	195/2364	(Edirne)
	/2374	(İstanbul)
	/2381-2	(Selânik'ten)
	/2384-5	(Babıâli)
	/2386	(Trabzon, Tercümanlar, Ataşemiliterler, Muhtıra, Konsoloslara gönderilen sirkülerler.)
1912 - İng. Dışişleri Bak.	195/2387	Dosya 1-4
	/2388	8-20
	/2389	24

/2390 24
/2391 25-40
/2392 41-50
1913 - İng. Dışişleri Bak. 195/2448 (Balkan savaşları Barış Görüşmeleri)
/2451/340 (*Hükûmet darbesi.* Ocak 1913)
/423 (Araplar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti)
/2453/928 (İngiltere ve Türkiye)
/1299 (Türk Tahtı)
/1574 (Kâmil Paşa)
/5396 (Cemal Bey'le «Cemal Paşa» konuşmalar)

3. ÖZEL BELGELER. LONDRA'DAKİ KAMU KAYITLARI BÜROSUNDA (PRO).

1. *Bertie Belgeleri,* 1899-1919.

(Birinci Thame Vikontu ve Paris Büyükelçisi (1905-18) Francis Leveson Bertie'ye (1894-1919) ait belgeler.)
İngiliz Dışişleri Bak. kayıt no. 800/72

2. *Grey Belgeleri,* 1905-16.

(Fallodon Vikontu ve III. Baroneti ve İngiliz Hariciye Nazırı (1905-16) Edward Grey'in (1862-1913) belgeleri.)
İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/78 1905-10 (Genel)
/79 1911-16 (Genel)
/91 1905-8 (Muhtıra)
/92 1909-11 (Muhtıra)
/93 1912-14 (Muhtıra)

3. *Hardinge Belgeleri,* 1906-11.

(Penhurst Baronu ve İngiliz Dışişleri nezdinde Daimî Devlet Bakanlığı Müsteşarı (1906-10) Charles Han-

dinge'in (1862-1913) belgeleri.)
İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/184

4. *Lowther Belgeleri,* 1908-13.
(İstanbul'daki İngiltere Büyükelçisi (1908-1913) Gerard Augustus Lowther'in belgeleri.)
İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/185 A (Türkiye)

5. *Vambery Belgeleri.*
İng. Dışişleri Bak. kayıt no. 800/32 1895-1911.

B. GAZETELER

1. TÜRKÇE.

İkdam (İstanbul). *Yeni İkdam* ve *İktiham* adları altında da çıkmıştır.
Sabah (İstanbul).
Sedayı Millet (İstanbul).
Serbesti (İstanbul).
Şurayı Ümmet (İstanbul).
Takvim-i Vekayi (İstanbul).
Tanin (İstanbul). *Yeni Tanin, Cenin, Senin, Renin* ve *Hak* adları altında da çıkmıştır.

2. BAŞKA DİLLERDE.

The Levant Herald and Eastern Express (İstanbul).
Stamboul (İstanbul).
The Times (Londra).

C. ANILAR

1. TÜRKÇE.

Abdülhamit. *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri,* İstanbul, 1960.

Cavit, Mehmet. «Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları», *Tanin*, 3 Ağustos 1943 - 22 Aralık 1946.

Cemal Paşa. *Hatıralar*, Behçet Cemal (editör). İstanbul, 1959.

Cemalettin Efendi. *Hatırat-ı Siyasiye*. İstanbul, 1920 (1336).

Cevat, Ali. *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*. F. R. Unat (editör). Ankara, (1960)

Duru, Kâzım Nami. *İttihat ve Terakki Hatıralarım*. İstanbul, 1957.

— *Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım*. İstanbul, 1959.

Kuran, Ahmet Bedevî. *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*. İstanbul, tarihi belli değil.

Menteşe, Halil. «Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları», *Cumhuriyet*, 13 Ekim - 11 Aralık 1946.

Mithat, Ali Haydar. *Hatıralarım*, 1872-1946. İstanbul, 1946.

Nadi, Yunus. *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî*. İstanbul, 1909 (1325). 31 Mart - 21 Nisan 1959 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanmıştır.

Niyazi, Ahmet. *Hatırat-ı Niyazi*. İstanbul, 1910 (1326).

Rıza, Ahmet. «İlk Meclisi Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları», *Cumhuriyet*, 26 Ocak - 19 Şubat 1950.

Tahsin Paşa. *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*. İstanbul, 1931.

Talât Paşa. *Talât Paşa'nın Hatıraları*. H. C. Yalçın (editör). 2 ci baskı, İstanbul, 1958.

Tansu, Samih Nafiz. *İki Devrin Perde Arkası*. İstanbul, 1964.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. 2.ci baskı, Ankara, 1951.

Uşaklıgil, Halit Ziya. *Saray ve Ötesi*. 3 cilt, İstanbul, 1940-1.

Yalçın, Hüseyin Cahit, «Meşrutiyet Hatıraları, 1908-1918», *Fikir Hareketleri*, no. 71 ve s., 28 Şubat 1935.

2. BAŞKA DİLLERDE.

Djemal Pasha, Ahmed. *Memoirs of a Turkish Statesman*, 1913-1919. Londra, 1922.

Grey, Edward. *Twenty-five years,* 1892-1916. Londra, 1925.
Hardinge, Charles. *Old diplomacy.* Londra, 1947.
Kemal, İsmail. *The memoirs of İsmail Kemal Bey.* Sommerville Story (editör). Londra, 1920.
Pears, Sir Edwin. *Forty years in Constantinople.* Londra, 1916.
Ramsay, Sir W. M. *The Revolution in Constantinople and Turkey: A diary.* Londra, 1909.
Ryan, Sir Andrew. *The last of the Dragomans.* Londra, 1951.
Sanders, Liman von. *Five years in Turkey.* Annapolis, 1927.
Sazonov, Serge. Fateful years. Londra, 1928.
Talaat Pasha. «Posthumous memoirs of Talaat Pasha», *Current history,* cilt V, New York, 1921.
Townshend, A. F. *A military consul in Turkey.* Londra, 1910.
Tugay, Emine Foat. *Three centuries.* Londra, 1963.
Vambery, Armin. «Personal recollections of Abdul Hamid and his Court», *The Nineteenth Century,* cilt LXV (Haziran 1909), s. 980-93, cilt LXVI (Temmuz 1909), s. 69-88.
— *The story of my struggles.* Londra, 1913.
Waugh, Sir Telford. *Turkey, yesterday, today and to-morrow.* Londra, 1930.
Whitman, Sidney. *Turkish memories.* Londra, 1914.

D. KİTAPLAR VE MAKALELER

1. TÜRKÇE.

A.A.A. (Abdülhak Adnan Adıvar). «İbrahim Hakkı Paşa», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt V/II (1951), s. 892-4.
Akyüz, Kenan. *Tevfik Fikret.* Ankara, 1947.
Amca, Hasan. *Doğmayan Hürriyet.* İstanbul, 1958.
Avni, Hüseyin. *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi.* İstanbul, 1932.
— *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar.* İstanbul, 1935.

Baysun, Cavit. «Ahmet Muhtar Paşa». *İslâm Ansiklopedisi,* cilt VIII (1959), s. 516-32.

Bayur, Hilmi Kâmil, *Sadrâzam Kâmil Paşa - Siyasî Hayatı.* Ankara, 1954.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi,* cilt I, II, bölüm 1-2. İstanbul, 1940-3.

— «İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler», *Belleten,* cilt XXIII/90 (1959), s. 267-85.

Berkes, Niyazi. *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler.* İstanbul, 1965.

Bleda, Mithat Şükrü. «Bir Canlı Tarih Konuşuyor». *Resimli Tarih Mecmuası* (Nisan, Haziran, Temmuz 1953), s. 2169-74, 2392-7 ve 2442-6.

Brockelmann, C. «Bustani-Süleyman», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt II (1944), s. 284-5.

Çankaya, A. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler,* 2 cilt, Ankara, 1954.

Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi.* İstanbul, 1964.

Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.* cilt IV, İstanbul, 1961.

— *31 Mart Vak'ası.* İstanbul, 1961.

Daver, Abidin. «31 Mart Vak'asının 42 ci Yıldönümündeyiz». *Cumhuriyet,* 13 Nisan 1951.

— «Hareket Ordusu İstanbul'a Nasıl Girmişti?», *Cumhuriyet,* 24 Nisan 1951.

Duru, Kâzım Nami. Ziya Gökalp, İstanbul, 1949.

Ergin, Osman. «Türkiye Maarif Tarihi», 5 cilt, İstanbul, 1939-43.

— «Babıâli», Tarih Dünyası, cilt I/IX, s. 386-94.

Eroğlu, Lütfü, «31 Mart İsyanı», *Aylık Ansiklopedi,* cilt LX (Nisan 1949), s. 1716-19.

Gökbilgin, M. Tayyip, «Babıâli», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt II (1942), s. 174-7.

— «Edirne», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt IV (1946), s. 107-27.

Göksel, Ali Nüzhet. *Ziya Gökalp.* 4 cü baskı, İstanbul 1963.

Gözübüyük, A. Şeref ve Kili, Suna. *Türk Anayasa Metinleri.* Ankara, 1957.

Günyol, Vedat. «Matbuat: Türkler, bl. I - Türkiye», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt VII (1956), 367-80.

Hamdi, Ali. «Fedai Atıf Bey ve Şemsi Paşa'nın Katli», *Resimli Tarih Mecmuası,* cilt LXV (Mayıs 1955), s. 3828-31.

İnal, Mahmut Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar.* 14 bölüm, İstanbul, 1940-53.

İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat Rejimleri.* İstanbul, 1939.

— *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları.* İstanbul, 1939.

Kaplan, Mehmet. *Tevfik Fikret ve Şiiri.* İstanbul, 1946.

— «Halit Ziya», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt V/I (1948), 143-7.

Karal, Enver Ziya. «Mehmet V», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt VII (1956), s. 557-62.

Karpat, Kemal H., *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular.* İstanbul, 1962.

Kızıldoğan, Hüsrev Sami. «Vatan ve Hürriyet - İttihat ve Terakki», *Belleten,* cilt I (1937), s. 619-25.

Koçu, Reşat Ekrem. *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar.* İstanbul, 1934.

— «Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1877-1950», *Tarih Dünyası,* cilt I/V-VII (1950).

Kubalı, Hüseyin Nail, «Kanun-i Esasi: Türk Kanun-i Esasileri», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt VI (1952), s. 168-75.

Külçe, Süleyman. *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet.* İzmir, 1944.

— *Türkiye'de Masonluk.* İzmir, 1948.

Kuran, Ahmet Bedevî. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele.* İstanbul, 1959.

Kuran, Ercüment. «Sait Paşa», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt X (1964), s. 82-6.

Mardin, Şerif Arif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri,* 1895-1908. Ankara, 1964.

Nur, Rıza. *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu ve Nasıl Öldü?.* İstanbul, 1918.

Okandan, Recai G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları.* 4 cü baskı, İstanbul, 1959.

Ongunsu, A. H. «Abdülhamit II», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt I (1943), s. 76-8.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller* (cilt V Mehmet Sait Paşa üzerinedir). İstanbul, 1948.

Ragıp, Mustafa. *İttihat ve Terakki Tarihindeki Esrar Perdesi.* İstanbul, 1934.

— «Meşrutiyet Devrinde İntihap Mücadeleleri», *Akşam,* 19 Mart 1943.

— «İntihabatta Parti İhtirası», *Akşam,* 25 Mart 1943.

Reşad, Dr. Nihat. «İttihat ve Terakki'nin Muhaliflerle Temasları», *Cumhuriyet,* 22 Kasım 1946.

Sabahattin, Prens. *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?.* İstanbul, 1965.

Sadiq, Mohammad. «Türkiye'de İkinci Meşrutiyet Devrinde Fikir Cereyanları», (yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1964).

Sayman, Ferit H. «Türkiye'de Sendika Hürriyeti», *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası,* cilt I, (Eylül 1948).

Sosyal, Mümtaz. *Dış Politika ve Parlamento.* Ankara, 1964.

Sülker, Kemal. *Türkiye'de Sendikacılık.* İstanbul, 1955.

Sussheim, K. «Arnavutluk», *İslâm Ansiklopedisi,* cilt I (1942), s. 573-92.

Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi.* İstanbul, 1943.

Şehsuvaroğlu, Dr. Bedii N. «İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey», *Belleten,* cilt XXIII (1959), s. 307-32.

Şehsuvaroğlu, Halûk. «Bir Hatıratın Son Sayfaları», *Akşam,* 1 Mart 1950.

— «Ahmet Rıza ve Muarızları», *Akşam,* 14 Ocak 1950.

— «31 Mart Vak'ası», *Cumhuriyet,* 11 Mayıs 1951.

Tugay, Asaf, *İbret,* 2 cilt, İstanbul, 1962.

Tunaya, Tarık Zafer. «Jön Türk ve Sosyal İnkılâp Lideri Sabahattin», *Sosyal, Hukuk ve İktisat Mecmuası,* cilt III (Kasım 1948), s. 119-26.

— «31 Mart Vak'ası», *Vatan,* 10 Mart 1949.

— «Türkiye'de İlk İrtica Partisi İttihadı Muhammedi Fırkası», *Vatan,* 16 Mart 1949.

— «41 Yıl Sonra Hürriyetin İlânı», *Vatan,* 23 Temmuz 1949.

— «İkinci Meşrutiyet», *Vatan,* 23 Temmuz 1950.

— *Türkiye'de Siyasî Partiler* (1859-1952), İstanbul, 1952.

— *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri.* İstanbul, 1960.

— *İslâmcılık Cereyanı.* İstanbul, 1962.

Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri.* 1 ci baskı. İstanbul, 1959

Tütengil, Cavit Orhan. *Prens Sabahattin.* İstanbul, 1954.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. «Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya Dair» *Resimli Tarih Mecmuası,* cilt L (Ağustos 1954), s. 3273-5.

— «II Abdülhamit Devrinde Kâmil Paşa», *Belleten,* cilt XIX/73 (1955), s. 203-18.

— «1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar», *Belleten,* cilt XX/77 (1956), s. 103-74.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Talât Paşa.* İstanbul, 1943.

— «Edirne'nin İşgali ve Kurtuluşu», *Tanin,* 26 Mart 1944.

— «Bizde Türkçülük», *Tanin,* 18 Mayıs 1944.

— «Turancılık Hareketi», *Tanin,* 19 Mayıs 1944.

2. BAŞKA DİLLERDE.

Abbott, G. F. *Turkey in Transition.* Londra, 1909.

— *The holy war in Tripoli.* Londra, 1912.

— «Peace?», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIII (1913), s. 41-52.

Ahmad, Feroz. «Great Britain's relations with the Young Turks, 1908-1914», *Middle Eastern Studies,* cilt II/IV (Temmuz 1966), s. 302-9.

— *Encyclopedia of Islam,* 2 ci baskıda yayınlanan Hüseyin Hilmi ve İbrahim Hakkı üzerine makaleler.

Allen, W.E.D. *The Turks in Europe.* Londra, 1919.

Aristarchi, G. *Législation ottomane,* cilt V, İstanbul, 1878.

Askew, W.C. *Europe and İtaly's acquisition of Libya.* Durham, North Carolina, 1942.

Barclay, Sir Thomas. *The Turco-Italian war and its problems.* Londra, 1912.

Benaroya, Abraham. «A note on 'The Socialist Federation of Saloniki'», *Jewish Social Studies,* cilt II (1949), s. 69-72.

Bennett, E.N. «Press censors and war correspondents: Some experiences in Turkey», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIII (1913), s. 28-40.

Bérard, E.V. La révolution turque. Paris, 1909.

— *La Mort de Stamboul.* Paris, 1913.

Berkes, Niyazi. *Turkish nationalism and western civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp.* Londra, 1959.

— «Histarical background of Turkish secularism», *Islam and the West.* Richard N. Frye (editör). Lahey, 1957, s. 41-68.

— *The development of secularism in Turkey.* Montreal, 1964.

Bilinski, A. Rustem Bey de. «The Turkish Army», *Contemporary Review,* cilt XCII (Eylül 1907), s. 403-9.

— «The Turkish revolution», *Contemporary Review,* cilt LXIV (Eylül 1908), s. 253-72.

Biliotti, Adrien and Sedat, Ahmet. *Législation ottomane depuis le rétablissement de la Constitution 24 Djemazi-ul-Ahir 1326-10 juillet 1326.* Paris, 1912.

Birge, J.K. *A guide to Turkish area study.* Washington, 1949.

Blaisdell, A.C. *European financial control in the Ottoman empire.* New York, 1929.

Bouvat, L. «La guerre balkanique dans la presse ottomane», *Revue du monde musulman,* cilt XXI (1912), s. 222-37.

Butterfield, Herbert. «Sir Edward Grey in July 1914», Irish Conferance of Historians, *Historical Studies,* cilt V (Londra, 1965), s. 1-25.

Buxton, Charles R. *Turkey in revolution.* Londra, 1909.

Buxton, Noel. «The Young Turks». *The Nineteenth Century,* cilt LXV (1909), s. 16-24.

— «Young Turkey after two years», *The Nineteenth Century,* cilt LXIX (1911), s. 417-32.

Cachia, A. J. *Libya under the second Ottoman occupation* 1835-1911). Trablus, 1945.

Chapman, Mary K. *Great Britain and the Baghdad railway,* 1888-1914. Massachusetts, 1948.

Charlton, Hon. Mrs. Zeeneb. «Six Osmanlı patriots», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIV (1913), s. 1220-9.

A.L.C. (A. le Chatalier). «La Contre-Révolution», *Revue du monde musulman,* cilt VII (1909), s. 451-69.

Conker, Orhan ve Witmeur Emile, *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie,* Paris, 1937.

Conwell-Evans, T P. *Foreign policy from a back bench* 1904-1918 (Lord Noel-Buxton'un belgeleri esas alınarak hazırlanmış bir inceleme). Londra, 1932.

Cunningham, Allan. «Dragomania: The Dragomans of the British Embassy in Turkey», *St. Antony's papers, no 11. Middle Eastern Affairs,* no. 2 (Londra, 1961), s. 81-100.

— «The wrong horse?-A study of Anglo-Turkish relations before the First World War», *St. Anthony's Papers*, no. 17, *Middle Eastern Affairs*, no. 4 (Oxford, 1965), s. 56-76.

David, Wade Dewood. *European diplomacy in the Near Eastern question* 1906-1909. İllinois, 1940.

Davison, Roderic H. «Turkish attitudes concerning Christian-Muslim equality in the nineteenth century», *American Historical Review*, cilt LIX (1953-4), s. 844-64.

— *Reform in the Ottoman empire, 1856-1876.* Princeton, New Jersey, 1963.

Denais, Joseph. *La Turquie nouvelle et l'Ancien Régime.* Paris, 1909.

De Novo, J. A. *American interests and policies in the Middle East*, 1900-1939. Minnesota, 1963.

Deny, Jean. «Zia Goek Alp», *Revue du monde musulman*, cilt LXI (1925), s. 1-41.

— «Abd al-Hamid II», *Encyclopedia of Islam*, 2 ci baskı.

— «Ahmad Wafık Pasha (Ahmet Vefik Paşa», *Encyclopedia of Islam*, 2 ci baskı.

Devereux, Robert. *The first Ottoman constitutional period: A study of the Mithad constitution and parliament.* Baltimore, 1963.

Dillon, E. J. «The unforeseen happens as usual», *Contemporary Review*, cilt XCIV (1908), s. 364-84.

— «The reforming Turk», *Contemporary Review*, cilt CCX (1909), s. 231-53.

— «A clue to the Turkish tangle», *Contemporary Review*, cilt XCV (1909), s. 743-56.

Diplomatist (George Young). *Nationalism and war in the Near East.* Londra, 1915.

Dugdale, E. T. S. German diplomatic documents, 1871-1914, cilt III-IV. Londra, 1930-1.

Earle, E. M. *Turkey, the great powers and the Baghdad railway.* Londra, 1923.

Edib, Halide (Adıvar). *Memoirs of Halide Edib.* Londra, 1926.

— *Turkey faces west.* New Haven, 1930.

— *Conflict of east and west in Turkey,* 3 cü baskı. Lahore, 1963.

Emin, Ahmet. *The development of modern Turkey as measured by its press.* New York, 1914.

Fehmi, Yusuf. *La Révolution ottomane,* 1908-1910. Paris, 1911.

— *Considérations sur la Turquie vaincue.* Paris, 1913.

Feis, Herbert. *Europe, the world's banker, 1870-1914.* New Haven, 1930.

Fesch, Paul. *Les Jeunes Turcs.* Paris, 1909.

Franco, Gad. *Développements constitutionnels en Turquie.* İstanbul, 1925.

Frey, Fredrick W. *The Turkish political élite.* M.I.T. (Massachusetts Institute of Technology), 1965.

Fua, Albert. *Le Comité Union et Progrés contre la Constitution.* Paris, 1912.

Gooch, G., P. and Temperley, H. *British documents on the origins of the war,* 1898-1914, cilt IX/I. Londra, 1928 ve 1933.

Gordon, Leland James. *American relations with Turkey, 1830-1930, an economic interpretation.* Philadelphia, 1932.

Graves, Philip P. *Briton and Turk.* Londra, 1941.

Gwinner, Arthur von. «The Baghdad railway and the quest of British co-operation», *The Nineteenth Century,* cilt LXV (1909), s. 1083-94.

Halil Halid (Bey). «The origin of the revolt in Turkey», *The Nineteenth Century,* cilt LXV (1909), s. 755-60.

Halpern, Manfred. *The politics of social change on the Middle East and North Africa.* Princeton, 1963.

Hamilton, Angus. «Turkey: The old regime and the new», *Fortnightly Review,* cilt LXXXIV (1908), s. 369-82.

Hammann, Otto. *The World policy of Germany, 1890-1912.* Londra, 1927.

Haupt, G. «Le début du mouvement socialiste en Turquie» *Mouvement social,* cilt XLV (1963), s. 121-37.

Helmreich, E. C. *Diplomacy of the Balkan wars, 1912-1913.* Massachusetts, 1938.

Herbert, Captain von. «Kiamil Pasha and the succession in Turkey», *Fortnightly Review,* cilt LXXXIV (1908), s. 419-29.

Hertslet, Sir Edward. *The map of Europe by treaty,* cilt IV, Londra, 1891.

Heyd, Uriel. *Foundation of Turkish nationalism.* Londra, 1958.

Howard, Harry N. *The partition of Turkey, a diplomatic history, 1913-1923.* Norman University of Oklahoma Press, 1931.

Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East, 1535-1914,* cilt I, Princeton, New Jersey, 1956.

Jackh, Ernest, *The rising crescent.* New York, 1944.

Karpat, Kemal H. *Turkey's politics: The transition to a multi-party system.* Princeton, New Jersey, 1959.

Kazancıgil, O. R. *Le Prince Sabahaddine: ses idées, sa carrière.* Paris, 1948.

Key, Kerim K. «The origins of Turkish political parties», *World Affairs Interpreter* (Nisan 1955), s. 49-60.

Knight, Edward Frederick. *The awakening of Turkey.* Londra, 1909.

Langer, William L. «Russia, the Straits question and the origins of the Balkan league», *Political Science Quarterly,* cilt XLIII (1928), s. 321-63.

Lee, Dwight, E. «The origins of Pan-Islamısm», *American Historical Review* (1942), s. 278-87.

Lewis, Bernard. «History-writing and national revival in Turkey», *Middle Eastern Affairs,* cilt IV (1953), s. 218-27.

— «The impact of the French revolution on Turkey», *Journal of World History,* (1953), s. 105-25.
— «Turkey: Westernization», *Unity and variety in Muslim civilization.* Gustave E. von Grunebaum (editör), Chicago, 1955, s. 311-31.
— «Bab-i Mashikhat», *Encyclopedia of Islam,* 2 ci baskı.
— «Başvekil ve Başvekâlet Arşivi», *Encyclopedia of Islam,* 2 ci baskı.
— «Dustur (Turkey)», *Encyclopedia of Islam,* 2 ci baskı.
— «Düyun-i Umumiyye», *Encyclopedia of Islam,* 2 ci baskı.
— *The Emergence of modern Turkey.* Oxford University Press, 3 cü baskı, 1965.
Lewis, G. L. *Turkey,* 2 ci baskı. Londra, 1959.
McCullagh, Francis. «The Constantinople mutiny of April 13 th», *Fortnightly Review,* cilt LXXXVI (1909), s. 58-69.
— *The fall of Abd-ul-Hamid.* Londra, 1910.
MacDonald, John. *Turkey and the eastern question.* Londra, 1912.
Mandelstam, Andrei Nikolaevich. *Le Sort de l'Empire ottoman.* Lozan, 1917.
Mardin, Şerif. *The genesis of young Ottoman thought.* Princeton, 1962.
— «Libertarian movements in the Ottoman empire 1878-1895», *Middle East Journal,* cilt XIV (1962), s. 169-82.
Margoliouth, D. S. «Constantinople at the declaration of the constitution», *Fortnightly Review,* cilt LXXXIV (1908), s. 563-70.
Mears, E. G., ve başkaları, *Modern Turkey.* New York, 1924.
Mithat, Ali Haider, *The life of Midhat Pasha.* Londra, 1903.
Miller, W. *The Ottoman empire and its successors.* Cambridge, 1923.
Ministère des Affaires Etrangères. *Documents Diplomatiques*

français (1871-1914), 2 ci seri (1901-14), cilt XI, XIV (1950-6), 3 cü seri (1911-14), I-IV (Paris, 1931-3).

Moukhtar Pacha, Mahmoud. *Mon Commandement au cours de la campagne des Balkans de 1912.* Paris-Nancy, 1913.

— *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin.* Paris, 1924.

Nicolaides, N. *Une Année de constitution: II/24 juillet 1908-II/24 juillet 1909.* Brüksel, 1909.

Nuri, Suphi. *Le Régime représentatif en Turquie.* Paris, 1914.

Ostrorog, Leon. *Pour la réforme de la justice ottomane.* Paris, 1912.

— *The Turkish problem* (İngilizceye çeviren Winifred Stephens). Londra, 1919.

Ozanne, J. W. «The Balkan fiasco», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIV (1913), s. 295-300.

Pears, Sir Edwin. «Christians and Islam in Turkey», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIII (1913), s. 278-91.

— *Life of Abdul Hamid.* Londra, 1917.

Pilcher, George. «In the Chatalja lines during the November battle», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIII (1913), s. 624-43.

Pinon, René. *L'Europe et la Jeune Turquie,* 2 ci baskı, Paris, 1911.

Presland, John. *Deedes Bey.* Londra, 1942.

Ramsaur, E. E. «The Bektashi dervishes and the Young Turks», *Moslem World,* cilt XXXII (1942), s. 7-14.

— *The Young Turks: Prelude to the revolution of 1908.* Princeton, 1957.

Rankin, Reginald. *The inner history of the Balkan war.* Londra, 1914.

Rodkey, F. S. «Ottoman concern about western economic penetration in the Levant, 1849-1856», *Journal of Modern History,* cilt XXX (1956), s. 348-53.

Rouvière, Franck. *Essai sur l'évolution des idées constitutionnelles en Turquie.* Montpellier, 1910.

Rustow, D. A. «The Near East», *The politics of developing areas.* G. A. Almond ve J. S. Coleman (editörler), Princeton, New Jersey, 1960.

— Camia üzerine (Türkiye hakkındaki bölümde) ve Cavit Bey, Enver Paşa ve Damat Ferit Paşa üzerine makaleler, Encyclopedia of Islam.

Sadiq, Mohammad. «Religion and politics in Turkey, 1908-18», *Bulletin of the Institute of Islamic Studies.* Aligarh University, no. 8-9, 1964-5.

Sarrou, H.M.A. *La Jeune Turquie et la révolution.* Paris-Nancy, 1912.

Smith, Elaine D. *Turkey: Origins of the Kemalist movement, 1919-1923.* Washington, D.C., 1959.

Sousa, Nasim. *The capitulary regime of Turkey, its history, origin and nature.* Baltimore, 1933.

Starr, Joshua. «The Socialist Federation of Saloniki», *Jewish Social Studies,* cilt VII (1945), s. 323-6.

Stavrianos, L. S. «The Balkan committee», *The Queen'e Quarterly,* cilt XLVIII (1941), s. 258-67.

Storrs, Ronald. *Orientations.* Londra, 1937.

Strupp, Dr. Karl. *Augewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage.* Gotha, 1916.

Temperley, Harold. «British policy towards parliamentary rule and constitutionalism in Turkey (1830-1914), *Cambridge Historical Journal,* cilt IV (1932-4), s. 156-91.

Thaden, Edward C. *Russia and the Balkan alliance of 1912.* University Park, Pa., 1965.

Toynbee, A. J. *Turkey: A past and a future.* New York, 1917.

— «The Islamic world since the peace settlement», *Survey of International Affairs,* cilt I, (1925).

Tunaya, T. Z. «Elections in Turkish history», *Middle Eastern Affairs,* cilt V (1954), s. 116-19.

Upward, Allen. *The east end of Europe.* Londra, 1908.

Viator. «The Turkish revolution», *Fortnightly Review,* cilt LXXXIV (1908), s. 353-68.

Ward, Sir A. W. ve Cooch, G. P. (editörler). *The Combridge history of British foreign policy, 1789-1919,* cilt III, 1866-1919, Cambridge, 1923.

Ward, R. E., ve Rustow, D. A. (editörler). *Political modernization in Japan and Turkey.* Princeton, New Jersey, 1964.

Washburn, George. *Fifty Years in Constantinople and recollections of Robert College.* New York, 1909.

Whitehouse, J. Howard. «Bulgaria and Servia in war: The revelation of nationality», *The Nineteenth Century,* cilt LXXIII (1913), s. 19-27.

Woods, H. Charles. «The situation in Albania and in Macedonia», *Fortnightly Review,* cilt XCI (1912), s. 915-25.

— «The internal situation in Turkey and the effect of the war upon it», *Fortnightly Review,* cilt XCI (1912), s. 334-46.

«X». «Les courants politiques dans la Turquie contemporaine», *Revue du monde musulman,* cilt XXI (1912), s. 157-221.

— «Les rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire ottoman», *Revue du monde musulman,* cilt XXII (1913), s. 151-64.

— «Le Panislamisme et le Panturquisme», *Revue du monde musulman,* cilt XXII (1913), s. 179-220.

Zeine, Zeine, N. *Arab-Turkish relations and the emergence of Arab nationalism.* Beirut, 1958.

İNDEKS

Abdülhamit (İkinci), 31 ve s.; — ve ıslahat, 38 n. 16, 49, 55, 61; —'in tahttan indirilmesi, 75, 94, 161, 227, 231-2; — ve İtilâfçılar, 237; — zamanındaki politika, 239; kısa hal tercümesi, 243. Ayrıca bkz. **Saray** ve **Sultan.**

Adana, 235, 241.

Adil Bey, Hacı (Arda), Selânik gümrük müdürü, 15; Dahiliye Nazırı (1912), 154, 156, 185, 218; —'in Makedonya ve Arnavutluk gezisi, 159; kısa hal tercümesi, 243.

Ağa Efendi, Hacı, 20.

(Ağaoğlu) Ahmet Agayev, 241; kısa hal tercümesi, 244.

Ahali Fırkası, 91, 110, 126; — Makedonya'da, 127, 132.

Ahmet Paşa, Abuk, 189.

Ahrar Fırkası, 53; — ve Kâmil Paşa, 58 ve s.; — ve İttihat Terakki, 65 ve s.; — ve karşı devrim, 69 ve s.; —'nın geçici olarak ortadan silinmesi, 76 ve s.; —'nın Hürriyet ve İtilâf Fırkası adıyle yeniden kuruluşu (1911), 154, 158; — ve Halâskâr Zabitan Grubu, 161 ve s.; 195, 210; — ve 1914 seçimleri, 212; —'nın ideolojisi, 237.

Akçura, Yusuf (Akçuraoğlu adıyle de tanınır), 242; kısa hal tercümesi, 244-7.

Akif Bey, Hacı, Dahiliye Nazırı, 43.

Alay Müftüsü (Mustafa Efendi), 20 ve s.

Ali Cenani, bkz. Cenani Bey.

Ali Efendi, Hoca (Kör Ali adıyle de tanınır), 50.

Ali Kemal Bey, bkz. Kemal Bey, Ali.

Ali Paşa, 19.

Alman: Asya Cemiyeti, 113; — Bankaları ve 1910 istikrazı, 125, 147; Türk — İttifakı, 231.

Almanya: — ve Türk politikası, 94-122, 132; — ve İtalya, 146, 193; — ile ittifak, 222.

Anadolu, Anadolulular; — askerleri, 27, 173-4, 186; Balkan devletlerinin tehdidi, 188, 221;

— ve Rumeli'nin kaybedilmesi, 226, 229-30.
Anayasa: İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1876 — sı, 26 ve s.; —'mn geri getirilmesi, 32; İttihat ve Terakki ile Padişah arasındaki — çatışmasının sona ermesi, 41 ve s.; —'nın 60 cı maddesi, 54; — nın 43 cü maddesi, 54; — nın 38 ci maddesi, 63; — nın 67 ci maddesi, 86-7 ve 90; 1909 — değişiklikleri, 95-99; — nın 35 ci maddesi, 127 ve 155 ve s. ve 166; İttihat ve Terakki ve — değişiklikleri, 160; — nın 35 ci ve 43 cü maddeleri (1912), 166.
Antonius, George, 206 n. 57.
Arabistan, 132.
Arap(lar): — mebuslar (1908), 53; — ve «Lynch Olayı», 108; — ve Libya, 144, 225-7, 151, 183; — sorunu, 200-205; — Kongresi (1913), 206 ve 227; — milliyetçileri ve Aziz Ali Mısrî, 207; — ve 1914 seçimleri, 213; — ve Ademimerkeziyet Fırkası, 227; — ve Türk milliyetçiliği, 226-7; —'ın Mecliste temsil edilmesi, 228.
Arapça, 203.
Arif Paşa, 60.
Arnavutlar: — ve anayasa, 23; — ve 1908 seçimleri, 53, 127; — ve Mecliste temsil edilmeleri, 227-8; — ve Türk milliyetçiliği, 226-7.
Arnavutluk, 132, 157-8, 173, 199, 221.
Asker: —'in politikaya karışması ve siviller, 92 ve s., 111; — ve bütçe, 113; — ve Ahali Fırkası, 127, 161 ve s.; —'in Balkanlar'daki durumu (1912 - 1913), 171-2, 187-8 ve 197; Ordudaki temizleme hareketi (1914), 215-17; Jön Türk İhtilâli, 240-1; Ayrıca bkz. **Ordu, Harp Divanı, Sıkıyönetim** ve **Mahmut Şevket Paşa.**
Atatürk, bkz. Mustafa Kemal.
Ateş-kes, (Balkan savaşı), 173, 187, 188.
Atıf Bey (Kamçıl) (1884 - 1947), Biga mebusu, 1908-18; Fedai — ve Şemsi Paşa'nın katli, 21 n. 31.
Avrupa'nın müdahaleleri, 169. Ayrıca bkz. **Büyük Devletler.**
Avusturya - Macaristan, 48, 56. 58-9, 94, 149, 225, 239.
Ayan Meclisi: İttihat Terakki ve —, 55; — ve Padişahın açış nutku, 56; — ve Mebusan Meclisi Millet Meclisini teşkil ediyor, 75; — ve Anayasa değişiklikleri, 86, 107, 155, 166, 206; Ahmet Rıza —'nde, 156 ve 238.
Ayan Meclisi üyeleri: —'nin atanmaları, 55, 166; beş Arabın atanması, 206.
Ayasofya Meydanı, 50, 70, 71.
Azmi Bey, Mehmet Cemal, Selânik Hukuk Mektebi müdürü. 16; kısa hal tercümesi, 244.

Baba-Oğul kabinesi, 164.
Babanzade İsmail Hakkı Bey, bkz. Babanzade İsmail.
Babıâli, 41, 44, 48, 50, 52, 57, 72;

— ve karşı-devrim, 72 ve s.; —'nin gücünü yitirmesi, 97-101; — ve Hakkı Paşa, 109; — ve dış borçlar, 118 ve s.; — ve ademimerkeziyetçilik, 133-4 ve 200-2; — ve İtalya, 143 ve s.; — ve Ortak Nota, 186-7; — Vak'ası, 200 ve 235; — ve dil sorunu, 203; — ve Şerif Hüseyin, 205; —'nin İngiltere'den şüphelenmesi, 207; — ve maliye sorunu, 217; — ve tecrit edilme (olma) sorunu, 222; — ve toprak kaybı (1908-13), 225 ve s.

Babıâli Baskını, 177-9 ve 200, 218.

Babington-Smith, Sir Henry, Türkiye Millî Bankası müdürü, 124.

Bağdat, 108, 175, 235, 241.

Bahriye: yenilenmesi (1914), 218.

Balkan Komitesi, 57.

Balkan devletleri: —'nin istekleri, 169; —'nin mütarekeyi bozmaları, 180, 225.

Balkan savaşı (Birinci), 59, 169 ve s.; (İkinci), 212, 215, 222.

Basın, Matbuat kanunu, 157 n. 50; Cemal Paşa'nın basına gönderdiği genelge, 184.

Basra, 108, 202.

Başıbozuk, 26.

Bayur, Hilmi Kâmil, Kâmil Paşa'nın torunu ve biografisinin yazarı, 192.

Bayur, Yusuf Hikmet, 110.

Belçika, 102 n. 86, 169.

Berlin Kongresi (1878), 48; — ve 1910 kredisi, 124.

Bernard-Janislowsky (Fransız Bankası), 123.

Beşiktaş, 62.

Beyrut: İtalyanlar tarafından bombalanması, 152, 200.

Birinci Ordu: — ayaklanması, 70 ve s.

Block, Sir Adam, Samuel James (1856-1941), 112, 124.

Bluntschli, Johann Kaspar (1808-1881), Alman İsviçrelisi, hukuk ve siyaset nazariyatçısı, 136.

Boğazlar, 152.

Bosna-Hersek, 48, 94, 225.

Boykot: Avusturya mallarına —, 48 ve 239; İtalyan ticaretine —, 149 ve 239.

Brüksel, 176.

Bulgaristan: —'ın istiklâl ilânı, 48 ve 225, 56, 58, 60, 94; — Kralı, 172, 173, 180, 188; —'la görüşmeler, 198; —'la anlaşma, 199.

Bulgarlar, Niyazi Bey ve —, 22, 27, 49, 152, 172.

Bursa, 36.

Bütçe: Cavit Bey ve —, 112; askerî — üzerine tartışma (1910), 112-7; — ve 1914, 218; geçici — (1909), 95.

Büyük Devletler (Düvel-i Muazzama): — ve meşrutiyet, 16; Kâmil Paşa ve —, 46, 48-9: — ve kapitülasyonlar, 100-2 ve 231-2; — ve Balkan savaşları, 168-9; — ve Ortak Nota, 186; — ve Edirne, 197 ve s.; —'den Türklerin ürkmesi, 222.

Büyük kabine, 164.

Cassel, Sir Ernest (1852-1922): — ve 1910 istikrazı, 122, n. 50, 124.
Cavit Bey, Mehmet, 43, 56, 85; Maliye Nazırı (1909), 88, 89; — ve «Lynch Olayı», 107; — ve malî ıslahat, 111 ve s.; — ve askerî bütçe, 112 ve s.; Mahmut Şevket Paşa ile anlaşmazlığı, 115; — ve 1910 istikrazı, 118-25; — istifa etmek istiyor, 126, 127; — ve muhalefet, 131-2; — istifa ediyor, 137-8; — ve İstanbul ara seçimleri, 153; — Nafıa Nazırı, 157; — Maliye Nazırı, 159, 178, 187, 195; — ve 1914 bütçesi. 218; kısa hal tercümesi, 245.
Celâl Paşa, 43.
Cemal Bey (sonra Paşa), 176; İstanbul Merkez Kumandanı, 184, 190-1, 194; Nafıa Nazırı, 218; Adana ve Bağdat valisi, 234 ve 241; —'in İttihat Terakki'deki rolü, 234; kısa hal tercümesi, 245-6.
Cemal Hoca, 21.
Cemalüddin Efendi, Halit Efendizade Mehmet, Şeyhülislâm, 43, 63, 190; kısa hal tercümesi, 246.
Cenani Bey, Ali, 133 n. 87; kısa hal tercümesi, 246.
Cenin, 167. Ayrıca bkz. **Tanin.**
Cevat Bey, Ali (1858-1930), Abdülhamit'in başkâtibi, 71.
Cidde, 51.
Crawford, Sir Richard Frederick (1863-1910); Osmanlı Maliye Nezareti danışmanı, 1911-1914, 101.
Credit Mobilier (Bankası), 123.
Crow, Francis Edward (1863-1939), Basra'da İngiliz konsolosu, 1903-17, 202.
Currie, Sir Philip Henry Wodehouse (1834-1906), İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, 1893-8, 193.

Çanakkale, 186.
Çatalca, 172, 177, 186, 189, 226 n. 1.
Çerkesköy, 198.

Dalçef Efendi, Hristo, 100; kısa hal tercümesi, 246.
Damat (Osmanlı sarayından kız alanlara verilen ad), 152, 158, 176, 195, 220.
Deutsche Bank, 125.
Devletçilik, 232.
Dil siyaseti, 203 ve 210.
Doğu Rumeli Uluslararası Komisyonu (1880), 169.
Dolmabahçe, 178.
Donanma (düzenlenmesi), 1914, 218.
Drama, 30.
Düyun-u Umumiye, 113, 119, 120.

Earle, Edward Meade, 125.
Edirne: İkinci Ordu —'de, 60, 131; İttihat Terakki'nin —'de itibarını yitirmesi, 151; —'nin kuşatılması, 173; — ve Türkler, 173 ve s.; —'nin düşüşü (1913), 180 ve s.; 197; —'nin yeniden işgali, 198, 209 ve 215, 226.

Edward VII, Kral, Reval'e gidişi, 17, 152.
Ege adaları, 173, 186.
El ahd, 206.
Emin Bey, Padişahın ikinci mabeyincisi, 74.
Emrullah Efendi, 105; kısa hal tercümesi, 246.
Enoz-Midya hattı, 198.
Enver Bey (sonra Paşa), 23, 60; — Trablus'ta, 151 ve 241; — ve Edirne, 198; — ve Aziz Ali Mısrî, 206; — Harbiye Nazırı, 215 ve s.; 220, 234, 241; kısa hal tercümesi, 247.
Ermeniler: — ve İttihat Terakki, 53 n. 76; — mebusları, 53 ve 206, 152; — ve 1914 seçimleri, 213; — ve Türk milliyetçiliği, 227; — ve Meclis'te temsil edilmeleri, 228.
Esat Paşa, Üçüncü Kolordu Komutanı (1908), 19; kısa hal tercümesi, 247.
Ethem Paşa, Gazi İbrahim, 71; kısa hal tercümesi, 246.

Fahri Bey, 23.
Fazlı Bey, Ahmet, 53 n. 76.
Fehmi Bey, Hasan, 61.
Ferit Paşa, Avlonyalı Mehmet, Sadâzam, 19; —'nın azli, 31; Dahiliye Nazırı, 84, n. 12; —'nın istifası, 89, 109, 164, 177; kısa hal tercümesi, 247.
Ferit Paşa (Damat), Mehmet, 152, 158; kısa hal tercümesi, 248.
Fethi Bey, Ali (Okyar), 176, 209, 241; kısa hal tercümesi, 248.
Fetva, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için, 75.
Fikret, Tevfik, 157; kısa hal tercümesi, 248-9.
Fikri Bey, Ömer Lütfü (1872-1934), İtilâfçı, Dersim mebusu, 152.
Fırka-i İbad (Osmanlı Demokrat Fırkası diye de tanınır), 110, n. 19.
Firzovik (Ferisovich) Olayı, 28.
Fitzmaurice, Gerald Henry (1865-1939), İngiliz Büyükelçiliği birinci kâtibi ve tercümanı, 1908-14, 75, 172, 179, 180, 192.
Fransa: — ve Osmanlı ekonomisi, 120 ve s.; — ve 1910 istikrazı, 121 ve s.; — ve İttihat Terakki, 124, 131-2, 137; — Büyükelçisi, 145, 169; — ve Suriye, 206 ve 227; — ile savaş 229.
Fuat Paşa, Hürriyet ve İtilâf Fırkası Başkanı, 158.

Galip Bey, Hacı Ali, 29, 133 n. 87; kısa hal tercümesi, 249.
Gazal, Şeyh, Arabistan'daki Muhaysin kabilesinin şeyhi ve Kuveyt şeyhi Mübarek'in dostu, 208.
Gericilik, 1908 Ekim olayı, 49 ve s.; 31 Mart Vak.ası (1909), 70 ve s.; «komplo», 128.
Genç Osmanlılar, 37-8.
Girit, 48, 56, 110, 173.
Goltz, Colmar, von der, 93, 113.
Grey, Sir Edward (1862-1933), 124, 170, 173.
Gümülcüne, 157, 195.

Habip Bey, Topçu, 23, 235; kısa hal tercümesi, 249.
Hak, 167. Ayrıca bkz. **Tanin.**
Hakkı Bey, 27.
Hakkı Bey, Babanzade İsmail, 138, 144, 154, 195; kısa hal tercümesi, 249.
Hakkı Bey, Hafız İsmail (sonra Paşa), 241; kısa hal tercümesi, 249.
Hakkı Bey, İsmail, İtilâfçı, Gümülcüne mebusu, 195.
Hakkı Paşa, İbrahim, Sadrâzam, 94; — ve «Lynch İmtiyazı», 108 ve s.; — ve programı, 111-2; — ve kabine buhranı, 117, 123, 126, 139; — ve İtalya ile savaş, 143 ve s.; kısa hal tercümesi, 249-50.
Hakkı Paşa, İsmail (Mumcu) (1880-1945), Amasya mebusu, 152.
Halaçyan Efendi, Bedros, Nafıa Nazırı, 159, 160; kısa hal tercümesi, 250.
Halâskâr Zabitan Grubu, 161 ve s.
Halide Edip (Adıvar) (1884-1964), 84.
Halil Bey (Menteşe), 106, 115 n. 30, 117, 127, 130, 133, 159, 163, 165, 188, 195; kısa hal tercümesi, 250.
Halim Paşa, Mehmet Sait, 156-7, 175, 185; Sadrâzam, 195 ve s.; — ve Araplar, 204 ve 208, 217-8; kısa hal tercümesi, 250.
Hanedan, —'ın işlerini yürütmeye memur komisyon; 220.
Hasan Fehmi, bkz. Fehmi Bey.
Harp Divanı, 93, — ve 1910 «komplo»su, 128; — **Tanin**'e baskı yapıyor, 138. Ayrıca bkz. **Sıkıyönetim.**
Hareket ordusu, — ve karşı devrim, 74 ve s. Ayrıca bkz. **Ordu.**
Haydar Efendi, Şerif Ali (ölümü 1935): Mekke emirliğine atanması, 1916, 219 n. 82.
Hayrettin Bey, Tahir, 153; kısa hal tercümesi, 251.
Hayrettin Paşa, Tunuslu, 153.
Hayri Bey, Ürgüplü Mustafa, Evkaf Nazırı, 154 ve 219, 159, 185, 195; Şeyhülislâm, 217-8; kısa hal tercümesi, 251.
Hıfzı Paşa, Manastır valisi, 28.
Hıristiyan(lar): — ve Meşrutiyet hareketi, 25-6; — ve karşıdevrim, 73; — devletler ve Libya, 144 ve 227.
Hicaz demiryolu, 205.
Hidayet Paşa, Osman, Manastır kumandanı, 27.
Hidiv (Abbas Hilmi II), 190, 194; — ve Aziz Ali Mısrî, 206.
Hilmi Bey, Hüseyin, Osmanlı Sosyalist Fırkası kurucusu, 110 n. 19.
Hilmi Paşa, Hüseyin, Rumeli genel müfettişi, 19, 27, 31; Dahiliye Nazırı, 58; —'nın istifası, 94, 105-7, 109, 111, 144-5, 165, 204, 227; kısa hal tercümesi, 251.
Hizb-i Cedid, 110 n. 19, 132.
Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 110 n. 19; Ahrar Fırkası'nın — adı altında yeniden kuruluşu (1911), 152-3, 158; — ve Halâs-

kâr Zabitan Grubu, 161 ve s.; 175, 195, 210; — ve 1914 seçimleri, 213; —'nın ideolojisi, 237.
Hurşit Paşa, Bahriye Nazırı, 154.
Hüseyin Cahit Bey (Çalçın), 53 n. 79, 58, 150, **Tanin**'deki makaleleri, 66, 88-9, 91, 93, 94, 116, 117, 118, 120, 128, 144, 147, 153 n. 36, 158, 159, 172, 209; kısa hal tercümesi, 245.
Hüseyin ibn Ali, Şerif, Mekke emiri, 205.
Hüsnü Paşa, Hüseyin, Amiral, 60.

Irak: İngilizler.in —'ta yayılmaları, 108, 202, 205, 207.
Islahatı Esasiye-i Osmaniye Fırkası (Le Parti Radical Ottoman), 129, 190.

İbn-i Suud, Abdülaziz, 207.
İbrahim Efendi, İpekli Hafız, 235; kısa hal tercümesi, 252.
İbrahim Paşa, Üçüncü ordu Kumandanı (1908), 19.
İhtilâl: Karşı-devrim, 70 ve s.; 1908 —'nin ikinci yıldönümü, 131; İngiliz ve Fransız —'leri, 155 n. 41; —'in dördüncü yıldönümü, 165; Jön Türk — 'nin değerlendirilmesi, 240-2.
İkdam, İktidam, Yeni İkdam, 57 n. 97, 184, 157 n. 50, 116.
İnal, Mahmut Kemal, 192.
İngiltere, — ve meşrutiyet hareketi, 25, 39-40, 44, 59; — ve Kâmil Paşa'nın düşüşü, 64-70; — ve Türk politikası, 92; — ve Irak, 108; — ve 1910 istikrazı, 123, 124, 132; — ve Türk - İtalyan savaşı, 146, 170; — ve Kâmil Paşa'nın çevirdiği entrika (1913), 191 ve s.; — ve Araplar, 206; — ile savaş sırasında, 229; — aleyhine gösteriler (1914), 239; ayrıca bkz. **Lowther.**
İrade-i şahane, Anayasayı geri getiren, 31.
İslâhat: Kâmil Paşa'nın — programı, 44-5; idarî —, 46 ve 72; malî —, 111 ve s. ve 216 ve s.; vergi —'ı, 112-3 ve 221; — ve Fransa'nın tutumu, 121; vilâyetlerde —, 159, 169, 201-4; — ve İttihat Terakki, 209 ve s.; orduda — (1914), 200-3; Malî — Komisyonu, 217.
İslâmcılık: Osmanlıcılığın yerini alışı, 228. Ayrıca bkz. **Araplar, İttihat ve Terakki Cemiyeti** ve **Üçlü İtilâf.**
İsmet Bey, Doktor Arif, 59; kısa hal tercümesi, 252.
İşkodra, 187.
İstanbul: — seçimleri, 53 ve 57, 127, 132; — ara seçimleri, 153, 160, 171, 184, 186, 190, 191; Araplar'ın —'u protestosu, 202; İttihat Terakki' — nin merkezi olarak (1913), 211 ve 236, 22112, 235.
İstikraz: (1910), 114, 118 ve s.; — ve iç siyaset, 126 ve s.; ayrıca bkz. Cavit Bey ve Fransa.
İsviçreli genel vali, Makedonya'ya, 169.
İtalya, 109; — savaş ilân ediyor, 118, 125, 139; —'nın adaları işgali (1912), 152, 155; — ile ba-

rış, 170-1, 175, 207, 225, 239.
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 15 ve s.; — ve Niyazi Bey, 21-2; —'nin Temmuz bildirisi, 22 ve 25; — ve Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, 24 ve s.; —'nin Meşrutiyeti ilâm, 30; — kargaşalıkla uğraşıyor, 35 ve s.; —'nde organizasyon eksikliği, 41-2; — Padişah'a temsilci gönderiyor, 43; —'nin 1908 programı, 46 n. 46; — ve Türk olmayan unsurlar, 46-7; — ve Ordu, 51, 81 ve s. ve 92; — ve 1908 seçimleri, 53-4 ve 229, 54; — ve Kâmil Paşa, 57-65, 90, 157-8, 126-30; —'nin Manastır kolu, 67; — ve İtilâfçılar, 67 ve s., 127 ve s. ve 150 ve s.; — ve karşı-devrim, 71 ve s.; — ve Hilmi Paşa, 84-5 ve 105-9; politik yönünü yeniden tayin ediyor, 97-8 ve s.; — ve Nezaret müsteşarlıkları, 86-8; —'nin 1909 bildirisi, 89; — siyasî parti kuruyor, 90 ve 210; —'nde hizipleşmeler, 90-1 ve 137-8; siyasetini değiştiriyor, 134-5; —'nin 10 maddelik programı, 134 ve s.; —'nin 1911 kongresi, 148; —'nin ara seçimlerdeki yenilgisi, 153 ve s.; — ve 1912 seçimleri, 158; — ve Anayasa değişikliği, 159; — ve Nâzım Paşa, 161 ve s.; — iktidardan uzaklaşıyor, 166 ve s.; —'nin 1912 kongresi, 168; — ve Balkan savaşları, 172 ve s.; — ve Babıâli Baskını, 174-7 ve 183 ve s.; — ve Edirne, 179-86 ve 197; — ve Arap sorunu, 201-2 ve 206; — ve dil sorunu, 206 ve 210; —'nin İslâm siyaseti, 206 ve s. ve 219; —'nin 1913 kongresi, 210; —'nin siyaset ve ıslahat programı, 211-2 ve 234-5; — ve 1914 Meclisi, 212-3; — ve 1914 ara seçimleri, 213-4 ve 230; — durumunu güçlendiriyor, 220 ve s.; —'nin dış politikası, 222; —'nin değerlendirilmesi, 232-42.
İttihatd-ı Muhammedi Cemiyeti, 67 n. 140; —'nin kuruluşu ve programı, 69; — ve karşı-devrim, 72 ve s.
İzmir: İtalyanlar tarafından bombalanması, 152, 195.
İzzettin Efendi, Yusuf (1857-1916), Sultan Mehmet Reşat'ın muhtemel veliahtı, 61.
İzzet Paşa, Ahmet, 177, 188, Harbiye Nazırı, 197; — ve ordudaki temizlik hareketi, 215 ve s.; kısa hal tercümesi, 253.

Japonya, 46.
Jön Türkler: Toplumsal geçmişleri, 37-9, 232 ve 161-2; — ve çağdaşlaşma, 46 ve s. ve 231 ve s.; — ve Hilmi Paşa, 58; — ve İngiltere, 65-7; — ve yabancı denetimi, 119 ve s. ve 230-1, 133; — ve askerlik, 240-1; — ihtilâlinin değerlendirilmesi, 240-2.

Kabine: Anayasal durumu, 97.
Kadri Bey, Hüseyin Kâzım (Şeyh Muhsin-i Fani), Karesi mebu-

su, 235; kısa hal tercümesi, 252.
Kahire: —'de İttihatçı aleyhtarı faaliyetler, 190 ve s., 195.
Kâmil Paşa, Mehmet, 44; Sadrâzam, 45 ve s.; — ve İttihat Terakki, 52, 58-60, 89 ve 175 ve s.; — ve 1908 seçimleri, 54; — ve 1908 kabine buhranı, 59-64; — ve İngiltere, 65, 73, 89-90, 92, 106, 109, 146, 148, 151; — V. George'la görüşüyor (1911), 152; — Padişaha mektup gönderiyor, 158, 164, 165; —'nın Sadrâzamlığı (1912) ve Balkan savaşları, 170 ve s.; — Meşveret Meclisini toplantıya çağırıyor, 177; — düşürülüyor, 178, 180, 184; — ve İttihatçılar aleyhindeki faaliyeti, 190-5; — ve Arap vilâyetleri, 200, 240-1; kısa hal tercümesi, 252.
Kamu toplantıları: —'nı yasaklayan kanunlar, 68, 157 n. 50. Ayrıca bkz. **Kanunlar.**
Kanunlar: Cemiyetler Kanunu 99; Müslüman olmayan vatandaşların askere alınmaları ile ilgili kanun, 99; Genel af kanunu (1913), 185; Basın ve yayın kuruluşlarıyle ilgili kanun, 99; Eşkıyalık ve fesatçılığın önlenmesi ile ilgili kanun, 99; Meşrubatta alkol ve şarabın kullanılmasını yasaklayan kanun, 95; Geçici bütçe kanunu (1909), 95; Kamu toplantıları kanunu, 99; Grevler kanunu, 99; Serseriler ve zanlı kişilerle ilgili kanun, 99; Eyalet idaresiyle ilgili geçici kanun, 201; Savaş halinde askerî araçlarla ilgili kanun 188.
Kapitülasyonlar, 45, 100-1, 133; —'ın İtalya'ya karşı tek taraflı olarak kaldırılması, 149, 209; — ve Büyük Devletler, 230-1.
Karasu Efendi, Emanuel, 235; kısa hal tercümesi, 253.
Kemal Bey, Ali, 54, 184; kısa hal tercümesi, 253.
Kemal Bey, İsmail, 68; Mebusan Meclisi Reisi, 74; İttihatçılar —'in tevkifini istiyorlar, 74; kısa hal tercümesi, 253.
Kemal Bey, Kara, 236-7.
Kemal Bey, Mustafa (sonra Paşa) (Atatürk), 77; — Trablus'ta, 151: kısa hal tercümesi, 254.
Kıbrıs, 194.
Kırım Savaşı, 118.
Kitchner, Lord Horatio Herbert (1850-1916), 191-3.
Kongre (1908), 234; (1910), 131; (1911), 148 ve s.; (1912), 168 ve 236; (1913), 212-3 ve 236.
Konya, 36.
Kuruçeşme, 150.
Kuveyt, 207.

Levant Herald, 65.
Libya, 199; —'nın kaybedilmesi, 225-7. Ayrıca bkz. **Trablus.**
Liman von Sanders, Otto, 215.
Londra, 118, 124, 126; — Konferansı, 173, ve 186; 194; — Anlaşması, 197-9.
Louis Dreyfus (Bankası), 123.
Lowther, Sir Gerard Augustus (1858-1916), İstanbul'da İngiliz

Büyükelçisi, 1908-13, 65-7; — ve karşı-devrim, 74, 85; —'in 1910 bütçesi üzerinde düşündükleri, 114; —'in 1910 istikrazı ve Fransızlar'ın bu konudaki tutumları üzerine düşündükleri, 121-2, 189 — ve Kâmil Paşa, 192, 227. Ayrıca bkz. **İngiltere.**

Lozan Anlaşması (1924), 102 ve (1912), 170.

«Lynch Olayı», 94, 107-18, 127.

Mahir Paşa, 19, 27.

Makedonya, 15 ve s.; —'da üçüncü ordu, 74, 75; —'da İttihat Terakki'ye karşı muhalefet, 127; — İttihatçı teşkilâtı, 131 ve s.; Hacı Adil Bey'in — gezisi, 159, 161, 167, 168, 169. Ayrıca bkz. **Rumeli.**

Mallet, Sir Louis du Pan (1864-1936), İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, 1913-14, 207; —'nin iç durumu değerlendirmesi, 213, 220-2.

Malûmat, 42 n. 30.

Manastır, 19 ve s.; —'da Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, 24 ve s.; —'da Meşrutiyetin ilânı, 28; — 1912 seçimleri, 158.

Mansur Paşa, Ömer, 133 n. 87; kısa hal tercümesi, 254.

Marschall von Bieberstein, Baron, 152.

Mebusan Meclisi, 45, 52, 54; —'nin açılış nutkuna verilen cevaplar, 56; — ve Kâmil Paşa, 57-60; — ve karşı-devrim, 70 ve s.; — ve Âyan Meclisi Millet Meclisini teşkil ediyor, 75; — ve Anayasa değişiklikleri, 86; İttihat ve Terakki Fırkası —'nde, 90; —'nin üstünlüğü, 95-8, 107; — ve 1910 bütçesi, 125-6; —'nin dağılması, 154 ve s. ve 167. Ayrıca bkz. **Meclis.**

Mebuslar: 1908'de seçilen —, 53; — ve Volkan, 69; Hıristiyan —, 73; — ve müsteşarlıklar, 86 ve s.

Mecdi Bey, Abdülâzaz, Karesi (Balıkesir) mebusu, 132.

Meclis, 47; —'in 1908'de açılışı, 54; —'in birinci döneminin sonu, 94; —'in gücünün çoğalması, 97; —'in dördüncü dönemi, 151; — seçimleri, 153; 1912'de —'in dağıtılması, 154; —'in yeniden toplanması, 158; 1914 — seçimleri, 213-5, 221; —'te etnik toplulukların temsili, 1908, 1912, 1914, 229.

Mehmet Ali Paşa, 196.

Mehmet V, Sultan Reşat, 67, 75, 76; — ve Hilmi Paşa'nın istifası, 107; kısa hal tercümesi, 258.

Melâmi tarikatı, 135.

Memduh Bey, 159; kısa hal tercümesi, 254.

Memduh Paşa, Dahiliye Nazırı, 35, 42.

Meriç nehri, 186.

Meşrutî hükûmet, 26; — ve sıkıyönetim 111; — ve İttihat ve Terakki, 160-1 ve 234 ve s.

Mısır: Kâmil Paşa ve —, 158, 179

ve 178, 207. Ayrıca bkz. **Kahire.**
Mısrî, Aziz Ali: tutuklanması ve muhakemesi, 206-7; kısa hal tercümesi, 254.
Mithat Bey, 159.
Mithat Bey, Ali Haydar, Mithat Paşa'nın oğlu, 192; kısa hal tercümesi, 254.
Mithat Paşa, Ahmet Şefik, (1822-1884), 31, 97.
Milanovich, Sırp Dışişleri Bakanı, 110.
Millet Meclisi, 1909, 75; 1913, 179.
Millet sistemi, 46.
Mitroviça, 138.
Mizan, 50.
Molla Efendi, Cemil, 50.
Morgan, Manastır'daki İngiliz viskonsolosu, 158.
Muhalefet: İttihatçıların —'e karşı politikası (1913), 183-4; —'in İttihatçılara karşı faaliyeti, 189-196; Arap —'i, 200-8; —'in sonu, 209 ve s. Ayrıca bkz. **İtilâfçılar.**
Muhtar Paşa, Gazi Ahmet, Âyan Reisi, Sadrâzam (1912), 164 ve s.; 200; kısa hal tercümesi, 254.
Muhtar Paşa, Mahmut, 50, 82, 161, 162, 163; kısa hal tercümesi, 254-5.
Murat Bey, Mehmet (Mizancı Murat olarak da tanınır), 50, 73, 74; kısa hal tercümesi, 255.
Musevi: — mebuslar ve —'lerin Meclis'te temsili, 53, 229.
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Mutedil Liberaller olarak da bilinir), 110 n. 19.
Mübarek, Kuveyt şeyhi (1896), 208.
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, 148; —'nin resmen kuruluşu, 187; — ve halkçılık, 239.
Münir Bey, Ali (Çağıl), 133 n. 87; kısa hal tercümesi, 255.
Müsteşarlar, 86-8.

Naçevich, Bulgar devlet adamı, 198.
Naci Bey, Ömer, 165, 196; kısa hal tercümesi, 255.
Nadi Bey, Yunus (Abalıoğlu), 133 n. 87; kısa hal tercümesi, 255.
Nail Bey, Mustafa, Posta ve Telgraf Nazırı, 101; — ve kabine buhranı, 117-8, 138; —'in istifası, 159; kısa hal tercümesi, 256.
Nationale Zeitung, 132.
Nâzım Bey, Doktor (Selânikli Nâzım olarak da bilinir), 46 n. 47, 47 n. 49, 57, 117, 149, 159, 235-7; kısa hal tercümesi, 256.
Nâzım Bey, Selânik posta müdürü, 14; —'e yapılan suikast, 17, 19.
Nâzım Paşa, Hüseyin, 60; — ve 1912 buhranı, 161 ve s.; Harbiye Nazırı, 163 ve 171; — ve İttihatçılar, 175-7; —'nın katli, 179; kısa hal tercümesi, 256
Nazırlar, Anayasal durumu, 97 ve 136.
Neogolos, 73.
Nesimi Bey, Ahmet (Sayman),

159; kısa hal tercümesi, 257.
Nikola II, Çar, 17.
Niğde, 219.
Niyazi Bey, Ahmet, 17; —'in başkaldırması, 18 ve s.; —'in bildirisi, 21-3, 68, 234; kısa hal tercümesi, 257.
Noel - Buxton, Noel Edward (1869-1948), İngiliz mebusu, 125.
Nur, Rıza (Doktor): tutuklanması (1910), 128; İtilâf Fırkasını kuruyor, 152, 184; kısa hal tercümesi, 257.

Ohri, 22.
Ordu: — ve İttihat Terakki, 51; erat ve karşı-devrim, 70 ve s.; — ve politikaya karışması, 76 ve s., 91 ve 164, 109; — ve İtilâfçılar (1912), 160; Askerî Şûra, 162; —'da reform (1914), 215-7.
Ortak Nota, 17 Ocak 1913, 174-5 ve 178-9; —'ya Babıâli'nin cevabı, 186-7.
Osman Paşa, 27, 30.
Osmanlischer Lloyd, 147.
Osmanlı Ahrar Fırkası, bkz. **Ahrar Fırkası.**
Osmanlı Bankası, 120.
Osmanlı Demokrat Fırkası, bkz. **Fırka-i İbad.**
Osmanlı Meclis Heyeti, 93.
Osmanlı Sosyalist Fırkası, 110 n. 19.
Osmanlıcılık, 46 ve s., 228, 239. Ayrıca bkz. İttihat ve Terakki Cemiyeti.
Ostrorog, Kont Leon, Babıâli'nin hukuk danışmanı, 1898-1914, 102, 135 n. 95, 136.
Otuzbir Mart Olayı, 70 ve s.

Padişah, bkz. **Sultan.**
Paris: — borsası, 114, 118, 123, 124, 126; Şerif Paşa'nın partisinin —'teki merkezi, 129 ve 191 ve s., 173, 195; — Arap kongresi, 205, 235.
Pera Palas Oteli: —'nde İttihat ve Terakki ziyafeti, 90.
Pertev Paşa, General (Demirhan) (1871-194), 81, 82.
Pichon, Stephen (1857-1933), Fransız Dışişleri Bakanı, 1906-1911, 121-3.
Port Sait, 152.

Rahmi Bey, Mustafa (Evranos), 43, 116, 235; kısa hal tercümesi, 257-8.
Rahmi Paşa, 29.
Recep Paşa, 43, 44; kısa hal tercümesi, 258.
Refik Bey, Manyasizade, Selânik Hukuk Mektebinde müderris, 16; Adliye Nazırı, 16, 54, 58, 61, 88; kısa hal tercümesi, 258.
Samim Bey, Ahmet, 127; kısa hal tercümesi, 260.
Samson, Edirne İngiliz Konsolosu, 151.
Saray, 41, 44, 47, 49; — ve Ekim 1908 ayaklanması, 49; —'da mebuslara ziyafet, 55, 56, 71 ve s.; —'ın durumunun zayıflığı, 98 ve 220, 115. Ayrıca

bkz. **Abdülhamit, Sultan** ve **Yıldız.**

Savaş: İtalya ile — ve iç siyaset, 144 ve s.; — ve Almanya ile ilişkiler, 146; — ve Balkan devletleri, 168 ve s., 1914'te —, 232.

Seçim: 52; —'ler ve gayrımüslimler, 53 n. 79; 1912 —'leri, 156 ve s.; —'lerin ertelenmesi, 168; 1914 —'leri, 212-4.

Sedayı Millet, 127.

Selânik, 14; —'te İttihat Terakki Merkezi, 30, 211 ve 236, 61; «Hareket Ordusu'nun —'ten yola çıkışı, 74, 122, 130, 148, 167; Yunanlılar'ın eline geçiyor, (1912), 172.

Senin, 139, 167; bkz. **Tanin.**

Serbesti, 67, 68.

Seyyit Bey, Mehmet, 138; kısa hal tercümesi, 261.

Sinop, 128, 195.

Sırbistan, 49; —'la barış anlaşması, 199.

Slav: — mebuslar (1908), 53; —'lar ve Türk milliyetçiliği, 227-8; —'ların Meclis'te temsil edilmeleri, 229-30.

Sofya, 198.

Softalar ve karşı-devrim, 70 ve s.

Steeg, 18.

Sterpin, 102.

Stokholm, 129.

Storrs, Sir Ronald, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde Doğu işlerine bakan görevli, 191.

Sultan (Padişah): — ve Meşrutiyet hareketi, 23 ve s.; —'ın istibdadı, 24; Meşrutiyeti geri getiriyor, 31; — genel af ilân ediyor, 36; — ve Hattı Hümayun, 41; — ve Âyan Meclisi, 55; — ve Meclis, 55; —'ın Meclisi açış nutku, 55, 56; — ve kabine buhranı (Şubat 1909), 61, 69; — ve karşı-devrim, 71-6; — ve Trablus'un egemenliği sorunu, 145 ve 170; — ve 35 ci madde, 156-7; — ve Kâmil Paşa'nın mektubu, 158; — ve 1912 buhranı, 163 ve s.; —'a bağlılık unsuru olarak, 228. Ayrıca bkz. **Abdülhamit, Saray** ve **Mehmet Reşat.**

Sunusî, Libya şeyhi, 207.

Sururi Bey, Nazif, 50.

Suriye, 205, 235.

Renin, 171. Ayrıca bkz. **Tanin.**

Resne, 22, 25.

Reşat Bey, Moktor Nihat (Belger) (1881-195), 150 n. 27.

Reşit Bey, Ahmet (Rey) (1870-1955), Manastır valisi, İtilâfçı, 195.

Reşit Paşa, Mustafa, 115, 177, 123; kısa hal tercümesi, 258.

Reval, 17-19.

Rıfat Paşa, Mehmet, 48 n. 55, 54; Paris büyükelçisi, 139, 153; kısa hal tercümesi, 258-9.

Rıza Bey, Ahmet, 46 n. 47, 56, 57, 63, 70, 87, 95, 156, 235, 238; kısa hal tercümesi, 259.

Rıza Paşa, Ali, Harbiye Nazırı, 31, 43, 49; kısa hal tercümesi, 259.

Rıza Paşa, Ali, 19, 60.
Romanya, 49.
Rum: — mebuslar, 53 ve 206; — basını ve karşı-devrim, 73, 152; —'lar ve 1914 seçimleri, 214; —'lar ve Türk milliyetçiliği, 227-8; —'ların Mecliste temsili, 229-30.
Rumeli: önemi, 226 ve s.; —'nin Mecliste temsili, 230. Ayrıca bkz. **Makedonya.**
Rusya, 17-8, 170, 229.
Ruşen Bey, 30.
Rüştü Paşa, Ömer, 31; kısa hal tercümesi, 259.
Ryan, Sir Andrew (1876-1949), İngiliz Büyükelçiliği ikinci tercümanı, 151 n. 28.

Sabah, 44.
Sabahattin, Prens, 54; —'in İttihatçılarla görüşmeleri, 150, 153-4, 190, 195, 208, 210, 238; kısa hal tercümesi, 259-60.
Sabri Bey, Eyüp (Akgöl), 23, 30; kısa hal tercümesi, 260.
Sadık Bey, Mehmet, 23; İttihat Terakki temsilcisi, 92; muhalif parti kurucusu, 132 ve s.; Selânik'e gönderiliyor, 134-5; — ve İtilâfçılar (1911), 152, 190, 195; kısa hal tercümesi, 260.
Sadık Paşa, Abdülhamit'in yaveri, 27.
Saffet Lütfü Bey (Tozan), 189.
Sait Bey, Mahir, Ankara İtilâfçı mebusu (1908), 54.
Sait Halim Paşa, bkz. **Halim Paşa.**
Sait Paşa, Mehmet Küçük, Sadrâzam, 31, 36; — ve Hattı Hümayunun 10 cu maddesi, 42-3; —'mn istifası, 42-3, 106, 109, 146; —'nın sekizinci sadrâzamlığı (1911), 147 ve s.; — İngiltere'den Türk-İtalyan savaşına müdahale etmesini istiyor, 149, 150-1; — ve Anayasa'nın 35 ci maddesi, 155-6 ve 159; — ve 1914 buhranı, 163 ve s.; kısa hal tercümesi, 260.
Sait Paşa, Kâmil Paşa'nın oğlu, 74, 195.
Salih Paşa, Damat, idam edilişi, 195.

Şaban Efendi, Hacı, 29.
Şakir Bey, Doktor Bahattin, 235-6; kısa hal tercümesi, 261.
Şakir Bey, İbrahim, 23.
Şemsi Paşa (1846-1908), 24-26.
Şeref Efendi, Abdurrahman, 138; kısa hal tercümesi, 261.
Şeriat, 50, 69.
Şerif Paşa (Beau Şerif Paşa ve Boş Herif Paşa olarak da bilinir), 129, 157; kısa hal tercümesi, 261-262.
Şevket Bey, 128.
Şevket Paşa, Mahmut, Kosova valisi (1908), 29; — karşı-devrime müdahale ediyor, 76 ve s., 81 ve s.; — ve Almanya, 93, 105-6; Harbiye Nazırı, 109 ve s.; — ve askerî bütçe, 113 ve s.; — ve 1910 «komplo» su, 129 ve s.; — ve İttihat Terakki, 117, 139, 154 ve 148, 137; — ve Halâskâr Zabitan Grubu, 161-2, 171, 175, 177; Sadrâzam

ve Harbiye Nazırı, 185 ve s.; —'nın katledilmesi, 195, 216; kısa hal tercümesi, 262.
Şeyhülislâm, Şeyhülislâmlık: önemi, 219-20.
Şurayı Ümmet, 51.
Şükrü Bey, Mithat (Bleda), 206, 235-6; kısa hal tercümesi, 262.
Şükrü Paşa, 29, 51.

Tahir, Baba, 42 n. 30.
Tahir Bey, 21.
Tahsin Efendi, 21.
Talât Bey, Mehmet (sonra Paşa), 43, 59, 60, 63, 68; — ve Nezaret müsteşarlıkları, 85-6, 97; Dahiliye Nazırı, 89; — Makedonya'da (1910), 130-1, 159-60; —'in istifası, 133; — Meclisteki İttihat Terakki Fırkasına başkan oluyor, 138, 150; Posta ve Telgraf Nazırı, 156, 163, 164; — ve 1912 Kongresi, 168; Kâmil Paşa'yla görüşüyor, 176, 178, 187, 188, 196, 197; —'in Araplar'la ilişkisi, 208-9, 215; —'in İttihat Terakki liderliği, 235 ve s.; kısa hal tercümesi, 262.
Talip Bey, Seyyid, 202, 207, 230: kısa hal tercümesi, 263-3.
Tanin, 62, 63; — geçici olarak kapatılıyor (1909, 1911 ve 1912 de), 93, 138, 168 ve 176, 116, 124, 144, 146, 167, 189, 196, 204. Ayrıca bkz. **Cenin, Hak, Renin** ve **Senin.**
Taşkışla, 50.
Temps, Le, 123.
Teşkilât-ı Mahsusa, 227. Ayrıca bkz. **Şakir, Bahattin.**
Tevfik Bey, Rıza (Bölükbaşı) (1868-1949), yazar, Edirne mebusu, 152; — ve 1912 seçimleri, 157.
Tevfik Bey, Sultan Reşat'ın ikinci mabeyincisi, 85.
Tevfik Paşa, Ahmet, 44 n. 44; Sadrâzam, 71, 73, 74; —'nın istifası, 84, 163; kısa hal tercümesi, 263.
Times, The, 39.
Trablus, 143 ve s.; — ve Abdülaziz Mısrî, 207.
Trabzon, 35.
Tunus, 153.
Turancılık, 227, 229.
Türk-Alman İttifakı, 231.
Turkia: Journal Democrate, 131.
Türk: — mebusları, 53 ve 229; — milliyetçiliği, 227-8.
Tyrell, Binbaşı, İngiliz ataşemiteri, 129.

Üçlü İttifak, — ve İslâmcılık, 147; Kâmil Paşa ve —, 192-3; —'a katılmak (1914), 222.
Üsküp, 161.

Volkan, 70.

White, Sir William Arthur, İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, 1886-91, 193.

Yanya, 187.
Yasama: Meclisin ilk döneminde —, 96; —'nın amacı, 98-9; muhalefete karşı —, 157; as-

kerin politikaya karışmasına karşı —, 161. Ayrıca bkz. **Kanun** ve **Islahat.**
Yasama organı: Anayasal durumu, 99.
Yemen, 132, 199.
Yeşilköy (Ayastefanos), 75.
Yıldız hazinesi, 115.
Yunanistan, 48, 199, 218, 239.
Yunan: maslahatgüzarı ve Kâmil Paşa, 192-3, 192.

Zehravî, Abdülhamit, 206; kısa hal tercümesi, 263.
Zeki Bey, Mülâzım, 177 n. 119; kısa hal tercümesi, 263.
Ziya Bey, 23.
Ziya Bey, Halit (Uşaklıgil), Sultan Reşat'ın Başkâtibi, 85, 107, 164, 220; kısa hal tercümesi, 263-4.
Ziya Bey, Mehmet (Gökalp), 159; kısa hal tercümesi, 264.
Ziya Paşa, Drama mutasarrıfı (1908), 30.
Ziya Paşa, Maliye Nazırı, istifası, 61.

DÜZELTMELER

Baskı sırasında gözden kaçan aşağıdaki yanlışların düzeltilmesini okurlarımızdan rica eder, özür dileriz.

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
13	9	İbrahim Şahir	İbrahim Şakir
27	27	1800	18000
44	21	16 Ağustas	16 Ağustos
48	8	1978	1878
53	1	Adyların	Adayların
144	17	6 Sylül	6 Eylül

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

BİRİNCİ BÖLÜM
1908 İhtilâlinden Önceki Durum 13

İKİNCİ BÖLÜM
Meşrutiyet İdaresi ve 1909 Karşı İhtilâli 33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
1) İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ordu 79
2) Meşrutî Islahat Dönemi 94

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Muhalefetin Güclenmesi 103

BEŞİNCİ BÖLÜM
İttihat ve Terakki Cemiyetinin Gerilemesi, Çöküşü ve Yeniden Canlanması 141

ALTINCI BÖLÜM
Cemiyet'in Gücünü Sağlamlaştırması 181

YEDİNCİ BÖLÜM
İttihat ve Terakki'nin Siyaseti 223

KİM KİMDİR? 243

KAYNAKLAR 265

İNDEKS 285

Niyazi Bey (1873 — 1912)

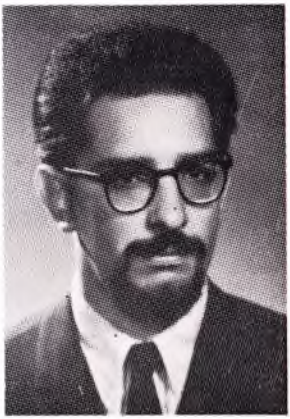
Enver Bey (1881 — 1922)

Talât Bey (1874 — 1921)

Cemal Bey (1872 — 1922)

Yazar hakkında :

İTTİHAT VE TERAKKİ 1908 - 1914 yazarı Doç. Dr. Feroz Ahmad 1938'de Hindistan'da doğmuş, eğitimini Hindistan'da ve İngiltere'de yapmıştır. Londra'da «The Emergence of Modern Turkey - Yeni Türkiye'nin Doğuşu» adlı eserin yazarı Prof. Bernard Lewis'le birlikte çalışmış ve doktorasını Londra Üniversitesinden almıştır. Türkiye'de uzun süre yaşamış olan Dr. Feroz Ahmad, kendisi de öğretmen ve çevirici olan Bayan Bedia Turgay-Ahmad'la evlidir. Bir süre New York'ta Columbia Üniversitesinde araştırma uzmanı olarak bulunmuş olan yazar, 1967'den beri Massachusetts Üniversitesinde tarih dersleri vermektedir.

Bu kitabın devamını kapsayan (1914 - 18) dönemi üzerinde bir süredir çalışmalar yapan Feroz Ahmad, halen 1950 den sonrası Türkiye konusunda bir kitap hazırlamaktadır.

Kapak: Said Maden

15 Lira